ÁMBÉRY
ÁRMIN

KÖZÉP-ÁZSIAI UTAZÁS

Vámbéry
Polgári
Társulás

Vámbéry Ármin

Vámbéry Könyvek

Vámbéry Polgári Társulás

VÁMBÉRY ÁRMIN

KÖZÉP-ÁZSIAI UTAZÁS

Vámbéry Polgári Társaság
Dunaszerdahely
2014

A sorozat szerkesztőbizottsága

Apor Éva
Csirkés Ferenc
Dobrovits Mihály
Hodossy Gyula
Ivanyics Mária
Kubassek Mária
Seres István
Vásáry István

Az utószót írta és sajtó alá rendezte

Dobrovits Mihály

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatta.

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR
– program Kultúra národnostných menšín 2014

ÚRAD VLÁDY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

© Vámbéry Polgári Társaság, 2014
ISBN 978-80-8062-488-0

Közép-Ázsiai utazás,
Melyet
A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából
1863-ban Teheránból a Turkman sivatagon át,
a Kaspi tenger keleti partján Khivába, Bokharába
és Szamarkandra
Tett és leírt
Vámbéry Ármin,
A Magyar Tud. Akadémia tagja

A Magyar Tudományos Akadémia
Igazgató tanácsának,
Ki nagylelkű pártfogásával
Utazásomat leginkább előmozdította,
Legmélyebb háladatosságom jeléül
Ajánlom e lapokat.

Előszó

Más az, ha valaki messze útról visszatérve, a nagy közönségnek beszéli el kalandjait, s más, ha családja s rokonai körébe visszahuzódva, kalandjait s viszontagságait a barátság fesztelen s bizalmas hangján közli.

Úti emlékeim e jelen magyar kiadásában csak az első szerepben lépek fel. Közép-Ázsia határországainak leírása, valamint más részletek, melyek a mi irodalmunkban még nagy hézagot pótolhatnának, nem érdeklik annyira a Nyugatot, mely sokféle ismeretben minket meghaladott. Ezek ezuttal elmaradtak.

Később, ha vándorbotomat valamely nyugalmas hajlék szögletébe támaszthatom, majd akkor több évi kóborlásom történetét a magyar olvasónak egész terjedelmében akarom elmondani. Kelet népe vagyunk ugyan, de fájdalom, legkevesebbet tudunk Keletről.

Hogy mi lehetett azon vágy, mely a Boszporusz bájos partjairól Közép- Ázsia rémséges pusztáira vezetett: honfitársaim tőlem bizonyosan nem fogják kérdezni. Lehetnek olyanok, megfelejtkezve ezen utamra szükségelt 10 évi előkészületről, számba sem véve a kiállott veszélyeket s nélkülözéseket, melyek előre ismertem, mindent csak cél nélküli utazási viszketegnek vagy kalandvadászatnak hajlandók tulajdonítani. Sajnálom, hogy ezeket az ellenkezőről nem egykét nap alatt győzhetem meg.

Nyelvészeti tanulmányaim ezen utat mulhatlanul szükségessé tették, s fáradságomat a szerzett tapasztalatokban dúsan látom megjutalmazva.

A szomj s éhhalál, rabság, kínpad, tikkasztó homokfergeteg és más ezernyi veszély, csak igen csekély árnak látszanak, ha eszembe jut azon örömteljes remény, hogy az őstörténetünk homályát oszlató fáklyához tán még én is járulhatok egy szerény szikrával. Szerény ugyan, de létrehozása nem egy, hanem száz ezer élettel felér.

Meglehet, hogy prózai századunkban az „Antiquam exquirite matrem" ilyes felfogása soknak majd nagyon különösnek tűnik fel. Az irány egyoldalunak látszhatik ugyan, de bátorkodom figyelmeztetni, hogy a magyar nyelv és őstörténet terén tett nyomozások, mint elődeim fényesen bebizonyitották, az általános európai ismeretekre is kisebb nagyobb eredménnyel lehetnek. Vajha minden ilyes kisérletünket siker koronázná!

Azon időnek mindenesetre be kell következnie, mikor a méltányos Európa elismeri, hogy hazánk természeti fekvése és történeténél fogva, a keleti és nyugati világ közti érintkezésben lényeges szolgálatot tehetünk, és hogy csak azon kar lehet a legbiztosabb közvetitő a nyugati civilizatiónak Keletre való átszállitásában, mely Európát a Kelet ellen századokon át védelmezte.

A magyar olvasó utazásom kalandjainak ezen leirása helyett bizonyosan inkább annak tudományos eredményét óhajtja ismerni. Nyelvészeti tapasztalataim minőségét a Magyar Tudományos Akademiához még Teheránból intézett levelemben már röviden érintém. Azoknak részletes kidolgozása éltem egyik feladata, és már most is legkedvesebb foglalkozásom.

A török-magyar nyelvrokonság kérdése iránt már kora ifjúságomtól fogva a legnagyobb érdekeltséggel s előszeretettel viseltetem, s annak tanulmányozását s tisztába hozatalát életem feladatává tettem. Immár leghőbb vágyam csak az, hogy az eredményeket, melyekhez eddig is e fontos tárgyban jutottam, hazámnak s a többi tudós világnak minélelőbb bemutathassam.

Pesten, december hóban 1864.

Vámbéry Ármin

Előszó
Az angol kiadáshoz.

Én 1832-ben születtem, Magyarországon, Duna-Szerdahely mezővárosában, mely a Duna legnagyobb szigeteinek egyikén fekszik. Különös hajlamot érezvén nyelvek tanulmányozására, már kora ifjuságomban Europa és Ázsia több nyelveivel foglalkoztam. A keleti és nyugati tárházai képezték buzgó tanulmányaim első tárgyait. Később a nyelvek egymás közötti viszonyai keltének bennem érdeket; és igy teljességgel nem meglepő, hogy a nosce te ipsum"-féle ismeretes közmondást magamra alkalmazván, figyelmemet mindenek felett saját anyanyelvem rokonságaira és eredetére fordítám.

Ismert dolog, hogy a magyar nyelv az ugyenvezett altaji nyelvcsaládhoz tartozik; de a finn vagy tatár ághoz-e, ez az a kérdés, mely még eldöntést vár. Ennek kinyomozása, mely minket magyarokat mind tudományos mind nemzetiségi szempontból annyira érdekel* (*Hibás ennélfogva az a vélemény, hogy mi magyarok Ázsiában hátramaradt rokonainkat keressük. Ilyes cél, elérhetése mind ethnographiai mind nyelvészeti okoknál fogva teljesen lehetetlen, azt, ki utána törekednék, vastag tudatlanság vádjának tenné ki. Mi nyelvünk etymologiai szerkezetét ohajtjuk ismerni, s ezért vizsgáljuk a rokonnyelveket.), volt fő és eldöntő oka keleti utazásomnak. Az élő nyelvek gyakorlati tanulmányozása által ohajtottam meggyőződni a magyar és török-tatár nyelvek közötti rokonság tényleges fokáról, mely az elmélet gyönge világánál olya meglepőleg tünt fel előttem. Legelőször is Konstantinápolyba mentem. Több éves lakás török házaknál, és a török iskolák és könyvtárak gyakori látogatása csakhamar törökké, sőt efendivé alakitának át. Nyelvészeti fürkészéseim tovább késztének Kelet felé; s midőn csakugyan eltökélt szándékom lőn Közép-Ázsiába utazni,

tanácsosnak hivém megtartani az efendi szerepét, és Keletet keleti ember képében látogatni meg.

E megjegyzések meg fogják magyarázni, mi célja volt vándorlásaimnak a Bosporusztól Szamarkandig. Földtani és csillagászati vizsgálatok kívül valának körömön, sőt ilyesmi lehetetlenné is vált, miután dervis-jellemet vettem fel. Figyelmem leginkább a Közép-Ázsiában lakó népfajokra volt irányozva, s ezek társadalmi és politikai viszonyainak, jellemének, erkölcseinek és szokásainak igyekeztem vázlatát adni a következő lapokon, noha talán a siker nem felelt meg tökéletesen a szándéknak. Arra törekedtem ugyan, a mennyiben a körülmények és régibb foglalkozásaim természete megengedék, hogy semmi földleírási és statistikai tárgy ne kerülje el figyelmemet; mindamellett azonban nyelvészeti fürkészeteim eredményeit kell utazásom fő gyümölcsének tekintenem. Ezeket ohajtom én, érettebb előkészület után, a tudományos világ elébe terjeszteni. E nyelvnyomozásokat, nem pedig az e lapokon feljegyzett tényeket fogom mindig valódi jutalmául tekinteni oly utazásnak, mely alatt hónapokig vándoroltam ide s tova, csupa rongyokkal testemen, az életre szükséges táplálék nélkül, s oly veszélyek közt, melyek engemet folyvást kegyetlen, sőt kínos halállal fenyegettek. Szememre lehetne talán vetni, hogy nagyon is szűk körre szorítottam tudományos nyomozásaimat; de mikor bizonyos célt tűzünk ki magunknak, nem kell megfelejtkeznünk arról, hogy „non omnia possumus omnes".

Idegen levén azon téren, melyre engemet ez útleírás közrebocsátása vezetett, feladatomat kétszeresen nehéznek érzem oly országban mint Anglia, hogy az irodalom útleírásokban oly gazdag. Szándékom vala egyszerűen és szépítés nélkül feljegyezni mindent, a mit láttam s hallottam, míg az első benyomások elevenen voltak emlékezetemben. A sikerre nézve nagy kétségeim vannak, s ezért szives elnézést kérek a közönségtől. Az olvasók és birálók talán sok hibát fognak találni munkámban, s a gyönge világosságot,

melyet talán némely egyes pontokra derítek, hihetőleg csekély jutalomnak fogják tartani azon szenvedésekért, melyeknek magamat alá kelle vetnem; de szivesen kérem olvasóimat s birálóimat, ne feledjék, hogy én oly földről térek vissza, hol a hallgatózás szemtelenségnek tartatik, a kérdezés véteknek, és a jegyezgetés halálos bűnnek.

Ennyit utazásom okairól és céljairól. Könyvem elrendezésére nézve, hogy minden félbeszakitást elkerüljek, jónak láttam azt két részre osztani: az elsőben utazásom van leirva Teherántól Szamarkandig és vissza; a második jegyzeteket tartalmaz Közép-Ázsia földleirási, statistikai, politikai és társadalmi viszonyairól. Remélem, mindkettő egyenlő érdeket fog ébreszteni az olvasóban; mert míg egyfelől oly utakon jártam, melyeken még európai ember nem hagyott lábnyomot, másfelől jegyzeteim oly tárgyakra vonatkoznak, melyek alig, vagy épen még soha sem voltak megérintve azok által, kik eddig Közép-Ázsiáról irtak. És most legyen szabad ama sokkal kellemeseb kötelességet teljesítenem, miszerint meleg köszönetemet fejezhessem ki mindazoknak, kiknek szives fogadása, midőn Londonba érkezém, oly hathatósan előmozdította e munka megjelenését. Mindenek előtt legyen szabad megneveznem Sir Justint és Lady Sheilt. Az ő házukban angol nyíltszivűséget találtam, párosulva keleti vendégszeretettel; szivességöket soha sem fogom felejteni. Hasonló mértékben vagyok lekötelezve a földtan Nestorának és a királyi földirati társulat elnökének, Sir Roderick Murchison-nak; a nagy keleti nyelvbarátnak, Viscount Strangford-nak és Layard parliamenti tag és al-államtitkár urnak. Közép-Ázsiában áldást osztottam a tapasztalt szivességért; itt csak szavaim vannak, de ezek őszinték és szivből fakadnak.

London, szeptember 28-án 1864.

Vámbéry Ármin.

I. FEJEZET

TEBRIZBŐL TEHERÁNBA. – MEGÉRKEZÉS TEHERÁNBA S FOGADTATÁS A TÖRÖK KÖVETSÉGNÉL. – PERZSA ÉS TÖRÖK ÉLET. – EURÓPAI KÖVETSÉGEK S EURÓPAI EGYÉNEK A SAH SZOLGÁLATÁBAN. – PERRUH HÁN S A BELGIUMI, POROSZ ÉS OLASZ KÖVETSÉGEK. – HERAT ÉS TOVÁBBUTAZÁSOM AKADÁLYAI. – KIRÁNDULÁS SIRAZBA.

Je marchais, et mes compagnons flottaient
comme des branches par Veffet du sommeil.
– Hugo Victor, Omaiah-ben Aiedz-ből.

Emlékezni fog rá, a ki julius közepén Perzsiában járt, mint örült, midőn a Tebrizből Teheránba vezető utat már háta megett érzé. Az egész út 15, vagy a hogy veszszük, 13 karaván-állomás; de az ember borzasztóan elfárad, amint egy megterhelt öszvéren ülve, az áldásos nap sugarai alatt kénytelen e nyomorúlt, puszta vidéken, mely egész Persiát jellemzi, lassan végig baktatni. Hatziból tanulmányoztuk, de még sokkal keserűbb, ha jó ideig a Göthe-féle „West-östlicher Divan", a Hugo Victor-féle „Orientales" vagy Moore Tamás felséges képeiből szőtt ábrándvilágban ringattuk magunkat! Dzsilodráinknak (karaván-vezető) csak Teherántól két állomásnyira jutott eszébe, hogy nappal he-

lyett éjjel utazzunk; de ennek is meg volt rossz oldala, mert Perzsia hűs éjei nagyon elálmosítják az embert, az állatok lassan léptetése mintha bölcsőringatás volna, s jól meg kell az embernek fogóznia, sőt gyakran tanácsos magát leköttetnie, nehogy Morpheust követve egyszerre az éles kövekre hulljon. A keleti, már beleszokva az örökös kínba, édesen alszik a nyeregben, lovon úgy mint tevén, öszvéren vagy szamáron, s mindig mosolyra indított, ha egy hosszuköntösű persát egy rövid szamár hátán végig nyujtózva láttam. Lábai majdnem a földet látstzanak érinteni s fejét a jámbor állat nyakára hajtva, egész nyugalomban átaluszik több állomást. Akkor még szükség, „a művészetek anyja" nem tanitott meg eléggé, s míg utitársaim legnagyobb része csendesen alva léptetett mellettem, volt időm a Kervankus és Pervin (Fiastyúk) útját tanulmányozni; és türelmetlenül tekinték mindig azon vidék felé, merre a Szuheil és Szitare Szubh-nek (hajnal-csillag) elő kellene tűnnie, a mi a reggel érkezését jelentené, mert ekkor állomást érünk és kínomnak vége lesz.

Nem csoda tehát, ha 1862. julius 13-kán, mint egy félig megfőtt hal, közeledtem Perzsia fővárosához. Mintegy két angol mértföldnyi távolságra megállapodtunk, hogy állataink egy pataknál megitassuk. Ezáltal társaim felébredtek és még szemeiket dörzsölve mutaták nekem a tőlünk északkeletre fekvő Teherántt. Körültekintve, kékes füstöt láttam azon vidéken, mely hosszú oszlopokban szállt fel, s koronkint egy-egy világító kupola tűnt szemembe. Csak később, midőn e fátyol lassankint eloszlott, részesülheték azon élvezetben, hogy a Dar ül Hilafet, a hatalom székét, mint a perzsák nevezik, egész meztelen nyomorúságában láthassam magam előtt.

A Dervaze No-n keresztül tartám bevonulásomat, s bizonyára nem egyhamar fogom feledni, mennyi fáradságomba került a szamarak, tevék és öszvérek tömegén át, melyek szalmával, árpával, perzsa s európai árukötegekkel megrakva, a kapu bejáratánál borzasztó rendetlenségben

tolongtak, magamnak utat törnöm. Lábamat a nyeregben magam alá kapva, s a többiehez hasonlóan „haberdar! Haberdar"-t (vigyázz!) kiáltva sikerült végre a városba behatolnom. Nem kevesebb bajjal törtem keresztül a bazáron, s valóban örültem, midőn végre minden zúzás, ütés vagy szúrás nélkül a török követség palotájához értem.

Mi dolgom volt mint magyarnak, kit a Magyar Akádemia tudományos küldetéssel bizott meg Közép-Ázsiában, a török követségnél: azt meg fogja érteni a t. olvasó, ha ezen úti emlékezéseim előszavát elolvasta; s ha nem olvasta volna, kérem, tegye meg; ámbár sok ember az előszavakat haszontalan sallangnak tekintve, nem szokta figyelemre méltatni. Hajdar efendit, ki akkor a portát képviselte a perzsa udvarnál, s már ily minőségben előbb Pétervárott és Párisban működött, még Konstantinápolyból ismertem; mindazonáltal, hoztam magammal nehány ajánlólevelet legjobb barátaitól, s a törökök több izben tapasztalt vendégszeretetében bízva, meg voltam a jó fogadtatásról győződve. A török követségi palotába tehát azon érzettel léptem, mint leendő lahelyembe. Miután az urak már Dzsizerben – nyolc angol mértföldnyire Teheréntól – voltak jajlak-jaikon (nyári szállás), csak ruhát váltottam, s az álmatlan éjeket kipótolandó, nehány óráig pihentem; aztán egy a kiránduláshoz bérbe vett öszvérre ültem, s két óra mulva az efendik közt voltam, kik pompás selyemsátor alatt rám nézve még pompásabb ebéd elköltésével valának elfoglalva. A követ úgy, mint a titkárok, a legbarátságosabban fogadtak: gyorsan helyet csináltak számomra az asztalnál s nehány perc múlva már javában folyta beszélgetés Sztambulról és természeti szépségeiről, a szultánról és kormányáról. Oly jól esik az embernek, ha Teheránban eszébe jut a Bosporusz, s nem csuda, hogy társalgás közben összehasonlítások történtek a török és perzsa élet között. Az első benyomásoknak engedve a költőileg híres Iran borzasztó sivatagnak, Törökország földi paradicsomnak látszik. A perzsánál látok udvarias modort, élénk észt s élcet, mellyel az oszmanli nem bír, de

ebben találtam őszinteséget és becsületességet, melyet a persánál hiába kerestem. Szép, hogy a persák általában véve költői érzékkel és régi nemzeti miveltséggel birnak; de én sokkal szebbenk találom, hogy az oszmanlik mind szorgalmasabban tanulják az európai nyelveket, s nagy előszeretetet mutatnak a vegytan, természettan és történelem iránt.

Késő estig tartott a mulatság. Másnap a többi ott székelő európai követségeknél mutattatám be. Gobineau urat, a francia császár követét egy katlan alakú kertben, ki sátorban találtam, hol a hőség roppant nagy volt, s szinte kedvem jött felkiáltani: ugy kell neki, mit keres a francia Perzsiában? – Mr. Alison már kényelmesebben lakott; a kormánya által Gulahekben vásárolt kertben; igen barátságos volt irántam, s nem egyszer volt alkalmam vendégszerető asztalánál azon kérdés felett gondolkodni; mi oka, hogy az angol követek az őket körülvevő pompa által mindenütt kitűnnek társaik közül? Az európai diplomáciai testületeken kívül azon időben több francia s olasz tisztet is láttam Teheránban, s egy osztrák genie-tisztet, Gasteiger lovagot, kik nem megvetendő fizetéssel a perzsa sah szolgálatában álltak. Ezen urak, úgy hallám, sokat akartak tenni, s a tehetségben nem is volt hiány, de Perzsia rendszernélküli kormányzata és a persák aljas ármánykodásai igen kis körre szoríták működésöket. Ferruh hán körutat tett volt Európában, hogy cabinetjeinkkel elhitesse, mennyire szívökön fekszik a persáknak, hogy az államcsoportozatba beléphessenek; és mindenütt kérte, segítsék meg őt, hogy arra a csodás hatású elixírre, melyet civilisátiónak nevezünk, minél gyorsabban szert tehessen. Europai minisztereink elég jószivűek voltak Ferruh hánnak, ki hosszu szakállat, hosszu köntöst és magas kalpagot visel, s teljesen komoly kinézéssel bír, minden szavát elhinni. Egész Európa azt hitte, Perzsia már europaisitni akarja magát; seregenkint vándoroltak oda a katonatisztek, művészek és kézmivesek, sőt a sah rendkívüli küldöttje visszakapta minden adott etiquettevisitjét is; ami

csak azért történt, mert Perzsia kormánynak tekintetett, s igy az illő tiszteletet meg kellett neki adni. A kis Belgium nem csekély költséggel küldött követet Persiába, hogy ott kereskedelmi szerződéseket kössön, a kereskedelmi viszonyokat tanulmányozza, s isten tudja még mi minden szép dolgot vigyen véghez. A követ megjött, s alig hiszem, hogy az első jelentés, melyet ministeriumának tett, „veni, vidi, vici"-vel kezdődött volna; s még kevésbbé hiszem, hogy kedve volna másodszor is meglátogatni „la belle Perse"-t. Belgiumot Poroszország követte. A tudós diplomata, báró Minutoli, kire e küldetés bízatott, nem is jött többé vissza. A tudományszomj déli Persiába vitte, és két napi járó földre a mennyei Siraztól. – amint a persák nevezik, – a rossz lég áldozata lett. Most e városban nyugszik a Bagi Taht megett, néhány száz lépésnyire Hafiz és Szaaditól.

Néhány nappal utánnam érkezett meg az új olasz királyság követsége. Több mint húsz személyből állt, s egy diplomatico-katonai, és egy tudományos osztályra vala felosztva. Céljai mindig titok maradtak előttem; fogadtatásáról ugyan beszélhetnék holmit, de hadd maradjon ez máskorra, most foglalkozzunk inkább az előkészületekkel utazásunhoz.

A török követségnél, jóltevőim szives előzékenysége oly helyzetbe hozott, mely egy leendő kolduló dervishez nem igen illett. De a kényelem valóban kellemetlen volt rám nézve, s tiz napi pihenés után Teheránban hajlandó lettem volna utamat Meshed és Heraton keresztül rögtön folytatni, ha oly akadályok, melyektől már előre féltem, csakugyan be nem következnek. Azon időben ugyanis, midőn Konstantinápolyitól eljöttem, a napi sajtóban hirét vettem azon háborúnak, melyet Doszt Mohammed hán. veje és előbbi berati hűbérese Szultán Ahmed hán, ellen viselt; mert ez elpártolva tőle, a perzsa sah souverainitását elismerte. Európai lapjaink, azt hivém, túlozzák a dolgot, s az egész esemény nem nagyon ijesztett meg; nem tekintem azt akadálynak s utamra indulék. Itt Teheránban azonban, csak 32 napi já-

róföldre a csatatértől, legnagyobb sajnálattal hallani, hogy a háború miatt azon vidékeken a közlekedés meg van szakadva, s hogy, mióta az ostrom megkezdetett, egyetlen egy karaván sem, – annál kevésbbé egyes utazó – érkezett meg Heratból, vagy ment volna oda. Maguk a persák sem merték életöket s vagyonukat kockáztatni; és még több oka volt félni az európainak. kinek idegen vonásai azon vad ázsiai tartományokban bizonyosan feltűnnének, amint még békés időben is nagy feltűnést okoz megjelenése; most azonban kémnek tartatván, az afgánok által kétségtelenül megölnék. A dolog világos volt, csahamar belátám, miszerint ily körülmények közt utamat rögtön nem folytathatom; s egyszersmind azért, hogy ne épen tél közepén érjek Boharába. Közép-Ázsia sivatagjaiba, elhatárzám utamat a következő márciusig elhalasztani. Akkor a szép évszak még előttem lesz, s addig a politikai viszályok, melyek most Heratot, Közép-Ázsia e kapuját, eltorlaszolják, talán szintén meg fognak szűnni.

Szeptember elején hajoltam meg ekép a szükség parancsai előtt; s az olvasó képzelheti, mily kellemetlen lehetett rám nézve öt-hat hónapot töltenem oly országban, mely csak másodrangú érdekkel bírt rám nézve, s melyről már sokan és jól irtak. Kein, hogy Perzsiát tanulmányozzam, hanem hogy a jövőmre károssá válható nyugalmat elkerüljem, hagytam el mint félig-meddig dervis, a vendégszerető törököket, Iszpahanon át Sirazba mentem, s igy legalább volt alkalmam a régi iráni kultura annyiszor leírt emlékeit láthatni.

II. FEJEZET

VISSZATÉRÉS TEHERÁNBA, – A SZUNNITÁK, DERVISEK ÉS HADZSIK TÁMOGATÁSA A TÖRÖK KÖVETSÉGNÉL, – A SZERZŐ EGY MEKKÁBÓL VISSZATÉRŐ, TATÁR HADZSIKBÓL ÁLLÓ KARAVÁNNAL ISMERKEDIK MEG. – A KÜLÖNBÖZŐ UTAK. – SZERZŐ ELHATÁROZZA A HADZSIKOZ CSATLAKOZNI. – HADZSI BILAL. – SZERZŐ BEMUTATTATIK LEENDŐ UTITÁRSÁNAK. – AZ UTAZÁS A JOMUTUKON S A NAGY PUSZTÁN KERESZTÜL ELHATÁROZTATIK.

A párthusok elvnek tartották, hogy senki idegennek az átjárást földükön meg nem engedik.
Heeren: Handbuch der Alten Geschichte.

Már 1863. évi január közepe táján ismét Teheránban voltam, török jóltevőim vendégszerető körében. Most természetesen másképp állt a dolog a készületekkel, másképp az elhatározással; megúntam a hiábavaló várakozást s elszántam magamat, hogy kerüljön bár a legnagyobb áldozatokba, hozzáfogok tervem létesítéséhez. A követségnél régi szokás voltaz évenkint Bokarából, Kivából és Kokandból Persián keresztül nagy számmal a török birodalom felé utazó hadzsikat és derviseket valamivel segí-

teni, amivalódi jótétemény e szegény szunnita koldusokra nézve Persiában, kiknekk a siíta persák soha egy fillért nem adnak. A követségi palotának tehát hetenkint megvoltak vendégei a távol Turkesztánból,s nekem mindig nagy örömömre szolgált, ha egy ily rongyos vad tatárt szobámba híhattam, ki aztán annyi érdkest beszélt hazájáról, s kinek társalgása különös becscsel bírt philologiai studiumaimra nézve. Ezen emberek roppantul bámulták iráníok tanusított előzékenységemet, mert céljaimról persze nem is álmodtak, s a karavánszerájban, melyet átvonuláskor érinteni szoktak, csakamar azon hír terjedt el, hogy Hajdar efendi, a szultán követe nemesszívű ugyan, de Resid efendi – (saját csekélységemnek álneve) a dervisekkel testvérekként bánik, s titokban talán maga is az.

Ilyen hírben állván, nem volt okom csudálkozni, hogy az átutazó dervisek előbb jöttek hozzám, s csak aztán mentek a miniszterhez, mert ennél gyakran nem nyerhettek fogadtatást, s csak az én közbenjárásomra kaphatták meg a nekik járó obulust, vagy érhették el egyéb vágyaikat. Igy, március huszadikán négy hadzsi jött hozzám azon kéréssel, mutatnám be őket a sultán képviselőjének, mert panaszt akarnak emelni a persák ellen, kik Mekkából visszatértökben Hamadannál megvették rajtuk a szunni-adót, melynek szedését a szultán már rég megtiltá, s melyet maga a perzsa sah sem helyesel.[1] „Nem akarunk pénzt ő excellentiájától, mondák, csak azt akarjuk, hogy szunnita földieink ezentúl

1 A jó tatárok ugyanis azon véleményen vannak, hogy a szultánnak, vallásuk fejének, az egész világ engedelmességgel tartozik. Az egész szunnita világ szemében az jogos kalifája (utódja) Mohammednek, aki az emanati serife-t, vagyis a nemes hagyományokat bírja. Ezek pedig 1) mindazon ereklyék, melyek Stambulban a Hirkai-Szeadet-épületben őriztetnek. P. o. a próféta köpenye, zászlaja, szakálla és fogai, melyeket egy ütközetben elhullatott; néhány öltönydarab, korának s fegyverek, melyek a négy első kalifa tulajdonai voltak: 2) Mekka, Medina, Jerusálem s az iszlam egyéb búcsújáró helyei.

ne fizessenek vámot, mikor a szent helyeket látogatni járnak." Ez önzetlen szavak egy keleti ember szájából feltüntek előttem, keményen szemök közé néztem vad vendégeimnek, és meg kell vallanom, hogy elvadultságukés szegényes öltönyeik dacára valami nemességet láttam bennök, s első perctől fogva titkos vonzalmat érztem iráníok. Jó ideig beszélgettem velök, hogy megtudhassak holmit társaikról, az utról, melyet távol hazájoktól Mekkáig megjártak, s az irányról, melyen most Teheránból kiérve haladni akarnak. Szószólójuk többnyire egy, kínai Tatárországból, ely Kis-Buhara is neveztetik, való hadzsi volt, ki rongyait egy új zöld dsubbe-val (felső posztó ruha) takará be, fején óriási fehér turbánt viselt, s eleven tüzű szemeivel a többieken gyakorolt felsőbbséget minden pillanatban kitünteté. Bemutatván magát, mint az akszui (Akszu kínai Tatárorszgágnak egy tartománya) vang (kínai kormányzó) imámját, ki már másodszor látogatá meg a szent sírt,s igy kétszeres hadzsi lett, megismertetett egy másik, hozzá legközelebb ülő társával, s tudtomra adá, hogy a jelenlevők a 24 lelket számláló kis hadzsi-karaván fejeinek tekintendők. „Társaságunk, mondá a szóló, ifjak és öregekből, gazdagok és szegényekből, jámbor emberek és laikusokból áll, s mégis a legnagyobb egyetértésben élünk egymással, mert mindnyájan Kokand és Kasgarból valók[2] vagyunk – és buharaiak, ezen viperái az emberiségnek, nincsenek köztünk." Közép-Ázsia őzbeg (tatár) törzseinek ellenséges indulata a tadsikok (a perzsa őslakosság) iránt rég ismeretes volt már előttem; nem akartam tehát e tárgyról tovább kérdezősködni, s inkább azon tervet tudakoltam, mely szerint vissza való utjokat intézni szándékoznak. „Innen hazánkba, magyarázák a tatárok, négy út vezet; az egyik Asztrakanon, Orenburgons Bokarán keresztül; a másik Mesheden, Heraton és Bokarán; a harmadik Meshed, Merv és Bokarán; a negyedik a turk-

2 Kasgarnak neveztetik gyakran az egész kínai Tatárország

man sivatagon, Kíván és Bokarán át. Az első kettő nekünk nagyon drága; aztán most a herati háboru is nagy akadály; a két utóbbi út ugyan nagyon veszélyes, de mégis ezek közől kell egyet választanunk, s erre nézve tőled is kérünk tanácsot."

Már egy óra óta beszélgettem velök, nyiltszívüségök megtetszett; s ámbár az idegen faj feltűnő vonásai, szegényes ruha, s a fáradságos utak temérdek nyomoraitól ezen emberek egészen vad, szinte ijesztő kinézéssel birtak, még sem állhattam ellen azon gondolatnak: nem volna-e jó, ha e zarándokok társaságában tenném meg közép-ázsiai utamat? Ők, mint bennszülöttek, legjobb mentoraim lehetnének, azonkivül Resid efendi dervisnek tartanak, mint ilyet láttak a török követségnél, s nem a legjobb lábon állnak Bokarával, Közép-Ázsia ezen egyetlen városával, melytől magam is féltem, mert elődeim szerencsétlen sorsa attól félnem megtanított. Nem haboztam azonban sokáig, és közlém velök tervemet. Tudtam, hogy okaimat fogják kérdezni, s az olvasó képzelheti, hogy e törzsökös keletieknek nem beszélhettem tudományos célokról; ők nevetségesnek találták volna, hogy egy efendit, azaz egy urat, ily abstrakt cél annyi veszélylyel s fáradsággal dacolásra bíron; sőt talán okot leltek volna benne a gyanúra. A keleti nem ismeri a tudományszomjat, s nem is hiszi annak létezését; s miután e közép-ázsiai fanatikus muzulmánok nézeteivel nem akarék ily rideg ellentétbe jőni, hazugsághoz kellene folyamodnom, mely társaimnak is hízelegjen és saját célomat is elősegítse. Azt mondám tehát nekik, hogy rég át vagyok hatva azon csendes, bár forró vágytól, Turkesztant, (Közép-Ázsia) ezen még egyetlen székelyét a meg nem hamisított iszlam erénynek, meglátni, s Kíva, Buhara és Szamarkand szenteit meglátogatni. Ezen gondolat, folytatnám tovább, hozott ide Rumból (Törökország), már egy év óta várok Persiában, és hálát adok Istennek, hogy ily utitársakat küld számomra, kikkel most már folytathatom utamat, és elérhetem kitüzött célomat.

Bevégezvén beszédemet, a jó tatárok meglepetten tekintének egymásra, de csakamar magukoz tértek utazási szándékom feletti bámulatukból s azt mondták, hogy most már biztosan tudják, amit azelőtt csak sejtettek, t. i. hogy dervis vagyok, s nagyon örülnek, ha méltóknak találom őket azon barátságra, hogy oly hosszú és veszélyes uton velök menni akarok. „Mindnyájan készek vagyunk nem csak barátaiddá, hanem szolgáiddá is lenni, mondá hadzsi Bilal, fentemlített szóvivőjök, csak arra kell figyelmeztetnünk, hogy a turkesztáni utak nem oly biztosak, mint a perzsiaiak s törökországiak. A mi utunkon gyakran heteken át nem találunk házat, kenyeret, sőt egy csepp ivóvizet sem: s ehez járul még az, hogy félnünk kell, nehogy agyonveressünk, elfogassunk s eladassunk, vagy a homokzivatarok által eltemettessünk. Gondold meg jól efendi, amit tenni akarsz! Később meg találnád bánni, s mi nem akarnók, hogy minket okozz szerencsétlenségedért. Azonkívül ne feledd, hogy földieink otthon tapasztalás és világismeret tekintetében sokkal hátrább állnak nálunknál, s minden vendégszeretet dacára a távolról jövő idegent folyton gyanús szemmel nézik. Aztán, mikép fogsz visszautazni egyedül, nálunk nélkül?"

Könnyen felfogható, hogy e szavak nagyon hatottak rám, - de szándékomat meg nem rendíthették. Eloszlatám barátim aggodalmait, beszéltem nekik régebben kiállott fáradalmakról, ellenszenvemről a földi kényelmek, s különösen ezen francia ruhák iránt, melyeket ex officio kellett viselnünk. „Ismerem e világ vendégfogadó-jellemét[3], mondanám, melyben létezésünknek csak nehány napjára veszünk szállást, s hamar kiköltözünk belőle, hogy másoknak helyet adjunk; és kacagom a mostani muzulmánokat, kik nem csak a holnapról, hanem tíz évvel előre is akarnak gondos-

3 Mihmankanei pendsruzi, azaz: „öt napos vendégfogadó"– nak nevezik a kelet bölcsészei e földi világot.

kodni. Igen barátim, vigyetek magatokkal, nekem el kell mennem a tévedésnek e bűnfészkéből, melyet már tökéletesen meguntam."

Ez elég volt; ellenkezni ugy sem akartak. A derviskaraván fejei rögtön felfogadtak utitársnak, kölcsönösen megöleltük, megcsókoltuk egymást, miben persze nem csekély önlegyőzésre volt szükségem, midőn e minden képzelhető illatú ruhák és testekkel oly közeli érintkezésbe kellett jönnöm. A dolog tehát már tisztában volt, csak Hajdar efendit, jóltevőmet kellene még meglátogatnom, vele szándékomat közölnöm és támogatását, különösen ajánlatát a hadzsik előtt kikérnem, kiket ugyanekkor szándékom volt neki bemutatni.

Tervem eleinte természetesen ellenzésre talált. Őrültnek mondtak, hogy oda akarok menni, ahonnan elődeim közől még egy sem tért vissza, s ami több, oly emberek társaságában, kik képesek egy fillérért megölni. A legborzasztóbb képeket rajzolták lelkem elé, de belátván, hogy minden igyekezet, tervemtől eltántorítani, sikeretlen, végre tanácsokat adtak, s iparkodtak amennyire csak lehet, segíteni rajtam. Hajdar efendi elfogadá a hadzsikat, rendbehozta ügyeiket, elmondá nekik szándékomat épen oly módon, mint én azt elbeszéltem volt, s azon megjegyzéssel ajánlott vendégszeretetökbe, hogy viszontszivességet remélhetnek, mert aki rájuk bízza magát, efendi, a szultán titoknoka. – Nem voltam jelen a látogatáson, de hallám, hogy hűséget igértek. A t. olvasó látni fogja, mily becsülettel tarták meg szavukat, mikép menté meg a nemes török követ pártfogása életemet, melyet annyi veszély fenyegetett, s mikép mindig hadzsitársaim hűsége mentett ki rosz helyzetemből. Később hallám, hogy Hajdar efendi társalgásközben, Bokaráról lévén szó, kifejezé rosszalását az emir[4] politikája felett, ami társaimat kik hasonló nézeten voltak, nagyon megörvendezteté. Aztán a minden vagyon nélkülieket tudakolta közőlök, s ezeknek mintegy 15 aranyat adott. Nagy segély volt ez oly embereknek, kik kenyéren s vizen kívül más kényelmet nem keresnek a világon.

4 Emirnek címezik a buharai fejedelmet. Híva és Kokand uralkodói „kán" címet viselnek.

Elindulásunk nyolcadnapra tüzetett ki. Ezalatt hadzsi Bilal szorgalmasan meglátogatott; bemutatá földieit Akszuból, Jarkend és Kasgarból, kik jobban hasonlítottak borzasztóan eltorzitott csavargókoz, mint jámbor zarándokokoz. Különös érdekkel viseltetett azonban fogadott fia, Abdul Kader, egy 25 éves kamasz iránt, kit famulusomnak ajánlott. „Hű, de ügyetlen fickó, szólt hadzsi Bilal, sokat tanulhat tőled, csak szolgáltasd magad az úton általa, fog ő neked kenyeret sütni és theát főzni, nagyon jól ért hozzá." Hadzsi Bilal tulajdonképeni szándéka az volt, hogy Abdul Kader nekem necsak kenyeret süssön, hanem segítsen azt megenni is, mert még egy másik fogadott fia is volt vele az úton, s a gyaloglásban kiéhezett két legény nagy teher volt ránézve. Megigérém, hogy elfogadom az ajánlatot, mi őt nagyon megörvendezteté. Őszintén szólva, hadzsi Bilal gyakori látogatásai gyanút költhettek volna bennem, s könnyen azon gondolatra jöhettem volna: ez az ember azt hiszi, hogy jó fogást tett rajtad, s azért iparkodik ennyire téged magával vihetni, mert fél, hogy még el találnál állani szándékodtól. – De nem, nem akartam, s nem is volt szabad gyanakodnom, s hogy határtalan bizalmamról meggyőzzem, megmutatám neki azon kevés pénzt, melyet az útra magammal vittem, s kértem, mondja el pontosan, mily alakot s öltönyt, mily modort és szokásokat kell felvennem, hogy társaimhoz a lehetőleg hasonló legyek, s így a szünteleni feltünést elkerülhessem. E kérés neki nagyon megtetszett, s könnyen képzelhető, hogy a tanitás kissé különös volt. Mindenekelőtt tanácslá, borotváltassam le fejemet, mostani europai török ruháimat cseréljem fel buharaiakkal, s ágyneműt, fehér ruhát s minden eféle fényűzési cikket amennyire lehet, ne vigyek magammal. Híven követém tanácsait, s az equipirozás nem sokba kerülvén, hamar meg voltam vele,

és három nappal a kitűzött határidő előtt már készen valék nagy utamra indulni.

Ezalatt egyszer elmentem a karavanszerajba, utitársaim szállva voltak, nekik a látogatást visszaadni. Két kis cellában laktak, az egyikben tizennégyen, a másikban tizen. Az első benyomást, melyet e nyomorral és szennyel telt lyukak reám tettek, sohsem fogom feledni. Kevés birta közölök az utat a maga emberségéből megtenni, nagyobb részt kolduslásra szorultak. Oly foglalkozásban találtam őket, melyek leirásával nem akarok a t. olvasóban undort gerjeszteni, s melyre később én is rákényszerültem. A legszivélyesebben fogadtak, zöld théát készítettek számomra, s csak pokoli kín közt birtam egy nagy buharai csészét tele e cukortalan zöldes vízzel meginni, mire nagykegyesen még egy másodikkal is megkináltak, de már erre bocsánatot kértem. Itt volt alkalmam valamennyi utitársammal összeölelkezni, mindegyik testvérnek nézett s nevezett, s miután mindenikkel még külön kenyeret törtem, leültünk egy körbe, véglegesen elhatározni az irányt, amely felé menni fogunk. – mint már fentebb emlitém, két út közől kellett választanunk. Mindkettő veszélyes volt, mert azon sivatagon keresztül kelle keresztül mennünk, melyen a turkmanok tanyáznak, s a lényeges különbség csak a törzsök különfélesgégében volt, melyek annak egyik és másik részét lakták. Az egyik út, Mesheden, Merven és Bokarán keresztül a legbiztosabb lett volna, de itt a Tekke-törzsön, legvadabbján minden turkmanoknak kellett volna áthatolnunk, kik senkit sem kimélnek, s magát a prófétát is eladnák rabszolgául, ha kezeikbe esnék. A másik részen a Jomut turkmanok, egy becsületes és vendégszerető népek laknak, de itt egy 10 állomásnyi sivatag terült el, melyen egy csepp ivóvizet sem találni. Nehány megjegyzés után a jomut törzs között s a nagy sivatagon, Kíván és Bokarán át vezető utat választottuk. „Jobb az elemek, mint az emberek gonoszságával megküzdeni,"vélték barátaim. „Isten kegyelmes, mi az ő utját járju, s bizonyára nem fog elhagyni." A határozat megerősitéseül

hadzsi Bilal elmondá az esküt; amíg beszélt, mindnyájan égnek tartottuk kezeinket, s mikor elhallgatott, kiki szakállát fogta meg, s hangosan rámondta az ámen. Felkeltünk ülőhelyeinkről, s ők felszólítottak, hogy holnapután korán reggel jönnék el, hogy elindulhassunk. Hazatértem, s e két napon át a legnagyobb, s a leghevesebb küzdelem volt lelkemben. Még egy pillantást veték a fenyegető veszélyekre, s azon eredményekre, melyek utamból származhatnak. Keresni akartam okokat, melyek ily merész lépést igazolhatnának; de szinte mámorban valék, gondolkozásra képtelen. Hiába figyelmeztettek utitársaim álarcos gazságukra, hiába rémitgettek Conolly, Stoddart és Moorcroft szerencsétlen sorsával, Blocqueville nem rég történt esetével, ki a turkmanok kezeibe esett, s kit aztán tizezer aranyon kellett a rabszolgaságból kiváltani. Mindez véletlen volt előttem, s nem birt elrettenteni. Csak egy aggodalom volt: lesz-e elég physikai erőm, ellenállhatni az elemek viszontagságainak,az idegen tápláléknak,a folytonos szabad ég alatt lételnek silány öltözetben, ágynemű nélkül: s miként fogok béna lábammal, mely oly könnyen elfáraszt, gyalogolni tudni? – S csak is ebben áll mind az, ami utamban merényletnek nevezhető.

Mi győzött e lelkiharcban, felesleges emlitenem. Indulásom előtti este búcsut vevék barátaimtól a török követségnél. Utazásom titkát csak ketten birták, s míg az europai gyarmat azt hitte, hogy Meshedbe megyek, elhagytam Teheránt, hogy Asztrabad és a Kaspi tenger felé folytassam utamat.

ELINDULÁS TEHERÁNBÓL

III. FEJEZET

ELINDULÁS TEHERÁNBÓL ÉSZAKKELETI IRÁNYBAN – A KARAVÁN TAGJAI, – A SIÍTÁK GYŰLÖLETE MINDEN HADZSI IRÁNT, – MAZENDRAN, – ZIRAH, – HEFTEN, – TIGRISEK ÉS SAKÁLOK, – SZARI, – KARATEPE

Beyond the Caspian's iron gates – Moore.

MÁRCZIUS 28-kán, jókor reggel megjelentem a karavánszerajban, mint kitüzött gyűlhelyen. Barátaim közől azok, kik a perzsa határig birtak egy öszvért vagy szamarat bérleni, már felcsizmázva, felsarkantyúzva készen álltak, a gyaloglók is felvették már csarukjokat, – ami igen czélszerü lábbeli volna gyalogság számára, – és szent datolyafa-botjaikkal kezökben, türelmetlenül látszottak a jelt várni az indulásra. Nagy bámulatomra láttam itt, hogy azon nyomorul ruha, melyet Teheránban viseltek, városi-, tehát díszöltözetük volt. Ezt kimélendő, mindenki utiruháját vette föl, mely ezer meg ezer darab rongyból állt, derékon egy darab kötéllel átkötve. Tegnap koldusnak tartám magamat uj ruházatomban; de ma, társaim között beillettem volna biboros királynak. Végre hadzsi Bilal felemelé kezeit az indulási áldásra, s alig fogta meg mindenki szakállát, hogy rámondja az

ámen, a gyaloglók kirohantak a kapun, hogy minket lovaglókat, illetőleg szamaragolókat megelőzzenek. Utitervünk szerint Teherántól északkeletnek tartva, Szari felé kellett mennünk, hova nyolcz állomás után reméltünk elérni. Dsadsernd és Firnzkuh felé fordultunk tehát, Tausan–Tepét, a kisrály kis vadészkastélyát balra hagytuk s egy óra mulva azon hegyszorulat bejáratánál voltunk, honnan utoljára lehet a teheráni síkon végig tekinteni. Nem állhattam meg, hogy még egyszer vissza ne forduljak. A nap már egy lándzsányi magasra volt, a mint a keletiek mondják, és sugarai nemcsak Teheránt, hanem Abdul Azim sah kupoláját is beragyogták. – Teheránban ez időben már a természet is virágzik, s meg kell vallanom, hogy e város, mely a múlt évben oda érkezésemkor oly kellemetlen benyomást tett rám, most elragadó szépnek tetszett előttem. E tekintettel istenhozzádat mondék a szép europai civilisatió legszélső előőrsének, hogy oda menjek, a hol a vadság s barbarság szélsőségeit fogom találni. Mélyen meg valék hatva, s nehogy társaim észrevegyék megilletődésemet, gyorsan befordítám öszvéremet a hegyszorosba, melynek falára már felirva láttam számomra esetét jelmondatot: Lasciate ogni speranza!

Társaim ezalatt hangosan elkezdték recitálni a koránt és telkineket (hymnusok) énekelni, mint valódi zarándokokhoz illik. Nekem elnézték, hogy nem vettem részt e foglalkozásban, mert tudták, hogy a rumik (oszmanok) nincsenek oly szigoru vallásosan nevelve, mint Turkesztan lakói; de remélték, hogy társaságuk lassanként majd engem is fel fog lelkesíteni. Ezalatt lassan léptetve megyek utánok, s bemutatom őket az olvasónak, mert igen sokáig fogunk velök utazni, s mert ők valóban a legbecsületesebb emberek voltak, kikkel e vidéken találkoztam. A karaván tagjai valának: 1) hadzsi Bilal Akszuból (Chinai–Tatárország), ugyane tartomány chinai muzulmán kormányzójának udvari imamja. Vele voltak fogadott fiai: 2) hadzsi Isza, 16 éves ficzkó és 3) hadzsi Abdul Kader, kit már em-

líték. A társaságot, ugyszólván, hadzsi Bilal védnöksége alatt képezték továbbá 4) hadzsi Juszuf, gazdag chiani–tatár paraszt unokaöcscse, 5) hadzsi Alival, egy tiz éves végtelen piczi kirghiz–szemü fiuval. E kettőnek még 80 arany utiköltsége volt, s azért gazdagoknak mondattak, ámbár e gazdagság nagy titokban tartatott. Ketten béreltek egy lovat, s míg az egyik a nyeregben ült, a másik mellette gyalogolt; 6) hadzsi Ahmed, egy szegény mollah, ki koldusbotra támaszkodva végzé zarándoklását. Ugyanez, és hasonló körülmények közt volt 7) hadzsi Haszan, kinek apja utközben meghalt, s ki most szegény árván tért haza; 8) hadzsi Jakub, hivatásánál fogva koldus, mely mesterséget apjától örökölte; 9) idősb hadzsi Kurban, tulajdonképpen paraszt, ki köszörülő kerekével egyszer egész Ázsiát bevándorolta, Konstantinápolyig s Mekkáig máskor Tibeten át Kalkuttába, ismét máskor a kirghiz sivatagon keresztül Orenburgig s Taganrogig barangolt; 10) ifj. hadzsi Kurban, ki szintén útközben veszté el atyját, s ennek testvérei; 11) hadzsi Szaid és 12) hadzsi Abdur Rahman 14 éves beteges gyermek, kinek lábai Hamadannál a hóban elfagytak, s ki az egész uton Szamarkandig borzasztóan szenvedett.

Mindezek Khkandba, Jrkend és Akszuba, tehát chinai Tatárország két szomszédos kerületébe valók voltak és hadzsi Bilal kiséretét képezték; 13) hadzsi Sejkh Szultan Mahmud, Kasgarból, egy fiatal rajongó tatár, egy híres szentnek, Hazreti Afaknak családjából, kinek sirja Kasgarban van. Seikh Szultán Mahmud barátomnak apja költő volt, minden igyekezetésnek czélja Mekka vala, s midőn sok évi szenvedés után végre a szent várost meglátta, meghalt benne. Fiát tehát kettős czél vezette volt ez utra: el akart zarándokolni a prófétának s apjának sirjához. Vele voltak 14) hadzsi Huszejn, rokona és 15) hadzsi Ahmed, volt chinai katona a sivai ezredből, mely muskétákkal van fölfegyverezve és muszulmanokból áll.

A khokandi khánságból valók voltak 16) hadzsi Szalih Chalife, ki az Isant, azaz a sejkh czimet iparkodott el-

nyerni, s igy a fél papi rendhez tartozott; áldott jó ember, kire még gyakrabban visszatérünk. Őt kísérték: fia 17) hadzsi Abdul Baki s öccse 18) hadzsi Abdul Kader, aki meds'zub,vagy is az isten iránti szeretettől elragadott ember volt; kinek, ha 2000-szer egymásután Allah-ot kiáltott, szája tajtékzani kezdett, s igy a legboldogabb állapotba jutott. (Mi europaiak ezt nyavalyatörésnek nevezzük, – de lesz még szó róla.) 19) Hadzsi Kari Meszud. Kari annyit jelent, mint Törökországban Hatiz, azaz oly ember, ki az egész koránt könyv nélkül tudja; 20) ennek fia hadzsi Gajaseddin, 21) hadzsi Mirza Ali és 22) hadzsi Ahrarkuli, kiknek még maradt valamijök utiköltségükből, s kik most közösen béreltek egy szamarat; 23) hadzsi Nur Mohammed, kereskedő, ki már másodszor volt Mekkában, de mindig más helyett.

Igy folytatók utunkat az elburzi hegyláncz mindig emelkedő magaslatain. Barátaim észrevették lehangoltságomat s vigasztalni iparkodtak; különösen hadzsi Szalih bátoritott, s biztositott, hogy mindnyájan testvérként szeretnek. „Csak segitsen meg Isten, hogy minélelőbb kiérjünk a siíta eretnekek országából, aztán a szunnita turkmanok, törzs- és hitrokonaink közt majd jól megélünk." Csakugyan szebb jövőt reméltem s paripámat sebesebb haladásra nógatám, hogy szegény társaim közé keveredhessem, kik elűl gyalogoltak. Félóra alatt utolértem őket s láttam, mily jókedvüen gyalogolnak, ámbár már egyszer megtették az utat Turkesztanból Mekkába, s most onnan ismét gyalog térnek vissza. Nehányan víg dalokat énekeltek, melyek nagyon hasonlitottak a magyar népdalokhoz, mások kalandokat beszéltek el, melyeket vándorlásaikon átéltek. Nagyon érdekelte mulatság, melyből e népek felfogási módját ismerhetém meg. A mint Teheránt elhagytam, teljesen a közép–ázsiai életben találtam magamat.

Mialatt felváltva, egyikkel másikkal beszélgettem, a szokott marsokban folytatók utunkat. Nappal meglehetős meleg volt, bár korán reggel, különösen a hegyes vidéke-

ken, nagyon fagyott, annyira, hogy vékony ruhámban nem birtam kiállani lóháton s le kellett szállnom, hogy kissé felmelegedjem. Lovamat egy gyalogoló hadzsinak adtam, ki ezért botját engedte át nekem, s hosszu távolságra kisértem a gyaloglókat, kik folyton a legélénkebben beszéltek hazájokról, s midőn Mergolan, Namengan és Khokand kertjei felett eléggé fellelkesültek, egy telkin éneklésbe fogtak; melyben én is résztvevék, leghangosabban kiáltva annak refrainjét: Allah! Ja Allah! – Az ifjak minden ily közeledési kisérletet elbeszéltek az öregeknek, s ezek nagyon örültek és váltig mondogatták: „hadzsi Resid (ez volt mostani nevem) valódi dervis, belőle még minden válhatik."

Négy napi járás után Firuzkuhba értünk, mely meglehetős magasan fekszik, sútja igen fáradságos. A város egy hegy tövében fekszik, melyen egy a Sah–Nameh-ben emlitett vár áll, – most már romban, – s arról nevezetes, hogy itt végződik az Arak–Adsemi tartomány és kezdődik Mazendran. Másnap reggel egyenesen északi irányban folytattuk utunkat, s alig haladtunk három négy óráig, elértük a nagy hegyszoros torkolatát, mely a tulajdonképeni Mazedrant teszi s közel a Kaspi tengerig terjed. Az utazó alig halad néhány lépésnyire a hegy tetején fekvő karavánszerjától lefelé, s a sivár, puszta vidéket buja növényzet váltja fel. Nem is hinné az ember, hogy Persiában van, amint maga körül mindenütt az ős erdőket s a legszebb zöldet látja. Mazendran szépségeit nem akarom leirni, mert oly mesteri tollak, mint Frazer, Conolly és Burneséi már eleget irtak róla. Midőn én benne jártam, Mazendran diszruháját öltötte volt fel, a szép tavasz ragyogó köntösét, s valóban elragadóan szép volt. E varázsszerü hatás a bú végső szikráját is elfojtá lelkemben. A természet nagyszerüsége feledteté velem vállalatom veszélyeit, s édes álmokba ringatott azon idegen, ismeretlen országokról, melyeket be fogok járni, s azon különbféle nemzetek, erkölcsök és szokásokról, miket látni fogok. Azon vidékeken, gondolám

magamban, a természet mindenesetre kiáltó ellentétben lesz avval, amit most látok, mert megmérhetlen sivatagok, beláthatlan sikságok, hetekig tartó vizhiány várnak rám, – s épen azért kettős volt az élvezet.

Társaimra sem maradt Mazendran benyomás nélkül; csak azt sajnálták, hogy e szép Dzsennet (paradicsom) az eretnek siíták kezében van. „Különös, mondá hadzsi Bilal, hogy a világ minden szép országát a hitetlenek birják." Nem hiába mondja a próféta: „Ed-dünja szidsn ül-mumenin ve dsennet ül-kafirin." (E világ fogház a hivőkre és paradicsom a hitetlenekre nézve.) Bizonyságul Hindosztant említé, hol a ingilizek uralkodnak, Oroszország szépségeit, melyeket maga is látott és Frengisztant, melyet a földi paradicsomnak mondtak előtte. Hadzsi Szultan Mahmud a társaság vigasztalására az Os (Khokand határa) és Kasgar közt fekvő hegyi vidéket említé. Sokkal szebbnek állitá ezt Mazendrannál, de nem igen hittem szavait.

Zirab állomásnál a mazendráni hegyszoros éjszaki végéhez értünk, s itt kezdődnek a Kaspi tenger partjait belepő nagy erdőségek. Csinált úton haladtunk, melyet II. Abbasz sah készitett, mely azonban most már sok helyen teljesen meg van romolva. Éji szállásunk, hova jókor elértünk, Heften volt, egy szép csererdő közepében. A fiatalok elmentek forrást keresni, melyből jó theavizet lehessen meriteni, de egyszerre roppant jajveszékelést hallottunk; futva jöttek vissza, elmondván, hogy nagy, csíkos állatokat láttak a forrásnál, melyek közeledtükre hatalmas ugrásokkal eltávoztak. Elejénte azt hivém, oroszlánok; elővettem tehát rozsdás kardomat, s kijelölt irányban, bár jó messzire, két gyönyörű tigrist pillanték meg, melyek tarka bőre koronkint kilátszott a sűrüségből. A parasztok azt mondták, hogy igen sok vadállat van az erdőben, de ritkán támadják meg az embert. Legjobban nyugtalanitottak a sakálok, melyek ugyan egy bottól is megijednek, de oly mennyiségben tanyáznak ott, hogy nem birtuk elüzni. A sakálok egész Persiában nem tartoznak a ritkaságok közé,

még Teheránban is gyakran a városba hallik vonitásuk, de ott nem jönnek oly közel az emberhez, mint ezen erdőkben. Egész éjjel zaklattak, kézzel lábbal folyton hadonásznom kellett magam körül, nehogy kenyeres tarisznyámat vagy egyik-másik czipőmet elorozzák.

Másnap kellett Szarit, Mazendran fővárosát elérnünk. Nem messze ezen uttól fekszik Seikh Taberszi, hol a babik (vallási rajongók, kik Mohammedet megtagadták, s communismust prédikáltak) sokáig védték magukat s a környék rémeivé lettek. Itt már a legszebb narancs és czitrom termett mindenfelé, s a sárgás piros gyümölcs oly jól vette ki magát a fák setétzöld lombjai közt. Szari maga épen nem szép, de azt mondják, jelentékeny kereskedést üz. Midőn ezen utolsó perzsa város bazárján áthaladtunk, a legkülönfélébb átkos gúnyolódások záporа ömlött fejünkre. Feleltem ugyan e szemtelenkedésre, de a bazár közepében, több száz siíta közt nem véltem tanácsosnak bottal vagy karddal fenyegetőzni. Szariban csak addig maradtunk, míg egy napi utazásra a tenger partjáig lovakat béreltünk. Itt az út sok ingoványon s posványon vezet keresztül, melyeken gyalog nem lehet áthatolni. Több uton lehet innen a tengerhez jutni: Ferahabadon (Parabad, amint a turkmanok nevezik). Gezen és Karatepén át. Mi ez utóbbit választottuk, mert itt egy afghan, tehát szunnita gyarmat van; melyben jó fogadtatást remélhettünk, s melynek néhány lakóját már Szariban igen jó embereknek tapasztaltuk.

Két napig pihenvén Szariban, elindulánk Karatepe felé, s alkonyatkor, kilencz óráig tartó fáradságos út után értünk oda. Már itt van mit félni a turkmanoktól. Ezek tengeri kalózok, kik naszádjaikat a parton elrejtve, több órányi távolságra bekalandozzák a partot, s gyakran egy két megkötözött persával érnek vissza.

IV. FEJEZET

KARETKEPE, – EGY AFGHAN, NUR-ULLAH, SZERZŐT MEGVENDÉGELI. – DERVISSÉGE GYANUBA VÉTETIK. – A HADZSIK ÉLELMISZEREKKEL LÁTJÁK EL MAGUKAT A SIVATAGON KERESZTÜL VEZETŐ UTRA. – AFGHAN GYARMAT. – NADIR SAH. – A KASPI TENGER ELSŐ MEGPILLANTÁSA. – JAKUB, TURKMAN HAJÓS. – SZERELMI TALIZMÁN. – HAJÓRASZÁLLÁS ASURA FELÉ. – UT A KASPI TENGEREN. – ASURA OROSZ RÉSZE. – OROSZ HADIHAJÓ A KASPI TENGEREN. – TURKMAN FŐNÖK OROSZ SZOLGÁLATBAN. – SZERZŐ FÉLELME A FELFEDEZTETÉSRŐL. – MEGÉRKEZÉS GÖMÜSTEPÉBE S A GÖRGEN TORKOLATÁNÁL.

Ultra Caspium sinum quidnam esset,
ambiguum aliquamdiu fuit.
– Pomponius Mela. De Situ Orbis.

NUR-ULLAH, tekintélyes afghan, kivel már Szariban megismerkedtem, midőn Karatepébe érkeztünk, házába vezetett, s miután vonakodtam minden társamtól külön lenni, hadzsi Bilalt is meghítta, s nem nyugodott, míg vendégszeretetét el nem fogadám. Elejénte nem tudtam, mi oka e készségnek a jóltevésben, csak később vettem észre, hogy hallott a teheráni követtel való ismeretsé-

gemről, s szivességét egy ajánló levéllel akarta megjutalmazni, melyet megigértem, s meg is adtam neki.

Alig telepedtem meg szállásán, a szoba megtelt látogatókkal, kik sorba leguggoltak a fal mellett, nagy szemekkel komolyan rám bámultak, aztán igy képzett itéleteiket egymásnak elmondták, sőt később hangosan is nyilvániták utazásom feletti véleményöket. „Nem devis, mondták legtöbben, legkevésbbé hasonlít ehez, mert szegényes ruhái igen nagy ellentétben állnak vonásai és arczbőrével. Amint a hadzsik mondák, rokona a követnek, ki szultánunktól (e szónál mindnyájan felkeltek) küldetve Teheránban székel, és Allah tudja mit kereshet ily magas származásu ember a turkmanok közt Khinában és Bokharában."

Elbámultam ezen emberek szemtelenségén, kik az első lépésnél mindjárt le akartak álarczozni. De azért tovább játsztam a keletit, mély, ájtatos gondolatokba merülve ültem, s ugy tevék, mintha mit sem hallottam volna. Látva, hogy nem akarok részt venni a társalgásban, hadzsi Bilalhoz fordulának, ki elmondá nekik, hogy én csakugyan efendi,a nagy szultán hivatalnoka voltam, de isteni lélek szállván meg, visszavonultam a csalárd világtól s most ziarettel (zarándoklás a szentek sirjaihoz) töltöm életemet. Sokan fejöket csóválták, de többé nem lehetett e tárgyat érinteniök, mert a valódi muszulmannak nem szabad soha kételkednie, ha ilhamról, azaz isteni lelkesülésről hall; s habár a szóló ugy, mint a hallgató meg van teljesen győződve, hogy az egész hazugság; ezeknek mégis Masallah! Masallah! Kiáltással kell bámulatukat kifejezniök. Különben ezen első jelenetből beláthattam, hogy, ámbár még perzsa földön, mégis már Közép–Ázsia határán valék; mert midőn e csekélyszámu szunniták bizalmatlan kutatózását láttam, – a mit egész Persiában sohasem tapasztaltam – elképzelhettem magamnak, mi vár még rám ezen faj ősi fészkében. Csak két, bámulás és kérdezősködésekkel eltelt óra után távoztak a vendégek, mire tehát késziténk magunknak, aztán nyugodni mentünk. Aludni akartam, midőn egy turkman ruhába öltözött ember, kit a családhoz tartotónak hittem, hozzám közelitett, s nagy bizalmasan elkezdte beszélni, hogy ő már 15 éve jár Khivába kereskedelmi ügyekben, és, ámbár maga is Kandaharba való, mégis a turkmanokat, őzbegeket és bokharaiakat jól ismeri, s ha akarom, utazzunk együtt a nagy sivatagon keresztül, és legyünk barátok. „Kulli mumenin ihvetun" – (minden hivők testvérek) felelém neki, megköszöntem barátságát, azon megjegyzéssel, hogy én mint dervis nagyon szeretem társaimat, kikkel már régóta együtt utazom. Ő még tovább akart beszélni, de látván, hogy nagyon szeretnék aludni, eltávozott, s én csakhamar el is aludtam.

Másnap hallám Nur-Ullahtól, hogy az egy tirjaki, azaz opiumfaló, s emellett nagyon vásott ficzkó, kit lehetőleg iparkodjam kerülni. Ugyanekkor figyelmeztetett, hogy itt Karatepében két hónapra lássuk el magunkat élelmiszerekkel, azaz liszttel s rizszsel, mert a turkmanok maguk is ide járnak azt vásárolni, s azért legalább Khiváig lássuk el magunkat kenyérrel. Hadzsi Bilalt biztattam meg evvel, s azalatt a falu közepén levő fekete dombra (törökül Karatepe) mentem, melytől a falu nevét birja, melynek egyik oldalát persák, a másikat 125–150 afghan család lakja. Ezen afghan gyarmat, amint mondják, e század elején sokkal nagyobb volt; Nadir sah, az utolsó ázsiai világostromló által alapittatott, ki, amint tudva van, afghanokkal és turkmanokkal vitte végbe legnagyobb hőstetteit. Még mutatták azon helyet a dombon, melyen ő ült, midőn szemlét tartott azon vad lovasok ezrei felett, kik a nagy sivatag legtávolabb részeiről, jó lovaikkal és vérszomjas szablyáikkal zászlai alá sereglettek. Nadir ily alkalommal mindig igen vig volt, és Karatepének ünnepe vala. Mi volt czélja e szunnita gyarmat alapitásának, titok előttem, de létezésének hasznát mindjárt beláttam, mert az afghanok a turkmanokkali alkudozásra használtatnak, s nélkülök nem egy perzsa hónapokig nyöghetne a turkmanok bilincseiben, anélkül, hogy megváltását kieszközölhetné. Ugyane foglalkozást üzik Perzsia keleti szélén a khafi, dsami és bakhyrzi szunniták; de

ezeknek a tekkékkel van dolguk, kik sokkal veszedelmesebbek a jomutoknál.

A fekete domb tetejéről vethetém először tekintetemet a Kaspi tengerre. Nem a sik tenger, csak egy kis része annak látható innen, melyet az Asuránál végződő hosszu földnyelv fedez, és a mely holt tengernek neveztetik. A földnyelv a távolból hosszu keskeny vonalnak látszik a tengerben, egyes, magas fákkal benőve, melyet a szem messze követhet. A puszta tengerpart látása nem volt képes fellelkesiteni, égtem a vágytól a keleti partokat láthatni és visszasiettem lakásomba, megtudni, mennyire haladtak már előkészületeink a turkman sivatagba való áthajózásra, mikről Nur-Ullah igérkezett gondoskodni. Tegnap este azt mondták, hogy egy afghan naszád, mely az oroszok számára élelmiszereket visz, fejenkint egy kranért (1 kran = 1 trank) el akar vinni Asurába, innen turkmanokkal három-négy óra alatt Gömüstepébe érhetünk; magában Asurában pedig lakik Khidr khán, orosz szolgálatban levő turkman főnök, ki szegény hadzsiknak alamizsnát szokott adni, s kit meg is látogathatunk. Nagyon megörültünk e hireken, s ráálltunk az alkura. Elcsodálkoztam tehát, midőn ma meghallám, hogy ez az afghan kész az indulásra, s el is akarja vinni a hadzsikat, kivéve engemet, kit a szultán titkos küldöttjének tartván, attól fél, elveszti az oroszoknál kenyerét, ha ily embert vesz fel a hajójába. E hír kellemetlenül lepett meg, de aztán nagy örömömre szolgált, midőn társaim kinyilatkoztaták, hogy azon esetre, ha engem nem akar elvinni, ők sem mennek vele, inkább más alkalomra várnak. Ezt különös fontoskodó hangon beszélte el nekem az ópiumszivó Emir Mehemmed, de aztán az afghan – kit Anakhannak hítak, – maga jött el, kifejezé sajnálatát, hallgatást igért s ajánló levelet kért Hajdar efendihez. Tanácsosnak tartám egy szót sem ejteni, mely aggodalmait elűzni akarni látszanék; jóizüt nevettem azon, a mi eszébe jutott volt, s megigértem, hogy Nur-Ullahnál fogok számára néhány sort hagyni Teheránban, a mit meg is tettem. A titokszerüség és

kételynek fátyolát, mely egyéniségemet fedte, sohsem volt szabad teljesen föllebbentenem, mert a keleti, különösen az iszlamita, hazugság és csalárdságban növekedve, mindig ellenkezőjét szokta hinni annak, a mit valaki szilárdan s hevesen állit, s a legcsekélyebb óvás részemről csak megerősitette volna gyanujokat. Nem volt többé szó a dologról, s még az nap este megtudtuk, hogy egy turkman, ki egyenesen Gümüstepébe akar hajózni, kész valamennyi hadzsit csupa jótékonyságból ingyen átszállitani, csak gyűljünk össze jókor reggel a tengerparton, hogy a netaláni kedvező szelet mindjárt felhasználhassuk. Én, hadzsi Bilal, és hadzsi Szalih, a kolduskaraván elismert triumviratusa, rögtön felkerestük a turkmant, kit Jakubnak hítak. Fiatal ember volt, végtelen merész tekintettel, mindnyájunkat megölelt és késznek nyilatkozott még egy napot várni, hogy minden szükséges élelmiszert bevásárolhassunk. Egyelőre áldást vett hadzsi Bilal és hadzsi Szalihtól, s már felkeltünk, hogy elmenjünk, midőn engem félrehít s kért, maradnék nála néhány perczig. Maradtam. Erre bizonyos félénkséggel elbeszélte, hogy jó idő óta szerencsétlen, viszonzatlan szerelmet táplál lelkében egy saját törzséből való leány iránt; s egy zsidó, egy igen ügyes varázsló, ki e pillanatban épen Karatepében tartózkodik, megigérte, hogy elkészíti neki a hatályos Nuszkhát (talizmán) ha 30 csep fris, Mekkából hozott rózsaolajat szerez, mert az a varázsformula megirásához okvetlen szükséges. „Tudjuk, folytatá Jakub, hogy a hadzsik rózsaolajat s más jó illatokat szoktak a szent városból magukkal hozni, s miután te a legifjabb vagy a karaván főnökei közt, hozzád fordultam, s remélem, teljesiteni fogod kérésemet." Én nem annyira a puszták fiának babonaságát, mint inkább azon bizalmát bámultam, melylyel a tul okos izraelita szavaiban hitt, s miután társaim csakugyan hoztak volt magukkal rózsaolajat, kivánata csakhamar teljesitve lőn, mi a jó fiunak valódi gyermekes örömére vált.

Harmadnapra korán reggel mindnyájan összegyültünk a tengerparton. Most már koldustarisznyáján kívül egy lisz-

teszsákja is volt mindenkinek, s jó ideig tartott, míg a ladik (itt „tejmil") mely kivájt fából állt, mindnyájunkat a naszádra hordott, mely a partviz sekélysége miatt kénytelen volt körül belül egy angol mértföldnyire a tengerben megállapodni. A hajóra szállás módját sohsem fogom feledni. A keskeny, kivájt fatörzsök, a legtarkább zavarban megrakva emberekkel, liszteszsákokkal s más árukkal, minden pillanatban felfordulással fenyegetett, és szerencsésnek mondhattuk magunkat, hogy végre mindnyájan szárazan érhettünk a hajóra. A turkmanoknak háromféle vizi járműveik vannak: a) keszeboj, egy árboczczal, egy nagy s egy kis vitorlával, melyet többnyire teherszállitásoknál használnak; b) kajuk, egy vitorlával, melyet gyors hajózásra használnak rabló kirándulásaiknál és 3) a teimil, egy ladik, melyet már emliték. A hajó, melyet Jakub nekünk felajánlt, keszeboj volt, mely Csereken szigetről naphthaolajat, szurkot és sót szállitott volt a perzsa partra, s most kevés terménynyel megrakva hazatért.

A hajó nyilt alkotásánál fogva nem lévén különbség a helyekben, mindenki odaült, a hol először kényelmes helyet talált, de Jakub figyelmeztetett, hogy ez őt mozgásaiban gátolja. Kiki felvette tehát ismét holmiját s élelmiszereit, s két sorban szorosan egymás mellé kellett elhelyezkednünk, mint a besózott heringeknek, ugy, hogy a hajó közepe neki s két segédjének az ide s oda futkozásra szabadon maradjon. Helyzetünk, könnyen képzelhetőleg nem volt a legkellemesebb; nappal ugyan még megjárta, de éjjel borzasztó volt, midőn az álom az egyenesen ülőket ide s tova hajigálta, s az embernek gyakran órákhosszat kellett egy hortyogó hadzsi édes terhét viselnie. Néha jobbrul s balrul két alvó is borult rám egyszerre, s ámbár ez roppantul gyötört, nem volt szabad őket felkeltenem, mert ez nagy bünnek tartatik.

1863. april 10-kén kedvező nyugati szél dagasztá vitorláinkat, nyilgyorsasággal tolva maga előtt a kis hajót. Baloldalt a hosszu földnyelv nyult a tengerbe, jobbról a sürün benőtt, tengerig nyuló hegység, melyen a legnagyobb perzsa király sah Abbasz által épitett mulatókastély Esref emelkedik. Argonantamenetünk kellemeit növelte még a gyönyörü tavaszi idő, s daczára szoros helyzetemnek, nagyon jól érzém magamat. Meggondolhattam volna, hogy ma hagytam el a perzsa partot, az utolsó pontot, hol még időm lett volna megbánni tetteimet, – de nem! Ez eszembe sem jutott. Szilárdan meg valék győződve, hogy utiársaim, kiknek vad kinézése először megijesztett, hiven ragaszkodnak hozzám, s társaságukban szembe szállhatok a legnagyobb veszélylyel. Estefelé szélcsend állt be; közel a parthoz horgonyt vetettünk, s megengedtetett a hajó kis tűzhelyén egymásután megfőznünk theánkat. Nekem párdarab czukrom volt övemben elrejtve, meghítam tehát Jakubot, s megkinálám egy csésze édes theával. Hadzsi Szalih és Szultan Mahmud, szinte velünk tartottak; a fiatal türkmenek megeredt a nyelve, s elkezdett az alamanról. – igy hivják a turkmanok rabló kirohanásaikat, melyek beszélgetésöknek kedvencz tárgyát teszik, – mesélni. Különben is tüzes szemének csillogása vetélkedett a csillagok ragyogásával, midőn neki hevült; nagyon rajta volt, hogy a szunnita mollák előtt, a kiknek mi is tartanánk, bőséges dicséretet arasson, midőn csatáiról beszélt, melyeket a siíta eretnekekkel vivott s előadta, hogy hányat ejtett már ő azok közül foglyul. Társaim csak hamar csendes álomba merültek körülöttünk, hanem én még sokáig hallgattam beszédét, s csak éjfél táján akart elvonulni. Távozása előtt még elbeszélte, hogy Nur–Ullah megkérte őt, vezetne be engem vendégül Hadzsan sátorába, a ki turkman főnök és Nur–Ullah-nak igaza van, mivel én nem vagyok olyan mint a többi hadzsi s megérdemlem a megkülönböztetést. „Khandzsan – mondá Jakub – egy hatalmas törzsnek akszakalja (feje) s már atyja idejében sem bocsátottak át Gömüstepén egy dervist, hadzsit vagy más idegent sem anélkül, hogy az ő kenyeréből evett és vizéből ivott volna. Tégedet, ki a távol Rumból (Törökország) jösz, bizonyára nagyon jól fogadand, és te hálász fogsz lenni irántam."

Másnap reggel lassan folytathattuk utunkat, a kedvezőtlen szél miatt, s mire Asura alá érkezénk már beesteledett. Asura az ázsiai orosz birtokok legszélsőbb pontját képezi, délfelé, mely 25 év óta végleg az oroszok kezébe került,vagy azon időtől fogva, mióta a turkman kalózok merész alaman–sajkáit kellőleg féken tudják tartani gőzöseikkel. Az előtt a turkmanok valának itt az urak, s maga az „asura" (átellenben, vis–á–vis) név is turkman származásu; de az előtt nem voltak állandó lakosai, hanem az akkoriban még gyakori s szabadon üzött rabló kalandok alkalmával állomásul szolgált. A mostaniAsura kellemes benyomást tesz a Perzsia felől érkező utazóra. A földnyelv keleti végéhez közel épitett házak száma ugyan csekély, de europai modoru alkatuk, mely szerint a kilátszó templom is épült, nem maradhata az én szemeim előtt hatálytalan. Kiváltképen a hadigőzösök emlékeztetének az europai életre; s milyen érzés volt az, midőn estefelé egy gőzöst láték Gezből, (Asztrabad kikötő helyéből) oly büszkén tova siklani Asura felé. Az oroszok itt két nagy és egy kis hadigőzöst tartanak állandóan, melyek oltalma nélkül nemcsak az ott letelepedett oroszok nem volnának biztonságban a turkmanok támadásaitól, hanem az Asztrakhanból jövő vitorlás hajók sorsa is kétséges lenne. Míg a kereskedelmi hajó a siktengeren van, addig nincs miért félnie, de már a tengerparthoz közeledni nagy ritkán bátorkodik gőzös kisérete nélkül, melynek oltalmát visszamenet is kénytelen igénybe venni. Az itteni parancsnokság valóban nagy gonddal s nem csekély költséggel iparkodik a turkmanok rablási vágyát fékezni, ugy, hogy ezen baj már meglehetősen csökkent is, de teljes biztonságot eszközölni merőben lehetetlen, sőt azt sem lehet meggátolni, hogy számos szerencsétlen perzsa, sőt egyszermásszor orosz matrózok is ne hurczoltassanak el láncon Gömüstepébe. Éjjel nappal szakadatlanul czirkálnak az orosz hajók a turkman vizeken, s minden turkman naszádnak, mely a keleti part felől a déli perzsa part felé akar indulni, el kell látva lennie útlevéllel, amit 8, 10 sőt 15 aranyért szoktak egy évre kiszolgáltatni s mindig elő kell azt mutatni, valahányszor Asura mellett elevezik, mely alkalommal gondosan megmotozzák a jármüvet, vajon nem visz-e foglyokat, fegyvereket, vagy más tiltott tárgyakat. Ezen intézkedés folytán sok turkman kereskedelmi jármű be van jegyezve, s az ismeretlenek legnagyobbrészt titkos ösvényeken kalandoznak, s ha rájok bukkannak az orosz czirkálók, irgalom nélkül elsüllyesztetnek – hahogy vonakodnának megadni magukat. Míg egyfelől kellő szigorral jár el az orosz kormány, más felől szép szerével, politikus uton módon iparkodott egyik másik törzset barátságos viszonyba füzni, hogy aztán egyiket a másik ellen felhasználhassa. Azon időtájban, midőn és Asura felé utaztam, Khidr khán, a Gazilikör törzsből, már harmincz éve volt orosz szolgálatban, derjabegi (tengernagy) czimmel, s mintegy 40 arany rendes havi diját kapva, amiből ő 10 aranyat mirzájának (irnokának) fizetett. Khidr khán még mindig sátor alatt lakott a félig europai gyarmat között, s hivatalos kötelessége abból állott, hogy befolyása által, melylyel a turkmanok között birt, iparkodjék átalában meggátolni azok rablókalandozásait, vagy legalább értesitse az oroszokat, ha efféle szándékot észrevesz, mivel ilyetén kémszolgálatra igen alkalmas volt törzsrokonai besugásai segitségével, akiknek szemei előtt történnek a készülődések. De nem felelt meg szolgálatának. Jó szolgálatot tehetett volna ugyan Khidr, amiről én később meggyőződtem, hanem a hajdani buzgó müszülman korán megismerkedék a nemes vodki-val (orosz pálinka) s oly mértékben élvezé, hogy éjjel nappal részeg volt; fiai pedig, akiknek Gömüstepében helyettesiteniök kellett volna őt, a karakcsikkal (rablókkal) czimboráltak, s a világért se tudósiták soha az oroszokat valami rablási tervről.

A mi Jakub-unknak is volt, – mint magától érthető – utlevele, melyet elő kelle mutatnia, s csak a hajó gondos megvizsgálása után engedteték meg utunkat folytatnunk. Mivel már beesteledett, midőn Asura alá értünk, a hivatalnokok látogatása másnap reggelre maradt, s mi horgonyt vetettünk

csekély távolságban a parttól. Úti társaim nagyon sajnálkozának, hogy nem teheték tiszteletöket Khidr khánnak, ki nagy hirben állott mint a dervisek és hadzsik pártfogója. Én pedig nagyon örültem, mivel elmaradnom nem lehetett volna tőlük, s azon kellemetlen helyzetbe jutottam volna, hogy talán gyanut ébreszthetnek europai arczvonásaim Khidr khán előtt. Nagyon örülék tahát azon akadálynak, mely gátolá kiszállhatásunkat, s csak azon egy gondolat nyugtalanitott: vajjon nem találják-e felötlőnek az oroszok, akik holnap a hajót megvizsgálják, arczom europai vonásait és szinét, mely társaimétól szembetünőleg elütöttek. Attól nem tartottam, hogy az oroszok embertelenül fognak velem bánni, csak attól féltem, hogy felismernek, és majd le akarnak tervemről beszélni. Az is könnyen megeshetett, hogy később, ártatlan fecsegés által tudomást vesznek a turkmanok incognitomról , s ki tudja mennyivel több váltság dijon menekülhettem volna meg, mint Blocqueville, a sulyos rabszolgaságtól! Ezen elmélkedések komoly aggodalomba ejtettek, s nagyon fájlaltam, hogy a nyugati élet utolsó képét nem szemlélhetém igazi kedvteléssel.

A legfeszültebb kedélyállapotban ébredék fel másnap reggel. Asurából kellemes harangszó hallatszék; társaim mondták, hogy ma a hitetleneknek vasárnapjok és ünnepök van; de hogy melyik vasárnap az, azt nem tudtam. Közel valánk egy hadihajóhoz, mely tele volt aggatva lobogókkal; nem sokára észrevettem, hogy egészen diszegyenruhás matrózok eveznek a part felé, s egy tiszt, szintén teljes diszegyenruhában lépett be a csónakba, s a hajóra vitetett. Mintegy 10 percz mulva előszólitatának, hogy jőjünk közelebb, s ekkor megláttam, hogy a fedélzeten, közel a lépcső feljáratnál több szőke tiszt egybegyülve várakozik. Szivem elkezdett hatalmasan dobogni; mind jobban jobban közeledénk s én azon voltam, hogy amennyire lehet olyan állást foglaljak, amelyben lehetőleg kikerüljem a szemtől szembe állást. Sorsom ugy intézé, hogy csónakunk épen azzal az oldalával közeledék a gőzöshöz, amelyen én ültem, s igy a fedélzeten egy

begyült tisztek csak a nyakamat láthatták. Az ünnepnap miatt csak fölületesen tartották meg a vizsgálást, a tolmács néhány szót váltott Jakubbal, a tisztek a mi koldus társulatunk felett mulatták magukat, s beszédjük közől egyebek közt e szavakat vehettem ki: „szmotrite, kakoj bieloj etot hadzsi;" (nézzétek milyen fehér ez a hadzsi). Ez az észrevétel bizonyosan az én ,még nem eléggé elvadult bőrömet illette, hanem ennél az egynél nem is tettek több megjegyzést. Jakub csakhamar szabadon bocsáttatott, s kis idő mulva már az orosz hajók látkörén túl folytattuk utunkat. Én is fölemelkedém görnyedt, félig alvó helyzetemből, s nagyot lélekzettem, aggodalmamim elenyészte után.

Nem sokára erős nyugati szél keletkezett; mi azt hittük, hogy gyorsan kifeszitjük a vitorlákat és sietünk a csak három órányira eső Gömüstepe felé; hanem Jakub egy távol fehér pontra szegezvén tekintetét, titkosan értekezett hajós embereivel, s csak akkor huzták fel a vitorlát, midőn az a pont egészen eltünt, s nyilsebességgel szeldelé hajónk a hullámokat kelet felé.[1] Mintegy félórányira Asurától több úszó tengeri jel mellett mentünk el, melyek vörösre festett dorongokból állottak. Jakub azt mondá nekem, hogy azokat az ingilizek tették oda az orosz vizek határjegyeiként, hogy az innenső rész a turkmanoké, a kiket mindenkor védeni fognának az ingilizek az oroszok támadásai ellen. Hogy ki kölcsönzé a puszták vad fiainak ezen messzeható politika eszméjét, az megfejtetlen talány marad. Én ezen jegyeket nem ismerem, de még kevesebb tudomásom van Angolország rokonérzelmeiről Turkmania iránt. Rövid óra mulva meglátszott a turkman tengerpart, hosszu vonal alakjában, több domborodással; mi is azon irányt követtük, melyet több előttünk haladó hajó jelölt ki. Nemsokára össze-

1 Később megtudtuk, hogy az egy Khodzsa Nefesz-ből való alaman volt; a mely érkezésünkről tudósittatván leskelődött ránk, hogy a hadzsikat kifoszsza; rabszolgául vinni el őket nem engedé a rablók vallásos érzülete.

vonattak a vitorlák, mivel a hajózható viznek végét értük, s körülbelől 1½ mértföldnyire a Görgen torkolata előtt valánk, melynek mindakét partján terül el Gömüstepe tábor, száz meg száz sürüen egymásmellé helyezett óriás méhkas alakjában.

Mint Karatepe előtt, itt szintén lehetetlen a legkisebb járművekkel is a víz sekélysége miatt a parthoz közeledni vagy a Görgen folyamba befutni, a mely pedig meglehetősen mély s rendesen elegendő vize szokott lenni. Várakoznunk kelle tehát a mig Jakub megérkezésünket jelenté, s több tejmilt küldött átszállitásunkra. Egy idő mulva jött is hozzánk három ilyen felettébb sajátságos naszád, melyeknek több kerülőt kell tenniök, mig kiszállitásunkat eszközölheték. Én és hadzsi Bilal utolsóknak maradtunk, s valóban nagyon megörültem, midőn a partra kiérkezve azt hallám, hogy Khandzsan a jó Jakub által értesittetve, azonnal oda sietett. Néhány lépésnyi távolságban megmutatták őt nekem, a mint épen aszr–namazi-jával, – vagy is déli imájával foglalkozék, s én ezen helyzetben közeledém hozzá.

V. FEJEZET

MEGÉRKEZÉS GÖMÜSTEPÉBE, A HADZSIK SZIVES VENDÉGSZERETETTEL FOGADTATNAK. – KANDZSAN. – ÓGÖRÖG FAL. – AZ I'LEMÁK BEFOLYÁSA. – AZ ELSŐ MECSET, MELY A NOMÁDOK KÖZT TÉGLÁBÓL ÉPITTETETT. – PERZSA RABSZOLGÁK. – KIRÁNDULÁS GÖMÜSTEPÉTŐL ÉSZAK–NYUGATI IRÁNYBAN. – TATÁR ELJEGYZÉS, LAKOMA STB. – A HÍVAI KÁN KERVANBASI–JA A SIVATAGON ÁT TEENDŐ UTAZÁSHOZ KÉSZÜL. – A TEVÉKET BÉRBEADÓ ILIASZ BEG. – ALKUKÖTÉS KULKANNAL. – TURKMANOK EXPEDÍCIÓJA PERSIÁBAN LÓRABLÁSRA. – A LÓRABLÓK VISSZAÉRKEZÉSE.

Ad introeuntium dextram Seythae nomades,
freti litoribus, insident.
– Pompon. Mela, De Situ Orbis, 1. III. c. V.

HANDZSAN elvégezvén imáját felemelkedék s én egy szép, karcsu termetü magas férfit láték magam előtt, – mintegy 40 éves lehete, hosszu szakála leért a mellére; öltözéke felettébb szerény volt. Tüstént felém sietett, megölelt s nevemen szólitva szives nyájassággal üdvözölt. Ugyanazt tette hadzsi Bilallal és hadzsi Szalihval is, s midőn a karaván már talpon volt, úti málháival felrakodva,

mi is csatlakozánk hozzá, s elindulánk a sátrak felé. Már itt érkezésünk hire átalánosan el volt terjedve, s természetesen tulzottan fölcsigázta karavánunk számát a hir: a nők, gyermekek és kutyánk tarka vegyületben siettek ki a sátrakból , az érkező zarándokokat meglátni s mint a mollák állitják, ölelés által részesülni az isteni malasztban s a búcsujárás érdemeiben részt vehetni. A közép–ázsiai életből általam legelőször látott s tehát reám nézve egészen uj kép annyira meglepett; hogy azt sem tudtam, a sajátságosan alkotott szőrnemhez sátrakat szemléljem-e, vagy a bokáig érő vörös selyeminges asszonyokat bámuljam, vagy pedig a felém nyujtott sok kezet elégitsem ki. Sajátságos volt azt látni, mint törekedtek ifjak és vének, minden nemi és családi különbség nélkül a hadzsikat érinteni, a kiken még rajtuk volt a Mekkából és Medinából hozott szent por s nem kevéssé valék megilletődve, midőn a legbájosabb fiatal asszonyok sőt leányuk is ölelésemre siettek. Fáradtan s ezen vallásos vendégszerető megtisztelések által egészen kimerülve érkezénk meg a fő ísán (pap) sátora elé. Itt összpontosula kis karavánunk, s a legérdekesebb látvány fejlődött itt ki, melynek vala szemlélője voltam. A vendégek elszállásolásához akartak fogni. Egész bámulásra ragadott azon buzgó törekvés, mint iparkodott minden ember a szegény idegenek közől vagy egyet megvendégelhetni; hallottam ugyan már hirét a nomádok vendégszeretetének, hanem ily mértékben még se tudtam volna azt soha képzelni. Az asszonyok már elkezdtek veszekedni, hanem Kandzsan rendet csinált oly formán, hogy a zarándokokat mind elosztá, engem pedig és hadzsi Bilalt, a hozzánk tartozókkal együtt, mint saját vendégeit a maga ova-jába (sátor) vitt.[1] Minthogy Gömüstepe legvégén lakott, végig kelle ballagnunk az egész tábo-

1 Ova – betüszerinti értelmében sátort jelent, hanem a turkmanok inkább a ház és telek fogalmának kifejezésére használják.

ron, mely a Görgen két partján nyulik el s szorosan egymás mellé helyezett sátrakból áll.[2] Már közelgett az alkonyat, midőn fáradtan megérkezénk azon édes reményben, hogy most majd kissé kipihenjük magunkat. De fájdalom, megcsalt reményünk. A nekünk szánt sátor ott volt ugyan, alig egy pár lépésnyire a nevezett folyamtól, de alig vettük birtokunkba, a kellő szertartással, – kétszer körül kerülvén azt, s egyet köpvén mind a négy szegletén – csakamar megtelt lakásunk látogatókkal, kik aztán késő éjig nálunk maradtak s száz meg száz különféle udvarias kérdéssel terhelének, elannyira, hogy még hadzsi Bilal is, ez a telivér keleti ember, kezdé türelmét veszíteni. Este Kandzsan tizenkét éves fia Baba Dzsan[3] elhozá vacsoránkat, mely főtt halból és aludt tejből állott s nagy fatálban hordatott fel. Egy nehéz láncra vert perzsa rabszolga egészen közel hozta hozzánk a tálat, a hol aztán Baba Dzsan tette elénkbe; maga atyja mellé ült le csekély távolságban s mindaketten őszinte kedvteléssel nézték, milyen hatalmas étvágygyal estünk neki az eledelnek. Étkezés után imádkoztunk. Hadzsi Bilal fölemelé kezeit, és minden jelenlevő akként cselekvék s midőn befejezésül szakállát megfogva, ezt mondá: Biszmillah Allah Ekber, hasonlóképpen megsimogatá mindenki a szakállát, s szerencsét kívánt Kandzsannak vendégeihez.

Április, 13án ébredék legelőször turkman sátorban, a mit a jomut-oknál csatma-nak, a többi vidékeken aladzsa-nak

2 A Görghen, melynek legvégső forrásai Kurdisztan hegységeiben fakadnak, azon föld nagyobb részén keresztül folyik, melyet a jomuthok laknak, körülbelül 30 geogr. mrtfldnyi területben. Messze Pisarakon alól, sőt még az Atacegeken alól is mindenütt meglábalható lóháton, s tulajdonképen csak Gömüstepén innen nyolc mérfölddel nyer igazi mélységet, ahol mind a két partját mocsárok lepik. A medre mindenütt keskeny. Torkolatától mintegy négy öt mérföldnyire mesésen bővelkedik halakban, annyira hogy szinte büzhödt tőlük a vize, s nyáron ihatatlan. Csak kétszer mosakodtam vele, s mindenkor erős halszagot kaptak kezeim és arcom.

3 B a b a D z s a n = az apa lelke; csupán gyöngéd elnevezés, melyet a turkmanok elsőszülött fiaikra szoktak alkalmazni.

neveznek. Az édes álom, s a könnyüd épület, mely alatt valék, egész felfrissitettek és megkönnyitének, s az ujdonság ingere annyira gyönyörködtetett, hogy örömöm határtalannak látszék. Hadzsi Bilal ezt észrevette s felszólitott, hogy mennék vele sétálni, és a mint kissé távol valánk a csatmáktól, figyelmeztetett, hogy már nagyon itt volna az ideje efendi rangomtól egészen megválni s testestül lelkestől dervissé lenni. „Bizonyára észrevetted már eddig" – monda jó utitársam, – hogy nem csak én egyedül, hanem valamennyi collegánk, a fiatalok úgy mint az öregek, fatihát (áldást) osztogattunk az emberekre; ehez már most neked is hozzá kell fognod. Jól tudom, hogy ez Rumban nincs szokásban; hanem itt kivánni fogják az emberek, és nagyon meg fognak benne ütközni, hogy dervisnek adod ki magadat, és nem teljesited tökéletesen a dervis szerepet. Al áldás formáját ismered, vágj hozzá áhitatos jámbor arcot és osszad a fahitát (áldást); nefeszt (szent leheletet) is osztogathatsz, ha betegekez hínak, é s ne feledd soha azonnal kinyujtani kezedet, mert jól tudják az emberek, hogy mi dervisek efféle szent mesterségből élünk s mindig kész is nálunk egy kis adomány." Hadzsi Bilal bocsánatot kért, hogy bátorságot vett magának engemet oktatni; de – ugymond – csak saját javamért tette, hozzá tevén, hogy bizonyára hallottam azon utazó történetét, a ki az egyszemüek országába jövén, az egyenlőség kedvéért egyik szemét mindig behúnyva tartá.

Én szives köszönettel fogadtam tanácsadásait, ő pedig azt is elmondá nekem, hogy Kandzsan sok más turkmannal különös figyelemmel kérdezősködék felőlem, és hogy nagyon sok fáradsággal s bajlódással tudta őket arról meggyőzni, miszerint legkisebb hivatalos jellemmel sem bir utazásom. A turkmanok ugyan is azon hitben valának, hogy valami oroszellenes küldetésben utazom Kivába és Bokarába a szultán megbizásából; nem is akará egészen megingatni ezen hitöket, jól tudván, hogy a szultánt nagy tiszteletben tartják, s ennél fogva engem is annál jobban megbe-

csülnek. Mindamellett rendkivül figyelnem kelle, hogy dervis minőségemről soha egy pillanatig se feledkezzem meg, mert a talányszerű bizonytalanság ezen embereknek legjobban inyére van.

Nemsokára ezután visszamentünk lakásunkba, hol már várt reánk a házigazda sok barátjával és rokonával. Felesége és éltes anyja bemutattattak, hogy áldásunkat kinyerjék, később Kandzsan legközelebb rokonaival ismerkedénk meg, és miután mindegyiket megáldottuk, Kandzsan figyelmeztete, hogy turkman szokás szerint a vendég a család legkedvesebb tagjának tekintetik, s most már nemcsak az ő törzse, hanem valamennyi jomut között akadály nélkül járhatunk, és ha valaki merészelné az ő vendégének csak egy hajszálát is meggörbiteni, majd szereznének maguknak elégtételt a keltek (igy nevezik Kandzsan törzsét.) Legalább két hétig várnotok kell itt, a míg Kivába menő karaván fog találkozni; tehát pihenjétek ki magatokat, s látogassátok meg a távolabbi ovakat; a turkman soha se bocsátja el sátora alól üres kézzel a dervist, s nektek éppen nem fog ártani ha jól megtöltitek kenyeres tarisznyátokat, mert nagy utat kell tennetek, mielőtt Kivába és Bokarába érnétek."

Hogy ezen szavak nagy örömömre szolgáltak nekem, a ki szabadon ohajték kószálni, azt könnyen elgondolhatni. Csak annyi ideig akartam tehát Gömüstepében maradni, a míg ismeretségeim köre jobban kiterjed; különben a turkmanok szóejtésében is, melynek elmélete ismeretes volt előttem, több gyakorlati jártasságot szerettem volna magamnak szerezni. Az első napokban Kandzsannal, testvérével, vagy más házibarátaival mentem ki, különféle sátorokban látogatást tenni, később ugyan gyakran hadzsi Bilal kiséretében jártam ki áldást osztogatni, vagy hadzsi Szalihval mentem, a ki itt nagyban üzte az orvoskodást. Míg ő a gyógyszereket beadta, én elmondám a betegre az áldást, a miért mindig kaptam egy kis posztónemez szőnyeget, aszalt halakat, vagy más egyéb apróságokat. Vajjon a közös gyógyitásainkat követő szerencsés siker, vagy a hadzsi rumira

(török hadzsi) vonatkozó kíváncsiság okozta-e, – mindig talány maradt előttem, – hanem annyi igaz, hogy barátaim nagyon elcsodálkoztak a felett, miszerint alig öt napi tartózkodásom után Gömüstepében igen sok látogatást kaptam betegektől, vagy olyanoktól, a kik beteggé tették magukat, a kiket megáldék, rájok lehelék, vagy kis talizmánokat is irtam nekik, s az illető jutalom természetesen soha se maradt el. Itt ott találkoztak ugyan afféle nyakas politikusok, a kik engem politikai emissariusnak tartván, kétségbe vonták dervis minémüségemet, hanem én ezzel nem sokat törődtem, miután álarcom eléggé biztositva volt. Arra a gondolatra senki se jöhete, hogy bennem europait akarjon fölfedezni, s milyen öröm volt az reám nézve, hogy ezen az egész idegen földön háboritatlanul járhatok kelhetek.

Ismerőseim száma napról napra szaporodott, anynyira, hogy nemsokára a leghatalmasabb és legbefolyásosabb embereket számithatám közéjök. Különösen nagy hasznát vettem Kizil Akond barátságának, a kinek igazi neve tulajdonképen Molla Murad vala. Ezen nagy tiszteletben állott tudóssal igen jó lábon állottam, s ajánlása mindenütt utat nyitott számomra. Kizil Akond annak idejében, még midőn Bokarában tanult, egy oszman–török nyelven az exegesisről irott munkát kapott, a melyet nem birt egészen jól megérteni, s a melyhez én adtam neki a megkivántató kulcsot. Nagy örömére volt tehát társalgásom, s mindenütt kidicsért, hogy mennyire otthonos vagyok én az iszlam könyveiben. Szatlig Akond is, egy nem kevésbé nagyra becsült pap, szintén barátságos hajlammal viseltetek irántam. Midőn legelőször találkozám vele, külön imában adott hálát a gondviselésnek, hogy megengedé neki az én személyemben egy Rumból, a hitnek ezen valódi forrásából való müszülmant látnia; és midőn a társaságban valaki fehér bőrömre valami megjegyzést tett, azt mondá, hogy: ez a igazi nur ül–iszlam, az iszlam valódi világossága, a mely az én arcomból ragyog, mely Isten áldásának csak nyugat vidéki hivők örvendnek. Molla Durdisz barátságát sem hanyagolám el, a ki kazi–

kelan, vagy is főbirói rangot viselt; sőt gondosan ápolgatám azt, mivel csakamar meggyőződtem a felől, hogy ezen vad népességre csak is az ulenták birnak némi kevés befolyást gyakorolni, és hogy az akszakalok (őszszakálnak) felsősége, melyet Európában olya tulnyomónak tartunk, ezen nép között vajmi kevés nyomatékkal bir. Hogy felfogásomban nem tévedék, arról eléggé meggyőzött azaz egyre növekvő bizalmasság, melylyel a turkmanok irántam viseltettek, és a midőn Gömüstepe régi görög romjainak tégláiból, melyektől az egész tábor nevét nyerte, mecsetet akarának épiteni, engem kértek meg hogy én jelölném ki a mihrab-ot (oltár s egyszersmind kible) mivel Kizil Akond engem szemelt arra ki, mint a ki e részben legelismertebb és legtapasztaltabb dervis vagyok.

Gömüstepe területén eddigelé soha se láttak falat, a környékén szétszórva létező görög romokon kívül, s a jomutok bizonyos polgárisodási neki buzdulásának tulajdonitható, hogy e helyen, mely a jomutok főhelységének tekintetik, rakott falakból épitett istenházát óhajtottak bírni. Kegyes turkmanok kötelességükké tették maguknak, hogy a Nagy Sándor által épitett erődök gyönyörü négyszögü tégláiból néhány száz darabot ugyanazon egy helyre összehordjanak, s midőn már elegendőnek gondolták az anyagot, egy turkman bizatott meg a felépitéssel, a ki több izben járván Asztrakánban, tapasztalt ember hirében állott. Miután iránytüm segitségével kijelölém nekik, merre fekszik Mekka, azonnal hozzá fogtak a falrakáshoz, minden alap falazat nélkül, mely körülmény nem igen erősen kezeskedhetik az épület szilárdságáért. De annál jobb igy. Mert ha tovább fönállna, még valami erőd bástyájául használhatnák egykor az oroszok, s a nagy macedoniai nagy terveinek még a hasonnevü Romanov vehetné hasznukat.

Alig töltek egy egész hetet Gömüstepében, s a fönebb emlitett pártfogás utján mindenfelé ismeretes lettem. Lassankint a polgári viszonyokba is szerettem volna behatolni, a nagyon szétágazott törzs– és családneveket megismerni,

s amennyire csak lehetséges, tiszta fogalmat képezni azon társadalmi kötelékekről, melyek ezen, látszólag a legnagyobb anarchiában élő, elemeket összetartják. Ez aztán valamivel nehezebben ment, mint gondolám. De alig érintettem a közönséges életbe vágó valamely kérdést, alig mutattam egy vagy más dolog iránt némi kíváncsiságot, azonnal csodálkoztak felette, hogy mit érdekelhetnek mulandó dolgok egy dervist, kinek csak az Istennel és a vallással van dolga. Tehát igen sok fáradozásomba került, a mi tapasztalatokat e téren szereztem, mert kérdezősködnöm nem volt szabad soha. Nagy szerencse volt reám nézve, hogy a turkmanok, kik rabló kalandozásaikon kívül egész életöket a legrenyhébb heveréssel töltik, szeretnek órákig politizálni, a maguk módja szerint, s én ilyenkor néma hallgatójuk valék; félálmosan üldögélvén imádságos olvasómmal; s az alamanok (razziák) történetét, s a vilajet-hez (Perzsia), a hívai kánhoz és más nomad népekezi viszonylataikat igy tanulmányozhattam.

Alkalmam volt ama napokban Kizil Akond társaságában kirándulást tenni az atabeg-ekez, (a jomutok keletfelé lakó törzse) és a göklen turkmanokoz, a mi én azért tarték nagyon érdekesnek, mivel ez alkalommal megláthattam nagy részét azon falnak, melyet Nagy Sándor épittetett a sivatagnak már akkor is rettegett lakói ellen. Kizil Akond egy perhez tartozó törvényes vizsgálat miatt utazott, minélfogva több helyt időztünk, s négy nap alatt tettünk meg olyan utat, melyet két nap alatt is könnyen megtehettünk volna. Utunk iránya keletnek tartott, azonban nagy kerülőket kelle tennünk, a kákával benőtt mocsárok miatt, melyekben százankint tartózkodtak a vaddisznók. Ezen mocsárok a Görgen kiáradásaiból támadnak, mely tavasszal rendesen megárad, s gyakran mérföldekre elárasztja jobbról balról partjait. És ennek már régi időkben is igy kelle történni, minthogy célszerünek tartották a nagy védfalat a folyamtól négy sőt több helyütt hat angol mérföldnyire épiteni, s folyamtól északnak. S minthogy ez a sikság legmagasabb pontjain történt mindenütt, még most is a régi falromok közelében a leg-

biztosabb utazni, bármely évszakban. A sátorokat is leginkább ezen tájon találhatni, s alig egy-egy óranegyednyi haladás után kisebb nagyobb sátor csoportokat talál a vándor. Ezen őskorbeli épitményemlék nyugati végét nem láthattam, s azoknak a mesés tudósitásoknak sem vagyok hajlandó hitelt adni, amiket hallék róla. Keletnek, ugy tartom két helyütt leltem meg a vég pontjait; az egyiket északkeleti irányban Gömüstepétől, a hol nagyobb várromok jelölik a fal kezdetét egészen a tengerparton; a másikat az Etrek folyamtól mintegy 20 angol mérföldnyire délnek, szintén közel a tengerparthoz, mely két vonal az Altin–Tekmakon valamivel fölül jön össze. A mi a Gömüstepétől kiinduló vonalt illeti, azt módomban volt két napig bejárni mintegy 10 geographiai mérföld távolban, nyugattól észak–keleti irányban. – Arról lehet tisztán ráismerni, hogy a földtől két, sőt néha három lábnyi magasan is emelkedő domborlatot képez, a szerint a mint a föld minősége a romladékok eltakarásához járulni alkalmas volt. Az egész meglehetősen egy hosszan elnyuló sáncvonalhoz hasonlit, melynek közepéből minden 1000 lépésnyire egy-egy hajdani torony alapromjai emelkednek ki, melyeknek meglehetősen egyenlő a kiterjedése. Azonkivül még más nagy föld halmok is láthatók ezen fal hosszában, melyeknek kikutatását inkább szakférfiakra bizom, mivel még csak gyanitó véleményadásra sem érzem magamat illetékesnek. A kisebb földhalmokból néhányat felnyitottak a turkmanok, s a mint nekem beszélték, egy négyszögü épületben, egy roppant nagy, papirvékonyságu cserép fazekat leltek, abban pedig kékes hamvat, itt-ott arany pénzeket s más drágaságokat, a miért az egész vidék a fallal együtt Kizil–Alannak, azaz: arany szedőnek nevezi. Ezen utóbbi emelt helyeket azonban szükség megkülönböztetni azon joszkáktól (dombok), melyeket a turkmanok nagy halottaik tiszteletére hordanak össze.

Kizil Akond, az én tudós kisérőm, nagyon csodálkozott a felett, hogy a Szeddi Iszkender, azaz a Sándor–sánc, melyet a dzsinnek (szellemek) a nagy uralkodó parancsára

kelle épiteniök, engemet annyira érdekelt.[4] Sándor, az ő vélekedése szerint buzgóbb müszülman volt, mint mi, s azért a földalatti szellemek akarva nem akarva, mind szolgálatában állottak. Előadását azon ismert mese elmondásával akará folytatni, mely arról szól: hogyan ment Sándor a setétség országába; hanem elhallgatott, a mint látta, hogy egy téglának a kibontásával nagyon el vagyok foglalva. Valóban ugylátszik, mintha azok a piros szinü téglák össze volnának forrasztva, mert inkább széttörnek, hogy sem a nagy tömegtől elváljanak. Egyébiránt ezen vidék nagy érdekkel birhatna régiségbuvárainkra nézve, minthogy itt nemcsak a régi görög uralom sok maradványának, hanem az ó iran cultura emlékeinek is bőven kell rejleni, mert a Görgenek, a mai Sehri Dzsordzsan romjainak fontosságáról, sokat beszélnek az arab történetirók. Maga Kumbezi–Kausz,vagy is a Kausz kupola-rom, melynek csak hirét hallám, hihetőleg több figyelmet érdemelne mint a mennyiben az arra gyorsan áthaladott angol utazók részesithették.

Nagy meglepetéssel láttam, hogy Kizil Akondnak, a kit csak tudós de nem gazdag embernek tartottam, több helyütt vannak sátrai nőkkel és gyermekekkel, a kik hármas házasságból való családjának egyes alkatrészeit képezték. Csak midőn több helyütt mindig más–más feleségeivel s gyermekeivel ismerkedém meg, akkor kezdtem megérteni, hogy az ő körutjának a törvényes célon kivül még egy más, családi feladata is van. Egyébiránt nagyon csekély különbség volt a idegen és a saját sátraibani fogadtatásunk között. A Molla – igy nevezték őt par excellence – a turkmanoknál, még az ellenséges törzseknél is minden sátorban a ház ura

4 A keletiek a nagy macedoniai történetét bizonyos vallásos-mythologiai ruhában adják elő; és habár a keleti történetirók közől némelyek meg akarják különböztetni Iszkender Zul-karnejnt (a kétszarvu Sándort) Iszkender Rumitól, a görög Sándortól – én ugy találtam, hogy ezt a két személyt mindenütt egynek és ugyanannak tartják.

volt, s nem csak megkülönböztetésekkel de ajándékokkal is elhalmoztatott, a mi nekem is, ki az ő tanitványa szerepét játszám, több posztónemezbül való imaszőnyeget (namazdzsi) jövedelmezett, meg egy turkman felöltőt és egy prémes kucsmát, a mi a turkmanok nemzeti fövege. Az utóbbit föltettem a fejemre, még könnyü turbánt is tekergettem körüle s át lettem változva turkman mollává.

Midőn Gömüstepébe visszakerültem, társaim, kik az efféle kirándulásokat rosszalták, már nagy aggodalomban voltak kimaradásom miatt. Sorba kérdezősködvén mindegyiknek hogyléte felől, elbeszélték, hogy hadzsi Szalih fényes sikerrel s haszonnal üzi orvoskodását, s hogy hadzsi Kari Meszud-ot, a ki egy mecsetbe, (azaz egy mecsetül használt sátorba) volt elszállásolva, meglopták. Sokáig kutatták, keresték az ellopott tárgyakat, s miután semmit se találhattak meg, az Isan (sejk) kinyilatkoztatta, hogy meg fogja átkozni a tolvajt, ha vissza nem téríti az elorozott tárgyakat. Nem került bele 24 óra, midőn a tolvaj bünbánó alázattal megjelent, s az ellopott tárgyakon kívül még engesztelő ajándékot is hozott. Azt nem igen hiszem, hogy a párisi vagy londoni rendőrség az efféle rendszabálytól hasonló sikert remélhetne. Egy Kivába menő karaványra nézve is jó tudósitást kaptam. Elbeszélék ugyanis barátaim, miszerint a hívai kan, kinek az orvosok egészségi tekinteteknél fogva bivalytejet rendeltek, egyenesen ide küldé kervanbasiját[5], két pár ilyen állat vásárlására, mivel azok az ő országában nem találtatnak. A kervanbasi már el is ment Asztrabadba, s mihelyt visszatér, utra kellend kelni, mely utazásra nézve nagyon jó előjel, hogy a sivatagon legjártasabb ember fog

5 Kervanbasi = karaványezető, vagy a karaván főnöke névvel illetik azt, a kit a kan ezen hivatalra kinevez. Minthogy ezek többnyire olyan emberek, akik csak bizonyos utakon birnak a legnagyobb tapasztalatokkal, ennélfogva minden karaván utnak megvan a maga kervanbasija, melléknevét azon uttól nyervén, a melyen kalauzkodik.

lenni a vezetőnk. Nagyon feltünt előttem, hogy utitársaim közől sokan habár a legnemesebb vendégszeretetben részesültek, épen ők, a legszegényebb emberek, már nem akartak tovább a turkmanoknál mulatni. Lehetetlen – mondának – hacsak annyi mennyi érzéssel bir is az ember, tovább szemtanuja lenni azon kegyetlen bánásnak, melyben itt a szerencsétlen perzsa rabszolgák részesittetnek. „Igaz ugyan, hogy eretnekek, hogy nagyon bántottak bennünket, midőn országukon keresztül utazunk; de az mé is sok, a mit ezeknek a szegényeknek itt szenvedniük kell." Tatár utitársaim részvéte, a kikenk hazájokban nincs szokásban az emberekkel kereskedés, és azok a káromlások, melyekkel nagy bosszankodásukban a karakcsikat (rablókat) szidalmazták, legbővebben rajzolák a szegény rabszolga által viselt kinzásokat. Képzelje magának bárki, hogy érezheti magát egy perzsa, legyen bár a legszegényebb, midőn éjjel váratlanul, családja köréből kiragadják s sokszor sulyos sebekkel megrakva ide hurcolják foglyul. Ruhái ócska turkman viseletbeli rongyokkal cseréltetnek fel, melyek testének csak bizonyos részeit fedik el, nehéz láncokat vernek rá, melyek bokáin sebeket törnek, s minden lépten iszonyu fájdalmat okoznak, és fogságának első napjait, sőt gyakran heteket igy kell töltenie a legsilányabb eledelen, s hogy éjjel meg ne kisértse az elszökést, karabográt, azaz: vas örvöt tesznek a nyakára, a melynél fogva egy erős karóhoz van láncolva, s a lánc csörgése legkisebb mozdulását is elárulja. S kinjainak mértéke csak akkor ér határt, ha rokona kiváltják, avagy Kivába vagy Bokarába küldik eladni.

Soha se tudtam megszokni azt a lánccsörgést, mely minden turkman sátora melett hallható, a ki csak némi igényt is tart tekintélyességre. A mi Kandzsanunknak is volt két rabszolgája, és ehez, ég mintegy tizennyolc, husz éves fiuk voltak, s engemet mindenkor nagyon felinditott, valahányszor a virágzó ifjuságot láncra füzve láttam. Ehez járult még, hogy ezen szerencsétleneket nyilvánosan piszkolnom és káromolnom kellett, mert a legkisebb részvéttel gyanut éb-

resztettem volna magam ellen, főképen miután azon körülménynél fogva, hogy tudtam a perzsa nyelvet, leggyakrabban engem szólitottak meg. Házi rabszolgáink ifjabbika, egy szép fekete fürtü irani ifju arra kért, hogy irnék levelet szülőinek, hogy az Isten szerelméért adják el juhaikat s házukat és váltsák őt ki; a mit én meg is tettem neki. Egyszer azt hivém, hogy észrevétlenül adhatok neki egy csésze theát, s szerencsétlenségre, épen amint kezét nyujtá adományom után, akkor lépett be valaki a sátorba. Hanem én is hirtelen ugy tettetém magamat, mintha csak ingerkedni akarnék vele, s a thea helyett néhány gyengébb ütésbe kelle őt részesitenem. Gömüstepében mulatásom alatt egy éj se mult el a nélkül, hogy a tenger felől hallatszó lövések ne jelentették volna, valamely zsákmánynyal terhelt naszád megérkezését. A legközelebbi reggel elmenék a hőstől követelni a dervist illető tizedet, vagy jobban mondva, a szegény persákat szerencsétlenségök első percében meglátni, s szivem vérzett az iszonyu látványtól. Igy kelle lassankint megszoknom az erények és bünök, az emberszeretet és zsarnokság, a szőrszálhasogató lelkiismeretesség és kitanult gazság ellentétességeit, a mik a keleten mindenütt, de főkép Közép–Ázsiában leginkább fellelhetők, főkép ott, hol az Iszlam, a társadalmi élet ezen irtóztató mérge, elszórta álpolgárisodásának magvait. Ellenben a nem müszülman nomádok a világon a legjobb emberek.

Még csak két hetet töltöttem itt, mire én is mint utitársaim, szintén elkezdtem ezen helyet unni, megutálni, szemeimet kimondhatatlan vágygyal legeltetvén a perzsa hegységeken. Csak néhány órát tesz a távolság s mégis az erkölcsök, szokások, gondolkozási irány annyira eltérő itt a turkmanok között, mintha ezer mérföld választaná egymástól a két országot. Valóban csodálatra méltó az a befolyás, a mit a vallás és történelem gyakorol az emberekre! Nevetnem kell, valahányszor eszembe jut, hogy épen ezek az embertelen turkmanok voltak, a kik minduntalan lakomát adtak „lillah" kegyes célokra, a hol jelen kellett lennie a mi

egész hadzsi társaságunknak. Ilyen meghivások napjában többször fordultak elő, csak az elsőre és másodikra valék hajlandó elmenni, a harmadik meghivásnál ki akarám magamat menteni, hanem a meghivó durva oldallökésekkel hivogatott ki sátoromból, a turkman etikette szabályai szerint: „minél keményebbek az oldaldöfések, annál szivesebb a meghivás." Ilyen ünnepélyes alkalmakkal a vendégséget adó sátora elé néhány nemez darabot, vagy ha már nagyban ment – szőnyeget teritettek,s a meghivott vendégek öten hatan egy-egy csoportban foglaltak rajta helyet körbe ülve; minden csoport kapott egy nagy fatálat, mely a vendégek számához és korához mérve volt megtöltve, s ezen tálból szétterjesztett marékkal ették ki fenékig az eledelt. Az étkek minősége s készitási módja, ugy hiszem, nem igen fogja inyenceinket érdekelni, csak mellesleg emlitem tehát meg, hogy a mló és teve hus napi renden voltak, a többi hus nemeket jobbnak tartom elhallgatni. Kandzsan azon idő alatt, míg nála valék, tizenkét éves fiát egy tiz éves leánykával eljegyzé, a minek családi ünnepély lett a következménye, s nekünk a kik vendégei valánk, nem lehete abból kimaradnunk. Midőn a jövendőbeli sátorába beléptünk; javában foglalkozott egy shawl szövésével; ugy tett, mintha észre se vett volna bennünket, s két órai ott mulatásunk alatt csak egyszer vehettem észre, mint vesz ő is részt lopva reánk vetett tekintetekkel társalgásunkban. Az étkezés alatt, mely az én tiszteletemre rizsből és tejből volt főzve, megjegyzé Kandzsan, hogy ezen ünnepély tulajdonképen a jövő őszre volt határozva, de használni akarta ittlétünk alkalmát, hogy áldásainkat kinyerhesse. Majd elfeledém emlitést tenni azon lakomáról, melyet egy karakcsi adott tiszteletünkre, a ki egy maga gyalog, három persát nem csak foglyaivá tett, hanem szintén egészen egyedül hajtotta őket maga előtt nyolc mérföldnyire a rabszolgaságba. Nekünk adta ki a zsákmányból az egyházat illető tizedet, a miből mindegyikünkre két kran jutott, és milyen boldognak érzé magát, midőn az ő megáldására fatihát énekelénk!

Miután három hetet a legkellemetlenebb elfojtott érzéssel Gömüstepében tölténk, végre beleegyezett a vendégszerető Kandzsan, hogy utrakészülődéseinkben ő is segitségünkre legyen. Tevéket vásárolni, ugy véltük, nagyon költséges lenne; tehát arra határoztuk el magunkat, hogy kettejével bérlünk ki egy-egy tevét, amely aztán magunkat, vizünket és lisztünket cepelné. És ez nehezen lett volna kivihető, ha nem lettünk volna oly szerencsések, Iliasz Beg a teve bérbeadó személyében oly embert lelni, a ki vallásos ugyan nem nagy mértékben volt, a mi hadzsiságunkat sem igen tisztelte, de annál szigorubb pontossággal tartotta meg a vendégszeretet törvényeit, s a mi kielégitésünkért a legnagyobb áldozattól sem rettent vissza. Iliasz tulajdonképen Kivából való turkman, s a jomut törzs ivadéka, ki évenkint egyszer ideszokott utazni üzletben, a sivatagon keresztül, s a míg Gömüstepében időzik, Kandzsan pártfogása alatt áll, a mely nélkül ép oly kevéssé biztos a helyzete, mint bármi más idegené. Rendesen őszkor szokott megjönni és tavasszal megy vissza, miután 20-30 tevét részint saját, részint másik áruival megrakott, s minthogy épen ezen évben azonkivül szándékozott néhány tevével többet vinni magával, ha mindjárt teher nélkül is, tehát a legcsekélyebb haszonbér is csaknem talált pénz volt reá nézve. Kandzsan a legmelegebben ajánlott neki bennünket, és ezen szavai: „Iliasz, életeddel fogsz nekem értök jót állani" elég világosan értelmére adták, hogy milyen mértékü tekintetben valánk mi a mi vendéglőgazdánknál; tehát a földre szegezé szemeit, mint a nomádoknál szokás, midőn rendkivül komolyaknak látszanak, s válasza, melyet ritka közönyösséggel monda halkan, ajkait nem is mozditva, ebből állott: „ismersz engemet." A két alkudozó turkman feltünő hidegvérüsége ingerelni kezdé még félig europai véremet, megfeledkezém arról, hogy hadzsi Bilal s többi utitársaim is mozdulatlan részesei valának a jelenetnek, s néhány megjegyzést tettem; de csakamar meg is bántam, mivel többszöri felszólalásomra sem vétettek szavaim figyelembe. Tehát a nélkül,

hogy az alkudozásokba szabad lett volna avatkoznunk, abban történt megállapodás, hogy két arany használati bérért kapunk egy-egy tevét Kiváig; vizünknek és lisztünknek ingyen elvitelére ajánlkozott Iliasz.

Azon kis összegből, a mit rongyos ruházatom különféle részeibe bevarrva tartogattam, valamint jámbor mesterségem bő aratásának gyümölcseiből is kitelt volna, hogy egy magam külön béreljek tevét; hanem hadzsi Bilal és Szultán Mahmud lebeszéltek róla, miemelvén, hogy a nyomorúságos,szegény, könyörületre inditó külső a legjobb óvszer ezen nomádok között, a kiknek ragadozó vágyát a kényelem legcsekélyebb jele is felébresztené, s a kiket aztán ily esetben a legjobb barátokból ellenségeivé tehetne az ember. Többeket megneveztek társaink közől, a kik bőven el vannak látva , de biztonságuk kedvéért kénytelenek rongyokba öltözve gyalog menni. A parancsoló szükséget átlátván, társaságban bérlettem tevét s csak azt kértem ki magamnak, engednék meg, hogy kedzsevét használhassak (a kedzseve, a teve két oldalára alkalmazott egy pár fa kosár) mivel rendkivül terhemre esné sánta lábommal a szük nyeregben mással összeszoritva ülni, s ily helyzetben tenni meg 40 állomást. Iliasz elejénte vonakodott, mivel a kedseve a szegény állatra nézve a homok sivatagokon kettős teher lett volna, s igaza volt, azonban Kandzsan rábeszélte s végre beleegyezett kivánságomba. Most már meg volt az a vigasztalásom, hogy husznapos utunk alatt Kiváig, melyről a legborzasztóbb dolgokat beszélték, néha-néha egy kicsit alhatni is fogok; s az egészben különös örömömre szolgált, hogy vis-à-vis-m, vagy tulajdonképen ellensulyom, hadzsi Bilal, az én lelki barátom fog lenni, a kinek társasága napról-napra elkerülhetlenebbé kezdett rám nézve válni. Az alkudozás befejeztetvén, bevett szokás szerint előre kifizettünk a használati bért. Hadzsi Bilal egy fatihát mondott, és miután Iliasz néhány szőrszálból álló szakállát végig simitotta volna, egészen megnyugodva lehettünk. Csak arra kértük, hogy minél korábban induljunk, hanem ezt ő nem igérhette meg, mivel az indulás a kan kervanbasijától függött, a kinek karavánunk élén elül kellett mennie bivalyaival.

Néhány nap mulva készen voltunk az elindulásra Etrekbe, karavánunk gyülekezési helyére. A megtörtént előkészülődések után kettős forró vágyat érezék Gömüstepét elhagyni, először azért mivel láttam, hogy az itt hasztalan töltött időzés következtében a hő évszak mind jobban közeledik, s attól féltünk hogy a sivatagon még itt-ott lelhető esőviz egyre nagyobb ritkaság leend, s másodszor mivel a felőlem terjedő nevetséges hirek már valóban nyugtalanitani kezdettek. Míg sokan a jámbor dervist látták személyemben, mások nem tettek le azon gondolatról, hogy én a szultán nagy befolyásu követe vagyok, ki a teheráni török követtel összeköttetésben van, a ki néhány ezer puskát hozott magával s itt fog Oroszország és Perzsia ellen összeesküvést szervezni. Az oroszok Asurában ezt hallva bizonyosan nevettek volna rajta; azonban mégis lehetséges volt, hogy a csodálatos idegen után kérdezősködhetnének, s akkor aztán fölfedeztetésem következménye kinos, talán örökös rabszolgaság lehetett volna. Több izben megkértem tehát hadzsi Bilalt, hogy legalább Gömüstepéből menjünk már el; azonban épen ő, ki eddig türelmetlenkedék, miután Iliasz átvett bennünket, egészen közönyös lett, s sürgetéseimre mindig azzal felelt, hogy milyen nevetségesen gyermekes vagyok én, hogy a sors rendelkezéseit meg akarom előzni. „Hasztalan minden sietséged – monda egy izben, – addig kell a Görgen partján maradnod, míg a Naszih (a fatum) más helyen nem rendeli ki ivóvizedet. És azt senki se tudja, hamar vagy későn fog-e ez történni!" képzelhetni milyen hatása lehet az ilyen keleti válasznak egy nem oknélkül türelmetlenné vált kedélyre. De, fájdalom, átláttam hogy nincs menekvő út, s megadtam magamat sorsomnak.

Ugyane napokban történt, hogy néhány karakcsi áruló uton öt persát hozott haza rabló kalandozásából, kik között egy vagyonos is volt. A rablók egy naszáddal rándultak ki Karatepén át azon ürügygyel, hogy a maliki-k (persák) fa-

lujában egy rakomás gabonát akarnak vásárolni. Az alku hamar meg köttetett, s a semmi roszat nem gyanitó persák alig jelentek meg a tenger parton áruikkal, azonnal elfogdostattak, kezeik lábaik összekötöztettek, és nyakig saját buzájokba elrejtve hurcoltattak Gömüstepébe. Jelen voltam, midőn ezen szerencsétlenek, kik között egyik nagyon meg volt sebesitve, kipakoltattak, s hallám, hogy ezen eljárást még maguk a turkmanok is gyalázatos tettnek mondták. Az asurai oroszok is bele avatkoztak ez ügybe, s kiszállással fenyegetőztek, ha tüstént szabadon nem bocsáttatnak a foglyok. S minthogy a rablók határozottan vonakodtak zsákmányukat kiadni, azt hivém hogy a többi turkmanok, a kikre nézve az oroszok fenyegetése közös veszély volt, kényszeriteni fogják törzsrokonaikat a kiadásra; – azonban ez teljességgel nem történt, hanem lett nagy lótás futkározás, fegyverek osztattak ki, hogy ha csakugyan ki akarnának az oroszok kötni, komolyan szembe lehessen velök szállni. Érdekes volt, hogy nekem is puskát nyomtak a kezembe, s nem kis zavarba jöttem, elgondolván, hogy kikre kellend lődöznöm. Szerencsére csak a fenyegetésnél maradt a dolog.[6] Másnap reggel egy orosz gőzös egészen közel jött a parthoz, hanem diplomatiai uton intézték el az ügyet, oly formán, hogy a turkmanok tuszokat adtak a jövőre nézve, hanem az öt perzsa rabláncain maradt. A vagyonos 100 arany váltság dijért elbocsáttatott, egy másik, a ki kezeire lábaira nyomorék volt, s nem birt 4 arany névszerinti értékkel, az oroszok tiszteletére bocsátatott el; a három izmos férfi pedig nehéz láncokra verve Etrekbe, a rabszolgák kinzó helyére vitetett el.

6 Nehogy az orosz hatóság ezen kétértelmü állása szemetszurjon az olvasó előtt., szükség megjegyeznünk, hogy a perzsa kormány az orosz fegyveres hatalomnak bárminemü kiszállását ezen partokon saját területére való ellenséges berontásnak tekinti, s készebb eltürni a turkmanok rablásait, mintsem orosz fegyverek segitségét vegye igénybe, mely fegyverek in partibus hasznosak ugyan, hanem in toto veszedelmesek lehetnének.

Az Etrek név, melylyel egy folamot is, meg a környékén fekvő lakosokkal biró egész területet nevezik, Mazendran és Taberisztan szerencsétlen lakossága előtt a legirtóztatóbb rémszó, a legnagyobb káromlás, annyira hogy rendkivüli haragba kell annak a persának jönie, a ki ajkain kibocsátja ezt az átkot: „Etrek binfti" azaz: hogy kerülnél Etrekbe. Minthogy karavánunk gyülhelyéül volt kijelölve, tehát alkalmam lett ezen rémhelyet közelebbről megismernem. Ehez még Kandzsan oly szives volt, hogy engem vendégül ajánlott Kulchannak, a karakcsik pir–jének (őszszakál), ki alkalmilag hozzánk jött volna. Ezen vén bünös komor, viszszataszitó kifejezésü ember volt,elfogadása legalább épen nem volt barátságos, midőn vendégeül átadattam neki. Sokáig fürkészte arcvonásaimat, néha-néha valamit sugott Kandzsannak, s ugy látszik mintha teljességgel más valamit akart volna bennem fölfedezni, mint a minek a többi világ tartott. Azonban csakamar rájöttem ezen bizalmatlanság forrására. Kulchan fiatal korában beutazta Oroszországot Kidr kán-nal, ki orosz szolgálatban állott, hosszabb időt töltött Tifliszben, s meglehetősen megismerkedett a m európai életünkkel. Azt mondá, hogy sokféle nemzetet látott, csak oszmanlikat nem, a kikről egyébiránt azt hallotta, hogy mint a turkmanok törzsrokonai – egészen hasonlitanak is hozzájok, s nagyon csodálja, hogy bennem ellenkezőt tapasztal. Hadzsi Bilal figyelmezteté, hogy e pontra nézve roszul van értesülve, mivel ő maga is több évig lakott Rumban, és soha se vette észre az általa emlitett hasonlatosságot. Ezután tudtunkra adá amaz, hogy holnapután már visszamegy Etrekbe az ova-jába; tehát készen legyünk az elutazásra, mivel az innen Etrekig terjedő utat, ámbár csak 12 mfld, nem tehetjük meg az ő kisérete nélkül; ő pedig csak addig vár, míg Kolman,[7] a fia, az alamanról (rabló kaland) vissza jön,

7 Tulajdonképen Kulumani

melyre többed magával rándult ki a perzsa határra, néhány szép kancát elhajtani.

A fiát rablókalandról haza várni Kulchannak körülbelül annyi volt, mintha a mi felfogásaink szerint az atya valami hős kirándulásból vagy más becsületre váló vállalatból várja fia visszaérkezését. Fel is szólított bennünket, hogy déltájban sétálnánk ki a Görgen alsó partjára, mert ekkor kellene megérkezniök, s majd valami örvendetes dolgot fogunk ott látni. Minthogy épen semmi dolgom sem volt, követtem a felszólítást, s a tömeg közé keveredtem, mely türelmetlenül várta az érkezőket. Végre a tulsó partra érkezett nyolc lovas turkman, tiz nyeregtelen lovat vezetve féken. Azt hittem, hogy a várakozó tömeg most mindjárt lelkesült örömriadalban tör ki, azonban egy hang se hallatszott. Mindenki ohó tekintettel, s néma csodálással méregeté az érkezőket, kik a felnyergelt és nyeregtelen lovakkal egy pillanat alatt átuszták a Görgent, s az innenső parton leszállván – leirhatatlan komolysággal nyujtottak kezet barátaiknak s rokonaiknak. Míg az öregek nagy figyelemmel vizsgálgatták a zsákmányt, a fiatal hősök ruháikat szedték rendbe, s nehéz prémes kucsmaikat fölemelintvén, letörülgeték a veritéket homlokukról s fejökről. Az egész pompás látványul szolgált. Bármennyire utáltam a rablókat s utálatos mesterségöket, szemeim mégis különös gyönyörrel legeltetém ezen fiatal embereken, a kik rövid lovag öltözetükben, bátor, merész tekintetökkel, s egészen a melleikre leérő szőke hajfürteikkel minden ember bámulatának tárgyai valának, a mint fegyvereiket lerakták. Még a komor Kulchan is felvidultnak látszék, megismertetett bennünket fiával, s miután hadzsi Bilal ezt megáldá, elváltunk tőlük, holnap reggel az atyával, fiával és a lopott lovakkal egyetemben indulandók Gmüstepéből Etrekbe.

VI. FEJEZET

ELUTAZÁS GÖMÜSTEPÉBŐL. – VOLT GAZDÁNK JELLEME. – TURKMAN SÁNCOK VAGY FÖLDHÁNYÁSOK. – KALAND VADDISZNÓKKAL. – FENSÍK GÖMÜSTEPE ÉSZAKI RÉSZÉN. – NOMÁD SZOKÁSOK. – TURKMAN VENDÉGSZERETET. – AZ UTOLSÓ KECSKE. – PERZSA RABSZOLGA. – A SIVATAG KEZDETE. – TURKMAN FELESÉG ÉS RABSZOLGANŐ. – ETREK. – PERZSA RABSZOLGÁK. – OROSZ MATRÓZ MINT RABSZOLGA. – SZÁNDÉKBA VETT SZÖVETSÉG A JOMUTOK ÉS TEKKE-K KÖZÖTT. – ÖSSZEJÖVETEL A KERVANBASIVAL. – A KEM TÖRZS. – AZ ELVÁLÁS ETREKTŐL. – AZ AFGHAN VESZEDELMET OKOZ. – A KARAVAN LEIRÁSA.

Gens confinis Hyrcaniae, cultu vitae aspera
et latrociniis assueta. – Q. Curtii Ruf. lib. vi. cap. 5.

MÁSNAP délben távoztam legbizalmasabb barátaimmal Gömüstepéből, Kandzsan és többi barátaim által elkisértetve. Az utóbbiak Gömüstepétől majd egy egész óra járásnyira jöttek velünk, a mi a nomádoknál bevett szokás, midőn valami nagyon kedves vendéget kisérnek el. Többször kértem Kandzsant, hogy forduljon már vissza, de siker nélkül, mert ő pontosan meg akart felelni a turkman vendégszeretet szbályainak, ne hogy okom legyen

később ellene panaszra. S valóban nehéz szivvel bontakoztam ki utolsó öleléséből, mert a legnemesebb szivü emberrel volt alkalmam benne megismerkedni, a ki minden haszonleső cél nélkül nemcsak szivesen látott vendégként tartott öt más zarándokkal házánál oly hosszu ideig, hanem minden lehető felvilágositással is szolgált, midőn egyet mást tudni kivántam. Nagyon fájlaltam, hogy nem tudnám jóságát meghálálni, de még inkább azt, hogy ilyen őszinte barátomat valék kénytelenfelvett alakoskodásom által ámitani.

Utunk Gömüstepéből észak–kelet felé vitt, jobban-jobban távolodván a tengerparttól, a két földsánc irányát követve, melyek egyike Köreszofi-nak, a másik Altin Tokmaknak neveztetik. Ezen emelvényeken kívül még sok joszkát, azaz: turkman sirdombot lel a szem, hanem ezek kivételével az egész vidék beláthatlan sikságot képez. Gömüstepétől alig egy óra negyednyi távolban pompás réteken keresztül mentünk, melyeknek térdig érő bujatermésü füve itt haszontalanul aszik el, mivel Gömüstepe lakosai csomru-k, azaz: nem állattenyésztők. Hány falu virágozhatnék ezen bő nedvességü földön, s milyen fris élet zajoghatna rajta a síri csend helyett. Az Iliasz tevéiből és hat lóból álló kis karavánunk meglehetősen egybe csoportosulva ballagott, mert megmondá Kulchan, hogy itt olyan karakcsik vannak, a kik nem állnak az ő parancsnoksága alatt s ha elég erőseknek éreznék magukat, még őt is megtámadnák. Engem Iliasz még ez uttal meg akart kimélni a tevén nyargalástól s egy lopott lovat vett át Kulchantól, hogy azon lovagoljak Etrekig. Szerencsétlenségemre Emir Mehemmed, a Karatepéből való afghanisztani mákonyfaló, ki már hozzá csatlakozék karavánunkoz, gyalog maradt; s mihelyt valami pocsolyán vagy más nedves helyen vitt utunk keresztül, nekem kellett őt nyergembe fel vennem, és ő ilyenkor oly erősen belekapaszkodék ruháimba, hogy majdnem lerántott a lóról. Ezen közös lovaglás által komoly veszélyben forogtam, midőn a nagy nádas mocsárokon kelle át kelnünk, ahol tömérdek vaddisznó csordák nyüzsögtek. Kulchan és

Iliasz elől lovagoltak, a kerülő ösvényeket keresve, hogy ezen százakra menő vadak elől kitérhessünk, melyeknek közelségét bizton ki lehetne venni röfögésükből, de kiváltképen azon ropogásból, melyet a nád között járásuk által okoztak. A mint fülhegyezve lovagoltam, egyszerre megriadt a lovam, s mielőtt az okát elgondolhattam volna, lovag pajtásommal együtt a földön elterülve hevertem. Utitársaimnak néhány lépésnyiről hallott hangos kacagása közé valami sajátságos visitó orditás is elegyedett, s a mint megfordultam, látám hogy két vadsüldőre estem, melyeknek anyjuktól riadt meg a lovam, s melyet most malacai visitása egészen feldühösitett és agyarát csattogtatva állt meg nem messze tőlünk s bizonyára reánk rohant volna, ha Iliasz öcscse Sirdzsan elég jókor észre nem veszi szándékát s fölemelt lándzsával utját nem állja. Vajjon a fiatal turkman vitéz beavatkozása által elriasztva, vagy a nyomasztott helyzetükből kiszabadult malacok visitásának elhallgatása okozá-e, elég az hozzá hogy a feldühödt anya odébb állott, hátra felé futván alomjához, a melytől mi sebes gyorsasággal távozánk. Kulchan fia ezenközben megfogta elszaladt lovunkat s azon megjegyzéssel adta nekem vissza, hogy ugyan csak szerencsés ember vagyok, mert a vaddisznók által okozott halál még a legkegyesebb müszülmant is nedsisz, azaz tisztátlanul küldi a másvilágra, s a purgatoriumban ötszáz esztendeig tartó égés által sem tisztulhat az meg egészen.

Miután körülbelől négy óráig nyomultunk előre mocsárokon és réteken keresztül, észrevettem hogy a Gömüstepétől északfelé terjeszkedő fensík lejtőjén vagyunk, minthogy nem csak a dombos helyek, hanem a perzsa határ hegység is kezdtek lassankint eltünni, szemeink elől. Csak egyes sátor csoportokat, melyek környékén tevék legelésztek, lehete kivenni messze távolban, s habár a szemet mind a négy felől a legszebb zöld virány gyönyörködteté, mégis legnépesültebbnek találtam a keleti vidéket, melyet Kizil Akond-dal meglátogaték. Ennek oka az, hogy a Görgen hiányát érzik, s az emberek csupán addig érik be a kutvizzel,

míg juhaikat meghizlalják a kövér legelőn. Itt tehát csak május és junius hónapokban találtatnak sátrak. Egy ilyen, Kulkan hozzátartozói által lakott sátor csoportban kell vala ma éjjel meghálnunk, minthogy Etrek még hat mérföldnyire van; s ez a mi teherrel jól megrakott tevéinknek egy egész napi ut. Itt már értesitve voltak érkezésünk felől, s az én éhes hadzsi társaim már a jó vacsora előpostájának tekinték a sátrak fölött emelkedő füstöt. Mindamellett hogy Gömüstepe innen csak négy mérföldnyire van, mégis jó nyolc mérföldnyi utat tettünk ma, s az első napi utazás magunkat és állatainkat is meglehetősen kifárasztott.

A sátortól mintegy tiz lépésnyire elénkbe jött Kulkan fiatal unokaöcscse Tadzsi-baj, szivesen fogadni bennünket s Iliasz az afghannal Kulkan vendége lett, én pedig és a többi hadzsi Allah Nazr szűk sátorába szállasoltatnánk. Ez a vén, egészen vagyontalan turkman magánkivül volt örömében, hogy az ég vendégeket küldött neki s örökké feledhetetlen marad előttem az a valóban érzékeny jelenet, midőn egyetlen kecskéjét leölte, hogy megvendégelhessen bennünket. A második étkezéshez, melyet másnap nála költénk el, már egy kevés kenyeret is birt beszerezni, a mi már hetek óta nem fordult meg háztartásában; és midőn neki estünk a husos tálnak, leült vén párjával velünk szemközt s a szó szoros értelmében örömkönyeket sirt látásunk felett. Allah Nazr semmit sem akart megtartani a nekünk feláldozott kecskéből; a körmeit és szarvait, melyeket porrá égetve a tevék feltört sebeinek behintésére szoktak használni, Iliasznak adta, a bőrét pedig, melyet egészen hántott le róla, nekem szánta víz-tömlőül, elébb jól bedörzsölvén azt sóval, s a napon gondosan megszáritván.

A gyalázatos árulással tőrbe csalt öt perzsa közől való egyik rabszolgának elérkezése egy napig tartóztatott vissza utunk folytatásától. Ezen szegény perzsa ugyanis az én véduramnak adatott át megfenyités végett, ki abban a hirben állott, hogy ő legjobban ki tudja faggatni a fogolyból, vane neki otthon elég vagyona arra, hogy rokonai kiváltsák,

vagy pedig elhagyatott szegény-e, a kit aztán Kivába kell küldeni eladás végett? Az első esetet jobb szeretik a turkmanok, mert akkor tetszésök szerinti összeget követelhetnek. Minthogy a szerencsétlenségében is ravasz perzsa valóságos viszonyait mindig eltitkolni törekszik, addig kinozzák, sanyargatják, míg a haza küldözött keserves panaszok által kicsikart lehető legnagyobb váltságdij meg nem érkezik. A másik eset mind a két félre nézve rosz. A rabló sok költekezés után csak a rabszolgakereskedésnél szokott árt kapja zsákmányáért, a szerencsétlen perzsa pedig néhány száz mérföldnyire hurcoltatik el hazájától, s ritka eset, hogy valamelyik azt még egyszer meglátná. Kulkan, mint már fönebb emlittetett, nagy tapasztalatokkal birt az üzlet ezen nemeben; uj áldozata estefele érkezett meg, s másnap folytattuk az utazást, miután engem a jó Nazr a ki époly nagyon turkman volt mint Kulkan – szives ölelésében részesitett, búcsuzóba. Ma legelőször ültem fakosaramban, a tevén, ellensúlyomul néhány lisztes zsák szolgált, miután még mára megvonta magától hadzsi Bilal ezt az élvezetet. Utunk iránya egyre északi volt, s alig mentünk mintegy kétórányi járó földet, a zöld mező elfogyott előlünk, s legelőször érintettük azt a szomoru, erős szagu sós földet, elértünk a sivatagra. Egyébiránt a mit legelőször láttunk, mintaképül szolgálhat. Kara Szengernek (fekete sánc) nevezett alacson hegyfok emelkedik mintegy nyolc mérföldnyire Gömüstepétől északi irányban. Minél jobban közeledénk feléje, annál lazább volt a talaj lábaink alatt, s egészen közelében valóságos mocsárba jutottunk; az út ezen siklós sáron keresztül nagy nehézségekkel volt összekötve, a tevék terpedt lábaikkal minden pillanatban közel voltak az elcsuszáshoz, én pedig ahoz, hogy a tevém kosarastól együtt a sárba röpit. Jobbnak találtam tehát inkább szabadakaratomból leszállni, s jó másfél órai sártaposás után felérkeztem a Kara Szengerre, a honnan csakamar elértük már Kulkan ováját is.

A mint oda megérkezénk, nagyon meglepett, hogy Kulkan tüstént bevezetett engem a maga sátrába, s nagyon lel-

kemre kötötte, hogy addig ki ne mozduljak belőle, míg ő nem hí. Már roszat kezdék gyanitani, midőn meghallám, mint szidja asszonyait, hogy mindig elhányják a láncokat, s keményen rájok parancsolt, hogy tüstént teremtsék elő. Mogorva tekintettel maga is több izben bejött a sátorba, szanaszét nézegetve, anélkül hogy hozzám szólott volna; gyanitásom egyre növekedett, s különösen megütközém abban, hogy hadzsi Bilal, aki oly ritkán szokott engem magamra hagyni, most nem mutatja magát. A legfélelmesebb gondolatokba merülve egyre közeledni hallám a lánc csörgését, s végre megláttam, hogy a velünk hozott perzsa jött a sátorba, hogy ő rá vonatkozott az egész lánc keresés, s ő cepelte feltört lábain a csörgő nehéz láncokat. Utána jött Kulkan, ki gyorsan theát készittetett, s miután azt elköltötték, felszólita hogy keljek fel és menjek át vele egy uj sátorba, melyet az alatt számomra üttetett. Meg akart lepni, s ez volt az oka titkolódzó magaviseletének. Hanem én azért még sem tudtam őt soha megkedvelni, s hogy mennyire különbözött Kandzsantól, legjobban megtetszik abból, hogy azalatt a tiz nap alatt, a mit nála tölték, ezen az egy csésze theán kívül semmiben se részesitett vendégszeretete. Később megtudtam áruló terveit, melyeket bizonyosan végre is hajtott volna, ha Kizil Akond, akitől különösen félt, szigoruan meg nem hagyta volna neki, hogy velem a lehető legnagyobb tisztelettel bánjék.

Az a sátor, melyben tiz más utitársammal laktam, nem a Kulkané volt, hanem egy más turkmané, a ki velünk jött Kivába, feleségével, ki ezelőtt a Karakalpak törzsbül elragadott rabszolganő volt, s a ki most azt ment kitudakolni, hogy életben van-e még első férje, kit nehéz sebekben hagyott, midőn éjjeli megrohanás alkalmával őt elrabolták, s hogy ki vette meg a gyermekeit? Hol, merre élenk? Kiváltképen óhajtotta tudni, hogy mi történt tizenkétéves leányával, kinek szépségét könyező szemekkel irta le. Az a szegény asszony annyira le tudta kenyerezni uj parancsolóját hűsége és dolgossága által, hogy az maga is elkiséré szo-

moru kutató utjára. Én gyakran kérdeztem: mit fogna tenni, ha az asszony első férje előkerülne? Hanem amiatt ő nem aggódott, mert a törvény biztositá őt birtokában. „A naszib (fatum) nekem akará rendelni Hajdgul-t[1] (ez volt az asszony neve) s a naszibnak ember fia nem szegülhet ellene." Ujabb utitársaink közé, kik Iliaszszal akartak utazni, tartozott még egy hadzsi Sziddik nevü dervis is, egy felettébb ügyes képmutató, a ki csaknem félig meztelenen járt, utközben a sivatagon a tevepásztorsággal foglalkozott, s 60 aranyat rejtegetett rongyai között, a mit mi csak Bokarában tudunk meg.

Az egész társaság közösen lakta e sátort, azon reményben, hogy a kán kervanbasija nemsokára itt lesz, s aztán elindulhatunk a sivatag felé. A várakozás mindnyájunkra nézve kinos volt. Én leginkább lisztem gyors fogyása felett aggódtam, s már elkezém mindennapi járandóságomat két maréknyival kisebbre szabni, és inkább kovásztalanul sütém meg a forró hamuban, mert az igy sütött kenyér nehezebben emészthető, tovább marad a gyomorban, s az ember nem éhezik meg utánna oly gyorsan. Szerencsére tehettünk apró kolduló kirándulásokat, s az etreki turkmanok jótékonysága ellen nem lehetett panaszkodni, ámbár az egész nép hirhedett rablókból áll, s alig láttunk tábort, melyben két-három nehéz láncokkal terhelt persát ne pillantottunk volna meg.

Itt Etrekben, egy Kocsak kán nevü előkelő turkman sátorában találkoztam egy oroszszal, ki előbb az asurai hajóállomáson matrózkodott. E főnököz délre tértünk be, s alig levék neki én mint rumi (osmanli) bemutatva, e szavakkal fogadott a háziur: „No, akkor nagy örömet szerzek neked. Ismerjük az oroszokkal viszonytokat, s most ősi ellenségeitek egyikét láncokban láthatod." – Ugy kelle tennem,

1 Tulajdonképen Ajdgul, azaz: az ünnep rózsája

mintha nagyon örülnék. A szegény orosz nehéz láncokba verve előhozatott, beteges és szomoru kinézése nagyon meghatott, s féltem, nehogy külsőm elárulja a benyomást, melyet rám tett. „Mit csinálnál te ezen efendivel, ha Oroszországban találkoznál vele?" kérdé Kocsak kán, – „eredj, csókold meg a lábát." A szegény orosz már felém közelitett, de én a lábcsókot azon megjegyzéssel tiltám el, hogy csak most vivén végbe guszl-omat, azaz a nagy mosdást, nem akarom magamat egy hitetlen által beszennyeztetni; sőt jobb szeretném, ha mielőbb eltakarodnék szemem elől, mert e népet nem szenvedhetem. Jel adatott neki a távozásra, s az orosz fogoly éles tekintetet vetve rám, eltávozott. A mint később megtudám, egyike volt ez azon két orosz matróznak az állam tengerészettől, kik néhány év előtt egy éjjeli alaman alkalmával a karakcsik kezébe estek. A másik körülbelül egy év előtt halt meg a fogságban. A kormány ki akarta őket váltani, de a turkmanok nagy összeget követeltek értök (fejenkint 500 aranyat); s ugyanezen időben, épen az alkudozások folyama alatt küldetvén Kocsak kán testvére Tserkesz Baj az oroszok által Szibériába, ahol meg is halt, ez eset a szegény keresztyének kiszabadulását még inkább megnehezité, s a másik fogoly is, ugy mint társa, nemsokára ezen, szeretett cárjáért, és hazájáért szenvedett kemény fogságban fog elveszni.[2]

Ezek azon folyton változó benyomások, melyeket a vendégszeretet a vele járó erényekkel, s e nomádok hallatlan barbársága gyakorolnak az utazóra. Jóllakva s elhalmozva jótéteményekkel tértem néha haza, s már dicsérni kezdém magamban e népet, midőn Kulkan fönebb emlitett perzsa

2 Midőn később az oroszokat ezen esetre figyelmeztetém, azzal iparkodtak magukat menteni, hogy az orosz kormánynak nem szabad a turkmanokat nagy váltságdijakoz szoktatniok, mert akkor a merész rablók éjjelnappal ily emberfogdosásra jármának.

rabszolgája keservesen sirva könyörgött pár csepp vizért, mert mint elmondá, már két nap óta kenyér helyett besózott halat adtak ennie, s bár egész nap a dinnyés földön kellett dolgoznia, egy csepp vizet sem kapott. Szerencsémre egyedül valék a sátorban, a könyező meglett ember látása feledtetett velem minden veszélyt, – odanyujtám neki kulacsomat, s míg szomját eloltá, az ajtóhoz álltam vigyázni. Erre nagy hálálkodva rögtön távozott. E szerencsétlen embernek a házban mindenkitől szenvednie kellett; de legjobban Kulkan második neje, egy volt perzsa rabszolgáló kinozta őt, hogy az uj secta iránti buzgóságát annál jobban kitüntesse.

Már Gömüstepében meguntam e kegyetlenségeket; mennyire fel kelle tehát lelkemnek lázadnia, midőn azt a helyet Etrekez hasonlitva – a humanitás és civilisátió székelyéül kellett tekintenem! E sátor, lakóival együtt, kiállhatatlan lett előttem, s már vágytam ki a szabadba, a sivatagba.

A kervanbasi megérkezésének hirére még mindig vártunk, ámbár az utazók, kik karavánunkoz akartak csatlakozni, már mind együtt voltak. Az ismerkedés gyorsan ment, s gyakran hallám érintetni azon kérdést: mely uton szándékozik a kervanbasi tulajdonképen menni? Épen efelett beszélgettünk egyszer, midőn egy etreki azon örvendetes hirt hozta, hogy a tekke-k, kiknek támadásaitól a Kivába vivő uton a karaván legjobban féltek, békekövetet küldtek a jomutokoz, azon ajánlattal, hogy béküljenek ki végre s egyesült erővel támadják meg közös ellenségeiket, a persákat. E politikai transactiókról az emlékiratok második részében fogok megemlékezni, itt elég azt megjegyeznem, hogy e véletlen nagy hasznunkra vált. A mint nekem megmagyarázták, három ut vezet Gömüstepéből Kivába, melyek közől a karaván nagyságuk szerint szoktak választani. Az első a nagy Balkan megett a Kaspi tenger partjainak hosszában. Ezen irányt, ez utóbbi helyet elhagyván, még két napig kell folytatni, s csak hat napnyi távolságra a keletnek fekvő Híva felé befordulni. Ezen ut csak csekély számu utazóknak való, mert kevés rajta a viz, de csekélyebb

a megtámadtatástóli veszély is; s ilyenek nem is történnek, hacsak különös forradalmak alkalmával a kaszakok (kirgizek) vagy karakalpakok idáig nem terjesztik ki alamanjaikat. Második a középső út, mely északnak csak az Owus hajdani medréig, tehát a nagy és kis Balkán közt, s aztán északkeleti irányban vezet Kivába. A harmadik út a legegyenesebb s legrövidebb, mert, míg az elsőre 24, a másodikra 20, erre csak 14 nap szükséges. Már Etreknél északkeletre kell menni, a göklen és tekke turkmanokon keresztül, s minden állomáson jó, iható vizzel ellátott kutak vannak. Természetes azonban, hogy a karaván nak vagy jó lábon kell állnia e törzsekkel, vagy legalább 2-3000 embert számlálni, különben tovább nem jut. Nagy volt tehát örömem, midőn egy este Atabajtól egy követ azon hirt hozta, hogy a kervanbasi másnap reggel megindul táborából, s harmadnap délben az Etrek tulsópartján akar velünk találkozni, a hol is egyesülvén – megindulunk a sivatagon keresztülvivő nagy utra. Iliasz rögtön parancsot adott, hogy gyorsan készüljünk fel. Még az nap este elkészitők tehát a szükséges kenyeret, még egyszer besóztuk azon nagy darab tevehusokat, melyeket áldásért vettünk a nomádoktól, s ki volt boldogabb nálamnál, midőn másnap reggel hadzsi Bilallal a kedzsevére hágtam s nyikorgó ülésemben a hullámserű járásu teve hátán Etrekből lassan távozhatám! Biztosság kedveért Kulkan szükségesnek látta minket legalább első nap kisérni, mert ámbár 15-20 puskával felfegyverzett ember volt velünk, mégis nagyobb számu rabló csapat által is megtámadtathattunk volna s ez esetben Kulkan jelenléte nagy hasznunkra válik, mert az etreki banditák legnagyobb része az ő szellemi vezetése alatt áll, s neki vakon engedelmeskedik. Elfeledém ugyanis mondani, hogy Kulkanunk nemcsak a karakcsik akszakal-ja, hanem mint szofi (asceta) is hires volt. Ezen epithetont hordta pecsétjében. S büszke is volt reá. A szemtelen tettetésnek legkirivóbb jellemképe állt előttem, midőn Kulkánt, annyi gaztett okozóját láttam tanitványai körében ülni, a mint ezeknek, kiknek kegyetlen

kezeik már annyi család boldogságát dulták fel, a szent mosást illető szabályokat, vagy a bajusz rövidre vágásának módját előadta. Tanitó s tanitványok egyenlően lelkesedni látszottak, s tán nem ez e rablók közül, jámborságának érzetében már előre álmodott a paradicsom jutalmáról.

Utunk, hogy az Etrek kiöntései által alkotott mocsárokat elkerülje, majd északnyugatnak, majd északkeletnek vezetett, többnyire homokon, melyen csak kevés sátort láttunk. E vidék szélén a Kem nevü turkman törzsnek mintegy 150 sátorát találtuk. Ezek, hallám, már emlékezetet túlhaladó idő óta el váltak a jomutturkmanoktól, kikez tulajdonképen tartoznak, s itt élnek a sivatag határán. Ezen turkmanok nagy hajlama a lopásra oka annak, hogy a többiek ellenségeikké lettek, s minduntalan megtámadják, miért is nem tudnak szaporodni. Közel ezek tartózkodási helyéhez találtuk nehány sereghajtóját karaván unknak, kik nélkülünk nem mertek e sátrak mellett elmenni. Ugy is látszott, hogy a kem-ek megtámadtak volna, ha élünkön Kulkant, e hatalmas mumust nem látják. A tábortól északra egy negyedórányira, az Etreknek egy keskeny ágán keltünk át, melynek vize itt már igen sós izű volt, jeléül annak, hogy közel van a végkiszáradáshoz. Ennek tulpartjától az Etreknek egy másik, még csekélyebb ágáig a sóstalajt szép rét váltá fel, sűrűn benőve ánizskaporral, mely majd egy órányira terjedt. Az árokoz hasonlító patak agyagos partjai nagyon megnehezíték az átkelést, és több teve terhével együtt bele is esett a vizbe, mely sekély volt ugyan, de a csomagokat mégis átjárta s nehezebbekké tette, ugy, hogy nagy fáradságunkba került, míg a tulsó dombot, Delili Burunt elértük. Kora reggeltől délutáni 2 óráig mindössze négy mérföldet haladtunk, de mégis elhatároztuk, hogy itt állomást tartunk, mert a kervanbasival csak holnap délben kell az Etreken tul találkoznunk.

Az emlitett dombról, mely mintegy előfoka volt egy délkeletnek hosszan elnyuló, különben jelentéktelen hegyláncnak, szép s messze kilátás nyilt. A láthatár nyugati részén a Kaspi tenger látszék, mint egy kék felhővonal, még a perzsa

hegyek észrevehetők; de különösen érdekes látványt nyújt a délnek elnyuló beláthatlan síkság, melyen az elszórtan fekvő sátorcsoportozatok mintegy vakandturásokoz hasonlíthatók. Etrek és folyama majdnem egészen látható, s azon helyek, hol a víz mindkét partján kicsap, a távolban apró tavaknak látszanak. A kem-ek táborához közel lévén, Kulkan, ki ez éjt még velünk szándékozott tölteni, nagy vigyázatot ajánlott; este tehát különféle helyeken őröket állitánk fel, kik reggelig egymást felváltva minden mozgást a vidéken megfigyeljenek.

Hallván, hogy ezen állomás végső előőrse a nagy sivatagnak, a délutánt, míg társaim aludtak, nehány levél megirására fordítám, szándékom levén azokat visszatérő kisérőinkre bizni. Azon apró, jegyzeteknek szánt papirdarabokon kivül, melyeket buharai ruhám bélésében rejtve tarték, még a korán volt velem, melyet egy kis táskában hordtam, s két lap fehér papiros, melyre most a két levelet irtam. Az egyiket Hajdar efendinek Teheránba, a másikat Kandzsannak, azon kéréssel, hogy az elsőt juttatná kézbe.[3] Könnyen elképzelheti kiki, mint érezhetém magamat, midőn Teherán, ezen hozzám legközelebb s mégis végpontja az europai életnek jutott eszembe, ha elgondolja azon veszélyeket melyek itt a nomádok közt fenyegettek, hacsak pillanatra is sejteni kezdik incognitómat, s mily előizt adott öt heti tartózkodásom a turkmanok közt azon életről, melynek fő és ősi székelyét voltam felkeresendő.

Másnap reggel csak négy órát kellett mennünk,hogy a tulajdonképeni Etrek partjaihoz érjünk. Sokáig vizsgálódtunk annak legsekélyebb része után. Az átkelés nem volt

3 Visszatértemkor e levelet, melyben barátimnak a sivatagi utazás megkezdését jelentem, másokkal együtt, melyeket Gömüstepéből indité el, csakugyan megtaláltam a török követségnél. A jó Kandzsan valódi buzgalommal teljesité kérelmemet.

könnyü; mert, ámbár e folyó rendes szélessége nem több 12-15 lépésnél, most kiáradván kétszer olyan széles vala, s puha, agyagos feneke valódi kin a tevékre nézve, s ezért turkmanjaink vonakodása az átkeléstől megbocsátható volt. A víz nem folyt ugyan gyorsan, mégis a tevéknek hasukon felül ért, s a nagy bajjal lépkedő állatok ingadozó léptei által kedzsevénk majd jobb majd baloldalt belemártódott az Etrek szennyes hullámaiba, s ha a teve csak egy lépést hibáz el, sárban s iszapban fürödve, nem csekély veszélylyel, uszva kellett volna a tulpartot elérnem. Szerencsénkre az átkelés minden baj nélkül megtörtént, s alig állapodtunk meg, megláttuk a kervanbasi rég s epedve várt karaványát, élén három bivalylyal (két tehén s egy bikával), melyek egészséget igérő megérkeztét Hiva beteg fejedelme alig várhatta nagyobb türelmetlenséggel, mint mi.

Emlékezni fog az olvasó, hogy Gömüstepében hadzsi Bilallal, hadzsi Juszuffal s nehány gyaloglóval a dervis karaván zömétől meg kelle válnom, mert a többieknek nem sikerült oly hamar bérbeadatni szokott tevékre szert tenni. Etrekben nem kapván hirt felőlök, már nagyon aggódni kezdénk, hogy a szegények alkalom hiány miatt nem jöhetnek utánunk, nagyon örültünk tehát, midőn a várt karavánnal együtt mindnyájokat ép egészségben megérkezni láttuk. Oly szivélyességgel ölelkeztünk és csókolódtunk össze, mintha mindnyájan testvérek volnánk, kik több évi távollét után végre viszontlátják egymást. Legjobban meghatott, midőn hadzsi Szalih-ot és Szultan Mahmudot, sőt valamennyi koldus társamat ismét magam körül láttam; mert ámbár hadzsi Bilalt legközelebbi barátomnak tekintém, meg kell vallanom, hogy különbség nélkül valamennyi iránt élénk rokonszenvvel viseltetém. Etrek iszapos vize lévén az utólsó édesviz, melyet találhattunk, míg husznapi utazás után az Oxus partjaira nem jutunk, tanácslám, ne szalaszszuk el az alkalmat, s utoljára lakjunk jól theával. Felraktuk tehát legnagyobb theaedényeinket, én megvendégelém

őket frissen sült kenyeremmel, és még sokáig emlékezénk e viszontlátási ünnepélyre.

Ezalatt megérkezett a kervanbasi is, vezetőnk és védőnk a sivatagban. Nagyon érdekemben állván, hogy jó szinben tünjem fel előtte, csakamar elmentem hozzá hadzsi Szalih és hadzsi Meszuddal, kik az uton már emlitettek volt neki. Könnyen képzelhető csudálkozásom s egyszersmind aggodalmam, midőn Amandurdi (ez volt neve a testes s jóindulatu turkmannak) társaimat nagy kitüntetéssel, engem feltünő hidegen fogadott. Minél inkább iparkodott hadzsi Szalih a társalgást rám vezetni, annál közönyösebb lett; s mindössze ezt mondá: „Ismerem már én ezt a hadzsit." Erőt vettem magamon, nehogy nagy zavaromat észrevegye s már el akarék távozni, midőn Iliasz, ki szinte jelen volt, haragos pillantást vetett a mellette ülő elhirhedett opiumfalóra Emir Mehemmedre, s ezzel mintegy őt látszott az eseményért okozni. Eltávoztunk, s alig tudá meg hadzsi Bilal e jelenetet, haragosan felkiáltott: „E nyomorult, részeg afghan már Etrekben állitá, hogy hadzsi Residünk, ki a koránban s az arab nyelvben neki tanitója lehetne, álarcos frengi. (Itt háromszor hangoztatá: Esztagfar ullah! azaz: Isten bocsássa meg bünömet.) Ambár biztositám, hogy mi őt nagy szultánunk követétől vettük át, hogy van utlevele a kalifa pecsétjével[4], még sem akar elállni bünös állitásától. Amint látom, a kervanbasi fejét is megzavarta, de majd megbánja ha Kivába jövünk; mert ott vannak kadik és ulemák, ott megtanitják, mit tesz az, egy jámbor müszülmánt hitetlennek nevezni!

Most kezdém érteni az egész dolgot. Emir Mehemmednek, ki születésére nézve kandahari volt, s az angol foglalás után egy bűntett miatt kénytelen volt szülővárosából

4 Mohammed utódja, t.j. a konstantinápolyi szultán.

menekülni, elég alkalma vala europaiakat láthatni, s igy engem arcvonásaimról felismert. Első pillanattól fogva tehát titkos emissáriusnak gondolt, ki koldus álöltönyében rejtett kincsekkel utazik, s arra számitott, hogy titkom felderitésével fenyegetvén: e kincseket tőlem kicsalhatja. Többször rá akart beszélni, hagyjam el a koldusokat s lépjek vele társaságba; de én mindig azt felelém neki, hogy egy dervis és egy kereskedő, mint nagyon különnemü elemek, nem illenek egymáshoz, s valódi barátságról csak akkor lehetne köztünk szó, ha ő az opium evés bünéről lemondva, jámbor mosdások és imádkozásokkal foglalkoznék. Kemény ellentállásom, melyre talált, dühössé tevé, de miután istentelensége miatt a hadzsik meggyülölték, nyilt ellenségeskedését különös szerencsémnek tekinthetém.

Körülbelül két órával az elmondottak után a kervanbasi, ki a karaván főnökségét már átvette, izente, hogy miután csak három nap mulva fogunk ismét kutat találni, kiki lássa el magát vizzel. Elővettem tehát én is kulacsomat, társaimmal a folyóhoz mentem, s miután a szomjuság kinjait még nem igen volt alkalmam tapasztalni, azt csak igen hanyagon töltém meg. Társaim figyelmeztettek e hibára, mondván, hogy a sivatagban minden csepp víz élet, s azért a kulacsot, mint az élet forrását, mindenkinek mint szemefényét, ugy kell őriznie. Megtevén előkészületeinket, a tevék felszereltettek, a kervanbasi valamennyit megszámláltatá, s igy kitünt, hogy karavánunk körülbelül 80 tevéből s 40 utazóból állt. Ezek közt 26 védtelen hadzsi, a többi meglehetősen felfegyverzett jomut–turkman, egy özbeg s egy afghan. Egyikét képeztük tehát azon apró karavánoknak, melyek valódi keleti módra mindent a sors szeszélyeire bizva, kelnek utra. Miután mindnyájan felültünk, bucsut kelle vennünk turkman kisérőinktől, kik a sivatag széléig elhoztak. A bucsu fatiháját egyrészt hadzsi Bilal, másrészt Kulkan kezdte rá, s aggódnom kellett, ha ez utóbbi áldásából kedvező előjeleket akartam veszély-

teljes vállalatunkra levonni. Az utolsó amen után, melyet a szakállnak elmaradhatlan végig simitása követett, a két fél ellenkező irányban megindult, s előbbi kisérőink midőn az Etreken átkelve minket szemök elől vesztettek, nehány lövésben végüdvözletet küldtek felénk. Mi innen egyenesen éjszaknak vettük utunkat.

VII. FEJEZET

A KERVANBASI KÖVETELI HOGY SZERZŐ JEGYZETEKET NE IROGASSON. – MEHEMMED ESKÜJE S TESTVÉRÉNEK NEMES MAGAVISELETE. – A VEZETŐ ELTÉVESZTI AZ UTAT. – KÖRENTAGI, RÉGI, VALÓSZINÜLEG GÖRÖG ROMOK. – KIS ÉS NAGY BALKAN. – AZ OXUS RÉGI MEDRE. – VÉRBOSZU. – A SZOMJUSÁG KINJAI

C'était une obscurité vaste comme la mer,
au sein de laquelle le guide s'égarait... où périt le voyageur
effrayé. – Victor Hugo, Omaiah ben Aiedz.

1863. máj. 13. Minden jele nélkül a netaláni teve- vagy emberlábnyomokon, vagy más állatnyomokon felismerhető utnak, tartott karavánunk észak felé, nappal a napot, éjjel az északi csillagot használva utmutatóul, melyet a turkmanok mozdulatlansága miatt Temir kaziknak (vasszeg) neveznek. A tevéket hosszu sorban összekötve egy gyalog ember vezette, s ámbár nem volt itt különös tiszteleti hely, mégis bizonyos megtiszteltetésnek tekintetett, minél közelebb lehetni a kervanbasihoz. Egy jó hosszu darab, túl az Etreken, mely a nagy sivatag előcsarnokát képezi: Bogdajlának neveztetik. Naplemente után még két óráig folyvást homokos földön haladtunk, mely nem volt

nagyon puha, és csak csekély, hulámalak magaslatokat képzett. Lassankint a homok eltűnt, s szilárd sima agyagtalajat éreztünk lábaink alatt, ugy, hogy a távoli tevék rendes lépései a csendes éjben ütenyverésekként hangzottak vissza. Az ily helyeket a turkmanok takir-nak nevezik; s miután az, melyen épen mi jártunk, vereses szinü volt, kizil-takirnak hivatott. Közel napfeljöttéig szakadatlanul mentünk, de mindössze alig hat mértföldet haladtunk; mert a tevéket nem volt szabad eleinte nagyon megerőltetni, másrészt pedig, mert a bivalyok, e fő személyei az utazó társaságnak, melyek egyike még érdekes állapotnak is örvendett, nehézkes testökkel még a tevék lépteit sem birták követni. Pihentünk tehát május 14-kén reggeli 8 óráig, s míg a tevék a bogácskórókból s a sivatag egyéb növényeiből jóllaktak, volt időnk reggelinkez látni, mely, kulacsaink még telve lévén édes vizzel, ma még felséges volt. Igy nehéz, kovásztalan kenyerünket édes kortyokkal segithettük lefelé. Közel egymáshoz táborozván, észrevettem, hogy a kervanbasi Iliaszszal és társaim főnökeivel gyakran felém tekintve beszélgetett. Könnyen kitalálhatám e tanácskozás tárgyát, de ugy tettem, mintha mitsem vettem volna észre, s egy ideig nagy buzgóan lapozván a koránban, felkeltem, mintha a társalgásban részt akarnék venni. Amint néhány lépést közelíték feléjök, elémbe jöttek a derék Iliasz és hadzsi Szalih, félrehivtak, s mondták, hogy a kervanbasi nehézségeket csinál s nem akar a hívai utra magával vinni, mert kinézésem gyanut gerjeszt benne; különösen a kán haragjától fél, mert néhány év előtt egy frengi követet hozott Kivába, ki ezen egyetlen uton hiven lerajzolta az egész utat, s ördögi mesterségével még csak egy kutat, vagy dombot sem feledet le a papirról. A kánt ez nagy haragra gyulasztá, a hirhozók közül kettőt kivégeztetett, s ő a kervanbasi, csak különös pártfogás által volt képes éltét megmenteni. „Sok rábeszélés után, mondván, hogy csak nem hagyhatunk itt a sivatagban egyedül, – folytaták barátaim, – annyira birtuk őt, hogy azon feltétel alatt magával visz, ha először meg hagyod vizsgáltatni magadat, nincsenek-e nálad rajzok, vagy fatollak (irón), amit a frengik szoktak hordani, s másodszor, ha megigéred, hogy nem fogsz magadnak az utak és hegyekről titkos jegyzéseket tenni; ellenkező esetben, itt, a sivatag közepében, rögtön el kell tőlünk maradnod."

A legnagyobb türelemmel hallgatám e szavakat, de mikor barátaim elhallgattak, nagyon felingerültnek tettetém magamat, hadzsi Szalihhoz fordultam, s oly hangosan, hogy a kervanbasi is meghallhassa, mondám neki: „Hadzsi, te láttál engem Teheránban s tudod ki vagyok; mondd meg Amandurdinak (ez volt neve karavánunk vezetőjének), hogy hozzá mint becsületes emberhez épen nem illik egy oly részeg binamaznak (oly ember, ki nem szokta imádságát elvégezni) mint ez az afghan, szavára figyelni. A vallással nem lehet tréfálni, e veszélyes pontban többé rám ne támadjon, különben Kivában majd megtudja, kivel van dolga." – Ez utólsó szavakat oly hangosan kiáltám, hogy az egész karavánnak meg kellett hallania, s társaim, különösen a szegényebbek, annyira felgerjedtek, hogy ha vissza nem tartom őket, mindnyájan neki esnek Emir Mehemmednek, a gonosz afghannak. E jelenet legjobban megdöbbenté a kervanbasit, s hallám, amint a mindenfelől hozzá intézett kérdésekre folyvást csak azt felelé: Kudaim bilir! (Isten tudja!) Nagyon derék, jó indulatu, de törzsökös keleti volt ő, ki nem annyira roszaságból, mint különös előszeretetből a titokszerüség iránt, minden áron egy álarcos idegent akart bennem felfedezni, ámbár másrészt több vallási kérdésben (meszele) hozzám fordult tanitásért, s már Gömüstepében hallotta volt, hogy én sok könyvet olvastam.

E fogás, amint láttuk, ez egyszer elháritá a pillanatnyi veszélyt; de legnagyobb sajnálatomra kelle tapasztalnom, hogy a gyanú irántam percről percre nő, s nagy fáradságomba fog kerülni, utamról csak a legcsekélyebb jegyzeteket is tenni. Kellemetlen volt rám nézve, hogy nem vala szabad még az egyes állomások neveit sem tudakolnom. A sivatagban, bármily nagy legyen, a nomádok, kik annak

egyes oázjait lakják, minden helynek, minden dombnak s völgynek más más nevet adtak, ugy, hogy ha pontos tudósitásokat kaphattam volna, Közép Ázsia térképén minden pontot meg tudnék jelölni. Csel ellen cselt kelle használnom, s azon végtelen csekély jegyzetek, melyeket ez utról magamnak tehettem, egy oly fogás eredményei, melynek leirásával nem akarom az olvasót untatni. Mily keserü érzés az utazóra nézve, ha hosszas küzdelmek és veszélyek után végre elérheti az ohajtott forrást, és szomjas lelkét mégsem enyhitheti belőle.

Nyolc óra után ismét felkerekedtünk, de haladásunk, miután két óráig szakadatlanul mentünk volna, mind lassubb lett. Nehány turkman leszállt s a legapróbb dombokat jobbra s balra az uttól, szorgalmasan kezdék vizsgálni. Amint utóbb megtudtam, utitársaink egyike, Ejd Mehemmed, testvérének, ki a mult évben egy megtámadtatás alkalmával itt elesett, sirját akarta felkeresni; s hozott is magával egy koporsót, melyben a holttestet Kivába vihesse. Délutáni két óra lehetett, mikor a sirt megtaláltuk, s annak felásásához készültünk. A szokásos imáknak s a korán egyes helyeinek elmondása után, melyben buzgóan részt kelle vennem, a félig elrothadt hulla a koporsóba tétetett, s nemez rongyokba bepakoltatott, aztán egy szemtanu elmondá a harc részleteit. Dicsőiteni akará az elhunytat, ami sikerült is neki, mert az elmondott tett a legnemesebb dicséretet érdemlé. „Több perzsa volt karavánunkban, szólt az elbeszélő, kik Kivából Aszterabadba mentek, s ezek közt egy Molla Kaszim nevü igen gazdag kereskedő ez utóbbi városból, ki éveken keresztül kereskedett Perzsia és Híva közt, s itt az elhunytnak vendége volt, utközben pedig védőjét szemlélheté benne. A sors ugy akarta, hogy mult évben nagy összeggel zsebében indult haza, s ámbár turkman ruhába volt öltözve s nyelvünket is tökéletesen beszélte, az etreki haramzade-k (fattyúk) által mégis felismertetett, kik is rögtön elénk jöttek s karavánunkat megtámadták. Ámbár számra nézve sokkal erősebbek voltak nálunk-

nál, mégis nyolc óra hosszat küzdöttünk velök, s mikor kettőt közölök már megöltünk, azt kiáltották, hogy ha a kövér perzsa kutyát (mi alatt Molla Kaszimot értették) nekik kiadjuk, felhagynak a harccal, mert velünk semmi dolguk. Könnyen felfogható, hogy közülünk senki, legkevésbbé pedig a boldogult, ez ajánlatot el nem fogadhatá, s ámbár a perzsa félve a mindenféle sivító golyóktól, kért, hagynók abba a harcot, ő inkább el engedi magát fogatni, – mégis folytatnunk kelle a küzdést. Nemsokára egy golyó érte őt. (Itt az elbeszélő a holttestre mutatott). Lefordult lováról, s utólsó szava az volt, hogy vendégét, a félelmében gyermekmódra siró persát testvérének, Ejd Mehemmednek átadá, kinek vezérlete alatt mi a harcot másnap reggelig folytattuk, mikor is a rablók kénytelenek voltak nagy veszteséggel visszavonulni. A szerencsétlen elhunytat itt eltemetvén, folytatónk utunkat, s három nap mulva a perzsa kereskedőt sértetlenül hoztuk Aszterabadba."

Gyászünnepélyül Ejd Mehemmed e helyen még kenyeret süttetett, s azt köztünk felosztatá, aztán ismét megindulva, egy száraz sikságon haladtunk éjszak felé. Az időveszteséget kipótolandók, elhatároztatott, hogy egész éjjel szakadatlanul menni fogunk. Az idő szép volt, s kosaramban összekuporodva, sokáig élvezettel nézdeltem a szép csillagos eget, melynek fénye a sivatagban még nagyszerübbnek látszik. Végre elnyomott az álom, s alig pihenhettem egy óra óta, midőn gyengédtelenül felköltetém álmomból, s minden oldalról kiáltatni hallám: „Hadzsi, nézd meg csak kiblenumádat[1] (iránytű), ugy látszik, eltévedtünk." Felébredék s egy izzó tapló világánál láttam, hogy észak helyett keleti irányban vagyunk. A kervanbasi megijedt, fél-

1 Kiblenuma tulajdonképen annyi, mint kiblét (azaz azon helyet, hol Mekka fekszik) mutató, s közönséges iránytü, melyen a délnyugati rész különös mutatóval van megjelölve.

vén, hogy a veszélyes mocsárok közelébe jutottunk, s elhatározá bevárni a hajnalt. Szerencsénkre csak egy félóra előtt, midőn az eget felhők kezdték boritani, tértünk volt le a helyes irányról, s a késedelem dacára elértük a kitüzött állomást, hol a fáradt állatok szabadon bocsáttattak, kórót s töviset legelni. Azon helyen, hol táboroztunk, csudálkozva láttam, amint társaink féllábnyi hosszu, ujjnyi vastag s igen izletes és édes sárgarépát szedtek össze nagy mennyiségben, melynek csak belseje volt kemény mint a fa, és éldelhetetlen, hasonlóan a vad foghagymához, mely itt szinte nagy mértékben volt található. Felhasználám az alkalmat, s egy jó adag sárgarépát megfőztem magamnak reggelire, egy csomót pedig megfőzve eltettem övembe.

Máj. 15. Ma utunk egy vad, hosszú árkok által keresztül kasul hasitott vidéken vezetett, melyről hallám, hogy minduntalan más alakot vesz fel, s a sok meredek hely miatt mindig más nehézségeket gördít az utba. A szegény tevék, melyek közől néhánynak nagy terhet kelle vinnie, roppantul szenvedtek; mert a könnyű homok elsiklott lábaik alatt, s folyvást fel és le kellvén menniök, csak nagy bajjal tudtak szilárdan lépni. Feltünő, hogy itt ezen állatok kötéllel köttetnek egymáshoz, melynek egyik vége az egyik teve farkához, másika az utánna jövőnek átfurt orrába van akasztva. Kegyetlen látványt nyújt, ha egyik vagy másik ezen összeláncolt sorból pillanatra megállapodik, s az előtte menőtől gyakran mindaddig vonszoltatik, míg borzasztó fájdalmai után a kötél végre elszakad. E szegény állatok imélése végett a hol az út igen rosz kezdett lenni, mindenki le szokott szállni; ma is igy történt, s ámbár a mély homokban a járás roppant kinos volt, mégis, bár lassan, négy óra hosszat szakadatlanul gyalogolnom kellett. Igy többször találkoztam a kervanbasival, ki utolsó fellépésem óta igen udvarias volt irántam. Különös hajlammal látszott irántam viseltetni unokaöccse, egy fiatal, nyilt szivü hívai turkman, ki taval óta nem látta feleségét, és társalgás közben minduntalan ova-ját (sátor) emlegette, a hogy iszlami etiquette szerint nejét neveznie kellett.[2] Kali

Molla, – igy hitták őt – teljesen bizott dervisi voltamban, s nagy csodálkozásomra arra kért, üssek fel koránomban egy családjára szóló fal-t (prognosticon). Megcsináltam a szokásos hókus-pókust, lehúnytam szememet, s szerencsésen oly helyet nyiték meg a koránban, melyen nőkről van szó (mert a mumenin és mumenat szók igen gyakran fordulnak benne elő.) Az arab szöveg magyarázása, mert ebben áll a tulajdonképeni mesterség, boldoggá tette fiatal turkmanomat, megköszönte szivességemet, s én is nagyon örültem, hogy megnyerhetém barátságát.

Még addig nem tudtuk, melyiken fog a három út közől karavánunk menni. Az utiterv titokbantartása itt, hol az ember egy pillanatig sincs biztositva a megtámadtatások ellen, igen szükséges. Ámbár nem mondták meg nekünk, mégis előrelátható volt, hogy a középső uton fogunk haladni, mert vizünk már fogyni kezdett, s holnap szükségkép kellett egy víz medencéhez jutunk, melyhez csak akkor lehet férni, ha a békés viszonyok az atabaj-jomut pásztorokat odáig hatolni engedik. Esti utunk ma szerencsés volt; csak párszor szakadt el a tevekötél, s ilyenkor mindig nehány embert kellett visszaküldeni az elmaradt állatok felkeresésére. A karaván ezalatt folytatja utját, s hogy a setét éjben kiküldött emberek el ne tévedjenek, a karaván közől egy kiválasztaték, hogy velök a távolból beszéljen. A szomoruan hangzó szavak egyetlen vezéreik a sötét éjben, s jaj a szegénynek, ha ellenkező szél miatt e szavakat meg nem hallja!

Másnap reggel (május 16.) északkeleti irányban a Körentaghi hegyláncot pillantók meg. Az érdekes állapotban levő bivalytehén lassu léptetésre kényszeritett, s azért csak

2 Az iszlam igen illetlen dolognak tartja, ha valaki nejéről beszél. Ezért metaphorákat használnak, melyekben totum pro parte vétetik. Igy a török nejét társaságban háremnek, familiá–nak, vagy csoluk csodsuk–nak, a perzsa khane, vagy Ajal–ü–avladnak (az első házat, a második annyit jelent, mint „nő s gyermekek"), a turkman ova–nak, a középázsiai balacsaka–nak (gyermekek) nevezi.

délután juthattunk oly közel hozzá, hogy a hegység alacsonyabb részeinek körvonalait kivehessük. Etrekben hallottuk, hogy békés levén az idő, itt jomutokra fogunk találni, de mégsem tudtuk ezt biztosan, s mindenki feszült várakozással volt eltelve, valjon reményünk csakugyan teljesedni fog-e, s nem kell-e félnünk ellenséges csapatok megtámadásaitól? Egy merész turkman kiküldetett vizsgálódni, s mindnyájan reményteljes várakozással kisértük lépteit. Lassankint a hegységhez közeledve, csakugyan megpillantánk egyes sátrakat; a félelem eloszlott, s mindenki kiváncsi volt, mily törzshöz tartoznak a táborozók? Mialatt utitársaim a Körentaghi s zöldelő völgyeinek szemlélésében gyönyörködtek, örömtől dobogott szivem, midőn nyugat felé e hegylánctól elterjedő, alkalmasint görög eredetü romok felé közeledtünk. Midőn a hegy tisztán kivehető lett, délnyugatra ezeken kívül még egy magánálló oszlopot pillanték meg, mely távolból, élő óriási alakként tünt szemembe. Fölebbmenve a lejtőn, egy második, valamivel vastagabb, de alacsonyabb oszlopot vettem észre, s a hegyhez érve a Meshedi–Miszrijan név alatt ismeretes romok oly közel valának hozzánk baloldalt, hogy az egyes részeket pontosan meg tudtam különböztetni. A táborozók csupa jomutok lévén, el lőn határozva, hogy egy napig pihenni fogunk, mely alkalommal néhány tevét akartak venni; – aminek nagyon megörültem, mert ezáltal alkalmam nyilt a romokat közelebbről megtekinteni.

Másnap május 17-kén reggel, Iliasz és nehány hadzsi társam kiséretében mentem oda, kiket csellel kelle rábirnom, mert nem tarták tanácsosnaka dsinektől (szellemek) lakott helyhez közeledni.[3] E romok fél órányira voltak táborunk-

3 A turkmanok e romok eredetét illetőleg azt beszélték, hogy isten a turkmanok iránti különös szeretetből a Kaabát Arábia helyett először ide helyezte, de egy kék ördög, ki egyszersmind sánta is volt, Göklengnek (azaz: kék sántának) nevezték – a kitől a göklenek származnak, azt lerontá. „Az ősök ezen gaztette" magyarázá a vad etymolog. „oka annak, hogy e törzszsel folytonos ellenségeskedésben élünk."

tól, bár a még fennálló négyszög magas falak, valamint a két még ép s más két félig összeomlott kupola alaku tornyok közelebbeknek látszottak. A magas falat, mely 6-8 lábnyi széles, és 40-50 lábnyi hosszu, egy, valamivel alacsonyabb keríti, mely dél felé már egészen össze van omolva. Alkalmasint előfala volt a még fennálló kastélynak, mert az egészet, a mint a többi romok közől kiemelkedik, régi erősitett várnak tartom, melynek kiegészitésére még meg kell emlitenem azon nagyszerü vizvezetést, mely délkeleti irányban a perzsa hegylánc felé tart, s onnan, 150 angol mérföldnyi távolságból vezette ide az ivóvizet. Archeologiai és épitészeti ismereteim korlátoltságánál fogva e felette érdekes romok feletti véleményemet magam sem ismerhetem el illetékesnek; de azok görög eredetét azért tartom biztosnak, mert az itt talált négyszög téglákat azokkal, melyeket Gömüstepében és Kizil Alan-nál (Sándor fala) láttam, minőség, nagyság és szinre nézve teljesen egyenlőknek találtam. Ezenkivül a Körentaghi északi csúcsán még egy romcsoportozatot láttam, mely mellett éjjel haladtunk el, s mely, amennyire sötétben kivehetém, hat külön álló kápolnából áll.

Ma karavánunkat az itt lakó nomádok seregesen látogatták, még üzletek is köttettek karavánunk kereskedői és bérlői közt, még pedig hitelre. Ez alkalommal egy adósságlevél irására szólitottak fel, s volt mit bámulnom, midőn láttam, a mint az adós saját váltóját, a helyett hogy hitelezőjének adná biztositásul, maga zsebredugta, s turkman szokás szerint az ügy ekép be lőn fejezve. Midőn a hitelezőtől e sajátságos eljárás okát kérdezém, felelé ez: „Mi közöm nekem az iráshoz? Azt az adósnak kell magával tartania, hogy adósságáról megemlékezzék." – Estve, midőn már készen álltunk az utra, bivalytehenünk egészséges borjut ellett, a mi a kervanbasit igen megörvendezteté! De csak utközben jutott eszébe, hogy a gyönge borjú nem lesz képes az utat gyalog megtenni, tehát egy teve hátán kell számára kényelmes helyet keresni. Csak nekem és hadzsi Bilalnak levén kedsevéink, mindenkinek tekintete ránk esett, s fel-

szólittattunk, engedje át egyikünk helyét az ujonszülött borjunak. Barátomnak volt esze szolgálatkésznek mutatkozni, azon megjegyzéssel, hogy iráníami barátságból, mert én sánta lábam miatt nem ülhetek mindenütt, kedsevéjét szivesen felcseréli bármely más helylyel. De alig foglalta el helyét a fiatal borjú, ez uj vis–à–vis-m roppant rosz szaga elárulá hadzsi Bilal kézségének tulajdonképeni indokát. Éjjel még megjárta, mert ekkor csak álmomból vert fel a sok bőgés, de nappal, kivált mikor a nap melegebben sütött, alig birta kiállani. Szerencsémre, kinom nem soká tartott, mert a borjú az utazás második napján már megdöglött.

Máj. 18. Mától fogva két napot számitottunk a nagy Balkánig s innen 12-őt Kiváig, tehát összesen 14 napot, mely idő alatt négy keserűsósvizű kutat fogunk lelni, de egy lélekkel sem találkozunk. Május közepén lévén, vezetőink remélték, hogy az ismerős lapályokon csővizet (kak) fogunk találni. Kulacsaink Körentaghi két rosz vizmedencéjének agyagos vizével valának megtöltve, mely a folytonos rázástól a tevék hátán valóságos iszap lett és visszataszitó izt nyert; de azért takarékosan kellett vele bánnunk, mert csak egy állomásnyira a nagy Balkánon tul reméltük az első kakot találhatni. Menésünk, mindnyájan bele lévén már gyakorolva, szabályszerüvé kezdett lenni. Naponkint rendesen háromszor álltunk meg, mindig másfél vagy két órára; napfelkelte előtt, midőn egész napra való kenyerünket szoktuk megsütni, délben, hogy ember és állat a nagy melegben kissé kipihenhesse magát; s naplemente előtt szerény vacsoránkat elkölteni, mely a többször emlitett kenyérből s nehány aggodalmasan megszámlált csepp vizből állt. Barátaim, valamint a turkmanok is, egy kis juhzsirt hoztak volt magokkal, melyet a kenyérhez ettek, s melylyel engem is megkináltak, de én el nem fogadám, meg lévén győződve, hogy a szomjuság kinait enyhiteni s a testet minden fáradságra megedzeni csak a legnagyobb mértékletesség képes. A vidék talaja melyen haladtunk, szilárd anyag volt, melyen csak itt-ott termett pár silány fűszál; s nagyobbrészt

kopasz sikságokból állt, melyek szárazságtól megrepedezve, az érforma szakadások által a legtarkább formákat nyerik. Mi fárasztólag hat e szomoru sikság, melyről az élet minden jele számüzve van, az utazóra s mi jól esik, ha állomást érve a teve hullám-szerü járásától kissé kipihenhet!

Másnap (máj. 19.) délben egy setét kék felleget pillantánk meg észak felé. A kis Balkán volt, melyet holnap reggel fogunk elérni, s melynek nagysága, szépsége, és ércekbeni gazdagságáról a turkmanok oly sokat beszéltek. Szerencsétlenségünkre ez este máskor éber kervanbasinkat elnyomta az álom, s a karaván élére állitott tevevezető oly veszélybe hozott, mely mindnyájunknak életébe kerülhetett volna. A kis Balkan lábánál ugyanissok oly veszedelmes sós mocsár van, melyek vastag fehér réteggel beboritva, a valódi szilárd földtől meg nem különböztethetők, mert itt minden elborit a néha ujjnyi vastag sólerakvány. Már annyira behatoltunk ezen helyek közé, hogy az állatok, minden nógatás dacára a talaj ingadozása miatt kénytelenek voltak megállni. Leugrottunk, és kiki elképzelheti ijedségemet, midőn a földön állva ugy érzém magamat, mintha lebegő ladikban volnék. A félelem általános volt. A kervanbasi kiáltá, hogy kiki állva maradjon helyén, mert csak napfelköltekor lehet szabadulásra gondolni. Alig birtuk az erős szódaszagot kiállani, és három óráig kellett várnunk, míg a szabaditó hajnal első sugarai megjelentek. A visszafordulás nagy fáradsággal járt, de mégis nagyon örültünk, mert az ég kegyes volt irántunk. Hacsak valamivel belebb mentünk volna, a laza föld megnyilt s karavánunk egy részét, vagy talán az egészet mindenestül elnyelte volna. Legalább igy mondták a turkmanok.

Reggeli 10 óra volt (máj. 20) midőn a délnyugatról északkeletnek terjedő kis Balkánhoz értünk, és ennek északi végével párhuzamosan fekvő előfokát a nagy Balkánnak, bár csak körvonalaiban, megpillantók. A kis balkán, melynek lábánál most tábort ütöttünk, egy körülbelül 12 mérföldnyi hosszu, majdnem megszakadatlan s egyen-

lően magas hegyláncot képez; nem oly kopár és puszta mint Perzsia hegyei, sok helyen fű nő rajta, egészben pedig kékes szürke szine van. A hegység, ha szemmértékem nem csalt, 2–3000 láb magas lehet. Utunk ez–, valamint másnap (máj.21.) folyvást mellette vezetett, míg végre este felé a nagy Balkán előfokához értünk. Ezt, ámbár csak egy részét láthattam közelről, ugy találtam, hogy jogosan nevezik megkülönböztetésül nagynak, mert, a meddig a szem lát, általában magasabb és sokkal terjedtebb. Mi a hegységnek keleti részénél voltunk; a nagy Balkán tulajdonképeni hegylánca, mely a Kaspi tenger partjáig nyulik, inkább déltől északi irányban terjed, s a mint a turkmanoktól hallám, gazdag ércekkel bir, a mi azonban csak akkor érdemelne teljes hitelt, ha illetékes birák állitanák.

Mai éji szállásunk elég kellemes volt, s a mint a lemenő nap utolsó sugarait veté a kis Balkán tetszetős tekintetü völgyeire, majdnem azt képzelném magamban, hogy egy szép hegyi vidékben vagyok. A táj szépnek is volna mondható, ha a borzasztó pusztaság, a roppant elhagyottság bizonyos gyászfátyolt nem boritana reá. A szem mindig félve tekint körül, valjon nem pillant-e meg idegent, mert a sivatagban mindenkit, a kivel találkozik az ember, neki szegzett fegyverrel kell fogadni.

Egy órával naplemente után ismét elindulánk. A kervanbasi jelenté, hogy tulajdonképen csak ezentúl jövünk még az igazi sivatagba,s ámbár kinézésünk után itélve mindnyájan próbált vándorlóknak látszottunk, szükségesnek tartá jelenteni, hogy a hangos beszédtől s kiabálástól nappal ugy, mint éjjel lehetőleg óvakodjunk; hogy ezentúl kik naplemente előtt süsse kenyerét, mert itt éjjel nem szabad tüzet raknunk, nehogy hollétünket az ellenségnek eláruljuk; hogy imáinkban mindig amandzsilik-et (biztosság) kérjünk; veszélyben pedig ne reszkessünk, mint az asszonyok. Nehány kard, egy lándzsa és két – természetesen kanócos – puska osztatott ki közöttünk, s én, akit általában nagy vitéznek tartottak, szintén fegyvert kaptam, jó sok lőporral és golyóval együtt; – bár meg kell vallanom, hogy ezen előkészületekre nem igen kellemes remények tölték el szivemet.

Elhagyván a Balkán hegységet, minden titkolódás dacára láttam a compaszon, hogy a középső uton haladunk. Körentaghiban hallottuk, hogy a hegység táján 50 karakcsi csavarog a tekke-törzsből; de a kervanbasi e hirre csak annyiban hajlott, hogy a Dzsenak kujuszu kutat és állomáshelyet, melynek vize különben is oly sós, hogy csak mindössze három nap óta szomjazó tevéknek nyujthatna enyhülést, elkerülte. Leszálltunk, s a mint mondák, a Döden-ben vagyunk, a hogy e táj nomádjai az Oxus régi medrét hivják; a mult tél viharai és esőzései azonban az utnak tavali nyomait, melyek különben jól meglátszanának, egészen eltörlék.

A régi folyammedret hosszu, görbe vonalban metszettük keresztül, hogy a tulsó s igen meredek parton feljáró helyet találjunk, s csak nagy fáradsággal értük el napfelkelte előtt a magas fennsikot. A nomádok regéikben az Oxus régi medrét a Meshedi Miszrijan romjaival hozzák összeköttetésbe, s azt állitják, hogy az Oxus egykor közel a kaabanak kijelölt épület fala mellett folyt el, s csak később, Göklen bünein felháborodva, fordult volna észak felé.

Minél inkább eltünk hátunk megett a nagy Balkán a kék felhőkben, annál nagyszerübb, annál borzasztóbban felséges tekintetet nyujtott a beláthatlan sivatag. Azelőtt azt hittem, hogy a sivatag nagyszerűsége csak akkor hathat lelkünkre, ha képzeletünk szint és határozottságot kölcsönöz a képeknek; de téveditem. A sivatagnak miniature képét láttam szeretett hazám alföldi rónáin, nagyobb kiadásban, midőn Perzsiaban a Sópuszta (Desti kuvir) egy részén átmentem; de mily más érzések foglalták el itt szivemet! Nem a képzelődés, mint sokan tévesen állitják, hanem a természet maga gyujtja meg itt a lelkesülés fáklyáját. Néha megkisértém a sivatag komor szinét felviditani, s városokat, sürgő forgó életet képzelék magamnak a közelben, – de hiába; a beláthatlan homokbuckák, a borzasztó halotti csend; a nap sárgásan veres szine hajnalban s alkonyatkor,

– mind ez csalhatlanul hirdeté, hogy a földnek egy nagy, talán legnagyobb sivatagján vagyunk.

Máj. 22. Délfelé Jeti Szirinél táboroztunk, mely nevet e hely a hajdan itt létezett hét kuttól nyerte; de most e kutak közől négy már teljesen ki volt száradva, a többiben pedig csak kevés, igen sós, és rosszagu vizet találtunk. Ámbár a kervanbasi azon reménnyel biztatott, hogy este esővizre fogunk bukkanni, azon kis maradékot, mely kulacsomban vala, bár több volt benne az agyag mint a víz, nem akartam e kutak keserü, undoritó folyadékával felcserélni. A tevék meglőnek itatva, s társaim közől is többen hozzáláttak, s én csodálkozva néztem, mint versenyeznek a négylábuakkal az ivásban; midőn mértékletességre intém őket, nevettek, de később nagyon megbánták mohóságukat. Rövid megállapodás után ismét elindultunk, s egy, a többi homokbuckák közől kiemelkedő dombhoz értünk, melyen két üres kedseve állt. Azt mondták, hogy az utazók, kik bennök ültek, itt a pusztában elvesztek, s a turkmanoknál minden hely, hol valaha emberek tartózkodtak, nagy tiszteletben áll, s annak megrontása bünnek tartatik. Sajátságos babona! Embereket eladni és országokat elpusztitani, nálok erény, de egy fakosarat tiszteletben tartanak, mert ember ült benne! A sivatag és lakói valóban igen különösek, s még jobban meg fogja lepni az olvasót, ha elmondom, a mi ugyanazon este velünk történt. A nagy meleg engedvén, leszálltam, hogy a kervanbasival s más turkmanokkal a remélt esővizet keresni menjek. Mindnyájan fel valánk fegyverkezve, s mindenik más irányba ment. Én a kervanbasit követtem, s alig haladtunk negyven lépést, midőn ez nehány lábnyomot vett észre a homokban, és kellemetlenül meglepetve felkiáltott: „Itt embereknek kell lenniök!" Meggyujtók kanócainkat, és a mindig jobban látható lábnyomok után indulva egy barlang szájához jutottunk. A homokban látott nyomokból következtetvén, hogy csak egy emberrel van dolgunk, rögtön behatoltunk a barlangba, s leirhatatlan borzalommal pillanték meg egy hosszu haju és szakállu, el-

vadult embert, zergebőrökbe burkoltan, ki nem kevésbbé megdöbbenve felugrott és egy lándzsát kapva fel, nekünk rohant. Míg én kimondhatlan türelmetlenséggel néztem e jelenetet, kisérőm vonásai a legnagyobb nyugalmat tükrözték vissza; midőn a félvadembert megpillantá, leereszté fegyverét, és halk nagon mondva: „Aman bol!" (béke veled) elhagyta a borzasztó helyet. „Kanli dir" (vérrel befertőztetett ember ez) mondá a kervanbasi, anélkül hogy többet kérdezni mertem volna. Csak később tudám meg, hogy a szerencsétlen, igazságos vérboszu elől menekülve, már évek óta, télen nyáron itt bolyong a sivatagban. Embert nem akar látni, s nem is láthat.

Elszomorodva e szegény bünös látátsán, feledém, hogy kirándulásunkon édes víz helyett csak vért találtunk; társaink is üresen tértek vissza, s azon gondolatnál, hogy a nálam levő édes iszapnak ma utólsó cseppjeit fogom meginni, reszketni kezdék. Oh víz! legbecsesbje minden elemeknek, gondolám magamban, mért nem ismertem fel előbb értékedet! Pazarul használják áldását, sőt hazámban még félnek is tőle, s mit nem adnék most husz cseppért e mennyei folyadékból!

Csak nehány falat forró vizbe mártott kenyeret ettem, hallván, hogy e víz, ha felforr, elveszti keserü izét. El valék készülve mindent türni, amig csak esővizre nem akadunk, mert társaim állapota, kik mindnyájan erős diarrhoeában szenvedtek, nagyon megijesztett. Nehány turkman, különösen a kervanbasi, azon gyanuban álltak, hogy van jó vizök, s azt titokban tartják; de a pusztában minden célzás a kulacsra annyi, mint valakinek életére törni, s aki mástól kölcsönbe vagy ajándékul vizet kivánna, azt kiki őrültnek tartaná. Ma este már legkisebb kedvem sem volt csak egy falat kenyeret is enni, s nagyon bágyadtnak érzém magamat, mert a nap forrón sütött volt. Erőtlenül a földre terülve feküdtem, midőn egyszerre láttam, hogy mindnyájan a kervanbasi köré sereglenek, s nekem is intettek, hogy jöjjek oda kulacsommal. E szó: víz! uj erőt öntött belém, felugrot-

tam, s kellemesen valék meglepve, midőn láttam, amint a kervanbasi a karaván minden tagjának mintegy ét pohár tiszta édes vizet adott. A derék turkman elmondá, hogy már évek óta szokása, a pusztában jó mennyiség vizet elrejtve tartani, s azt olyankor osztani el, mikor tudja, hogy mindenkinek nagy jót tesz vele; ez egy nagy szevab (jámbor tett), mert egy turkman közmondás azt tartja? „A szomjazónak a sivatagban adott egy csepp víz lemossa száz év büneit."

E jótett nagyságát meghatározni épen oly lehetetlen, mint leirni az élvezetet, melyet egy ital édes víz okozott. Teljesen jóllakottnak érzém magamat, s azt hivém, most ismét kiállhatom három napig a szomjuságot. Az itallal e szerint jól jártam, de kenyeremmel meggyült a bajom. Bágyadtság és étvágyhiánytól kissé ellustulva azt hivém, fa helyett, melyért messze kellett volna mennünk, a teve trágyát, – e rendes tüzelőszert a sivatagban, – fogom sütésre használni. D ebből is csak keveset gyüjtöttem össze. Beledugta a tésztát a forró hamuba, de fél óra mulva láttam, hogy e melegség nem igen nagy. Gyorsan fát mentem keresni, de amint tüzet raktam, besötétedett, s a kervanbasi rámkiáltott, ha el akarom-e a karaván árulni az ellenségnek? El kelle tehát oltanom a tüzet, és kovásztalan kenyeremet félig nyersen vinni magammal. Másnap reggel (máj. 23.) Kojmat Atanál tartottunk állomást, melynek kutjából a viz már rég kiveszett; a mi különben nem nagy kár volt, mert vize, mint e vidéken levő kutak nagy része, élvezhetlen volt. A napsugarak néha egy lábnyi mélységre is megmelegítik a száraz homokot, s azt oly forróvá teszik, hogy még a legvadabb középázsiai is, kinek lába sohsem látott semmiféle cipőt, itt egy bocskor szerü bőrdarabot kénytelen talpára kötni. Nem csoda tehát, hogy a tegnapi enyhitő ital hatása gyorsan elmult, s én csakamar ismét zsákmányul estem a szomuság borzasztó kinainak. Délben jelenté a kervanbasi, hogy közel vagyunk a hires bucsujáró állomás helyhez, Kahriman Atahoz; hogy tehát szálljunk le, és jámbor kötelességünket teljesitendők egy negyedóráig gyalog vándoroljunk a szentnek

sirjához. Képzelhetni kinomat, midőn forróság és szomjtól elbágyadva, elerőtlenedve, kénytelen voltam ülésemet elhagyni s a zarándokcsapathoz csatlakozva egy jó negyedórát gyalogolni a még nem is sikon, hanem magaslaton fekvő sirhoz, és ott kiszáradt torokkal veszett módra telkineket és idézéseket a koránból orditani. Oh kegyetlen szent, gondolám magamban, nem tudtad magad másutt eltemettetni, hogy e látogatás pokoli kinjaitól megments? Fuldokolva, alig lihegve rogytam le a harminc lábnyi hosszu sirra, mely kos szarvakkal – a mik Közép-Ázsiában a felsőbbség jelei, – volt berakva. A kervanbasi elmondá, hogy a ki e sirban nyugszik, óriás és épen oly hosszu volt, mint maga a sir, és számtalan év előtt az itt levő kutakat sokáig védelmezte a gonosz szellemek ellen, melyek azokat kövekkel be akarták hányni.[4] Köröskörül több kisebb sir volt látható, szegény utazók végnyughelyei, kik a sivatag különféle pontjain rablók vagy az elemek hatalma alatt elvesztek. A kutak hire, melyek e szentnek védpajzsa alatt álltak, megörvendeztetett; reméltem, hogy iható vizet fogunk találni, s annyira siettem, hogy első értem a kitüzött helyre. Rögtön megpillantám a barna pocsolyához hasonló forrást, és marékkal meriték belőle. Oly hideg volt, mintha jeget érintettem volna, de mikor ajkamhoz ért, egy cseppet nem valék képes lenyelni belőle, oly keserü, sós, és rosz szagu volt e hideg víz! Haragom s szomoruságom határtalan vala, s most először aggódtam komolyan sorsom felett.

4 A keletiek szeretik szenteiket testi nagysággal is felruházni. Persiában több óriás sirt láttam; sőt Konstantinápolyban, a Bosporusz ázsiai partján, az ugynevezett Josuahegyen is van egy hosszu sir, melyet a törökök a bibliai Josua, a görögök Herkulesz sirjaként tisztelnek.

VIII. FEJEZET

VIHAR. – ZERGÉK S VAD SZAMARAK. – MEGÉRKEZÉS A KAFLANKIRI FENSIKRA. – AZ OXUS RÉGI MEDRE. – BARÁTSÁGOS TÁBOR. – LOVASOK KÖZELEDÉSE. – GAZAVAT. – BEVONULÁS KIVÁBA. – AZ AFGHAN GONOSZ MEGTÁMADÁSA. – TALÁLKOZÁS A KÁNNAL. – SZERZŐ FELSZÓLITTATIK, MUTASSA MEG A TÖRÖK IRÁS MESTERSÉGÉT. – TISZTELETRUHÁK, JUTALMUL ELLENSÉGNEK FEJEIÉRT. – FOGLYOK KIVÉGEZTETÉSE. – KÜLÖNÖS MODJA A NŐK KIVÉGEZTETÉSÉNEK. – KUNGRAT. – A SZERZŐ VÉGSŐ ÁLDÁSA A KÁNRA.

On n'y verra jamais que l'heroisme et la servitude.
– Montesq., Esprit des Lois, 1. xvii. c. 6.

Chiefs of the Uzbek race
Waving their heron crests with martial grace.
Moore, Veiled Prophet.

AZIVATAR, mely csak nehány óra óta volt távolról hallható, éjfél tájban közelebb huzódott, s nehéz cseppjei kinaink közel végét hirdeték. Reggel felé (máj. 24.) elértük a homok végső szélét, melyen három napig tartott, míg keresztül hatoltunk, s meg voltunk győződve, hogy mai utunk agyagos földén fogunk esővizet találni. A kervanbasi ezalatt a sok zerge– és vadszamár nyomok után itélve, reményünket

már előre teljesültnek tekinté, de nem közlé velünk véleményét, hanem előre sietett, s csakugyan oly szerencsés volt, hogy fürkésző szemeinek sikerült egy tócsa esővizet felfedezni. Szu! Szu! (víz! víz!) kiáltá mindenki, midőn a kervanbasi találmányát jelenté és sokan már, anélkül hogy még ittak volna, magától a reménytől jóllaktak és megnyugodtak. Délfelé értünk oda, s a már távolról látható pocsolyán kívül még több, a legédesebb esővizzel telt gödröt találtunk. Az elsők közt voltam, kik kulacscsal s más edényekkel odarohantak, nem inni, hanem vizet gyüjteni, mielőtt a sok meritéstől az felzavarodott és iszapossá lett volna. Negyedóra mulva mindenki a legnagyobb kéjjel ült reggelije mellett, s nehéz, sőt lehetetlen fogalmat nyujtani örömünkről. Ezen állomástól, mely Deli Atának neveztetik, Kiváig szakadatlanul megtölthetők kulacsainkat édes vizzel, s innen kezdve utazásunk a pusztában, ha nem is kellemes, de legalább nyugodtnak volt mondható. Este egy helyre jutottunk, melyen valódi tavasz uralkodott. Számtalan apró tó közt ütöttünk tábort, melyek szép rétkoszorukkal valának övedzve, s e táj álomként tünt fel előttem, midőn tegnapi helyzetünkre gondoltam. Hogy örömünk teljes legyen, megmondatott, hogy már a megtámadtatások nagy veszélyén is átestünk, s csak ma este nem szabad még tüzet raknunk. Alig szükséges emlitenünk, hogy a sivatag fiai e váratlan vizbőséget kizárólag jámbor hadzsivoltunknak tulajdoniták. Ujra megtöltők kulacsainkat s vidáman folytattuk utunkat.

Este elértük az epedve várt ély árkt, melynek tulsó oldalán a Kaflankir (tigrisföld) nevü sikság terjed el, s melynél a hívai kánság területe kezdődik. A felmászás, a fensiknak körülbelül 300 lábnyi magas szélére, embernek állatnak egyiránt fáradságos volt, s azt hallám, hogy annak északi vége szintoly magas és meredek. E táj sajátságos látványt nyujt; a meddig a szem ér, azon hely, melyen járunk, szigetként látszik a homoktengerből kiemelkedni. A mélyárok határai itt ugy, mint az északkeleti részen, melyhez két nappal utóbb (máj. 25. és 26.) jutottunk, nem láthatók. Ha a turkmanoknak hitelt lehet

adni, ugy mindkét árok az Oxus régi medre, Kaflankir maga pedig hajdan sziget volt, melyet minden oldalról az emlitett árkok vesznek körül. Annyi áll, hogy ezen egész földterület a sivatag többi részétől, ugy alkata és dús növényzete, valamint a rajta tenyésző állatok nagy száma által, nagyon különbözik. Eddig ugyan találkoztunk már egyes zergékkel és vad szamarakkal, de itt nagy csodálkozásomra százával láttam őket, nagy csoportokban legelészve. Ha jól emlékszem, a Kaflankiron létünk második napján délfelé, nagy porfelleget láttunk északról közeledni. A kervanbasi és a turkmanok fegyverhez nyultak, és türelmetlenségünk azon mértékben nőtt, a mint a porfelleg közeledett. Végre kivehettük, hogy a tömeg egy jól sorba állitott és támadni induló lovas-századhoz hasonlit, mire kisérőink leereszték fegyvereiket. Nem lévén szabad kiváncsiságot mutatnom, – a mi keleten nem igen található, – türelmetlenségem határtalan lett. A porfelleg mind közelebb jött, s a mint körülbelül 50 lépésnyire volt tőlünk, oly zajt hallánk, mintha legalább ezer jól begyakorolt lovas vezényszóra állapodott volna meg. Temérdek vad szamarat láttunk magunk előtt; ez erős és eleven kinézésü állatok szorosan zárt sorban álltak meg, nehány pillanatig nagy figyelemmel bámultak reánk, aztán, látva hogy nem vagyunk hozzájok hasonlók, egyszerre felkerekedtek, és nyíl gyorsasággal vágtattak el nyugat felé.

A kaflankiri fensik emelkedése, hívai oldalról nézve, egy rendes sánchoz hasonlít, és oly sima, mintha a víz csak tegnap folyt volna el róla. Innen egy napi járás után május 28-kán egy tóhoz értünk, mely Sor Göl (sóstónak) neveztetik, melynek formája derék négyszög és kerülete 12 angol mérföld. Itt hat órányi pihenésre határoztuk el magunkat, hogy mindenki végezhesse a vallás által parancsolt s már régóta szükséges guszl-ot[1] annyival inkább, minthogy ma épen ejdi kurban,

1 A guszl az egész testnek megmosása, a mely csak bizonyos kiváló esetekben szükséges. A napi öt ima előttvégezni szokott más mosakodásokat Törökországban abdeszt-nek, az araboknál vudhu-nak, Közép-Ázsiában pedig teharet-nek nevezik.

az iszlam egyik legnevezetesebb ünnepnapja van. Úti társaim ez alkalommal felbontották iszákjokat; mindegyiknek volt egy váltani való inge, csak nekem nem. Hadzsi Bilal akart egyet kölcsön adni, de én nem fogadtam azt el, mert meg valék már arról győződve, hogy minél szegényebbnek látszom, annál nagyobb biztosságban vagyok. El kelle magamat nevetnem, midőn legelőször itt tükörbe tekintettem, s megláttam ujnyi vastagságu por és homokréteggel beboritott arcomat. A sivatagon több helyütt módomban lett volna megmosdanom, de készakarva nem tettem, hogy ap iszok kéreg hadd védjen az égető nap hevétől. Amivel azonban nagyon csekély részben értem célt, s még is egész életemben magamon fogom annak számos nyomát viselni emlékül. Egyébiránt nem csak engem, hanem utitársaimmal együtt mindnyájunkat ki vett formánkból az abdeszt pótszere, a tejemmün, melyet a próféta a viztelen sivatag számára rendelt, ahol víz helyett homokkal és porral kell mosdani, a mi a testet még piszkosabbá teszi. Az öltözködés s mosakodás után ugy láttam, hogy barátaim most hozzám képest egész urakká lettek. Szánakozásból néhány ruhadarabot akartak nekem adni kölcsön, hanem én megköszönvén az ajánlatot, nem fogadtam azt el, kijelentvén, hogy be akarom várni, míg a hívai kán felruház.

Utunk négy óra hosszat egy kiaszott harasztoson vitt keresztül, a hol egy özbeggel találkozánk, a ki Kivából jött s ujságokat beszélt az ottani viszonyokról. Ha már ezen lovas ember látása is nagy örömet okozott, semmi se volt az azon érzelmeimhez képest, a mik bennem keletkeztek, midőn délután néhány agyagból készitett, elhagyatott házat megpillanték, mert falakat, vagy más házra mutató jeleket nem láttam már, a mióta Karatepét (Perzsia határát) elhagytam. Ezen kunyhóknak néhány év előtt még voltak lakosaik, s a kelet felé terjeszkedő Modemin földhez számittatnak. A hívai kánság azon területrészét nevezik igy, mely legmesszebb benyulik déli irányban, a minálunk Hyrcania-nak nevezett nagy sivatagba. Ezen részt még csak 15 év előtt tette mivelhetővé egy Mehemmed Emin nevü tiszt, s ettől nyerte elneveztetését is, mert a Medemin ezen tiszt nevének rövidítéséből származott. Az utolsó háboru óta ismét elhagyatott állapotba jutottak ezen tájak, s igy van az több vidékkel Turkesztánban, a miről többször volt alkalmunk meggyőződni.

Ma reggel (maj. 29.) feltünt előttem, hogy azon északkeleti iránytól, melyben Híva fekszik, eltértünk, s egészen északi irányt vettünk; kérdezősködésemre megtudtam, hogy biztosság okáért kerülő utat teszünk. Az özbeg, a kivel találkozánk, figyelmeztetett, hogy vigyázzunk magunkra, mivel a csandor-ok nyilt lázadásban vannak a kán ellen, s alamanjaik gyakran berontanak ezen határrészekre. Ez nap este még egy kis aggodalmas vigyázattal haladtunk, s ki volt boldogabb mint mi, a mint másnap reggel jobbra balra sátorcsoportokat láttunk, s a mere utunk vitt, mindenütt a legbarátságosabb „aman geldingiz"-ek (szerencsésen megjöttetek) hangzék előnkbe. Minthogy a mi Iliaszunknak jóbarátai voltak az itt táborozók között, elment meleg kenyeret s egyéb kurban adományokat (ünnepnapi falatokat) szerezni. Jól megrakodva jött vissza, s hust, kenyeret és kimiszt (kancatejből készitett csipős savanyu ital) osztott ki közöttünk. Noha csak egy rövid óráig pihentünk meg, még is sok istenfélő nomád jöve hozzánk, kézszoritásunkban részesülni, s ez által szent tettet követni el. Az áldás itt jól jövedelmező cikk volt, mert négy vagy öt áldomásért sok kenyeret, teve-, ló- és juhhust kaptam. Több jap-on (mesterséges öntözésre való árok) keltünk át, s dél tájban egy elhagyatott, Kanabad nevü fellegvárhoz érkezénk, melynek négyszögü magas fala három mérföldnyire meglátszott. Itt töltöttük a délutánt és estet; a nap forróan sütött, s nagyon jól esett a falak árnyékában szunnyadnom, noha a puszta földön feküdtem s a vánkosom egy darab kő volt. Még virradat előtt elhagytuk a Kivától 25 mérföldnyi távolságra eső Kanadabot; s nagyon elálmélkodánk a felett, hogy egész napi (maj. 30.) utunk alatt egyetlen sátort se láttunk, sőt este magas homokdombok közé jutottunk, ugy, hogy azt hivém,

ujra a nagy sivatagban vagyunk. Épen theánkkal foglalatoskodánk, a mint a legelőre kieresztett tevéink egyszerre szilaj szaladásnak eredtek. Még alig jöhettünk arra a gondolatra, hogy valaki üzőbe vette, egyszerre előtünt öt lovas, kik sebes vágtatva a mi táborunk felé tartottak. A theás csészék egy pillanat alatt puskákkal lettek felváltva, s rögtön megalakult a csatarend. A lovasok azonban lassu lépést közeledek hozzánk s a turkmanok csakamar megismerék lovaik lépéséről, hogy tévedtünk, mert ellenség helyett barátságos, jóakaró kiséret közelgett felénk.

A legközelebbi reggel (máj. 31.) egy, Akjap-hoz tartozó özbeg faluba érkeztünk; itt már egészen vége szakad a Gömüstepe és Híva közötti sivatagnak. A nevezett helység lakosai az első özbegek valának, a kiket láttam, igen jó emberek voltak. A bevett szokás szerint sorba látogattuk a házakat, s fatihánk bő aratást hozott. Hosszu idő után itt láttam ismét egyetmást, a mi nyugat felől került ide, s szivem erősen dobogott nagy örömemben. Még ma elérhettünk volna Iliasznak lakelyére, mert itt már kezdetét veszi egy hívai lakosokkal biró Akjap nevü falu, hanem a mi jóbarátunk kissé hiu volt, s nem akarta, hogy váratlan vendégek módjára érkezzünk el hozzá; tehát az ő lakásától két órányira háltunk meg, egy gazdag nagybátyjánál, Allahnazr-baj-nál[2] ki nagy megkülömböztetéssel fogadott s vendégelt meg bennünket. Ezalatt Iliasz megüzenhette feleségének érkezésünket, s másnap (jun. 1.) reggel tartottuk bevonulásunkat, Iliasznak tömérdek atyafisága s barátjai érkezvén elénkbe, szives elfogadásunkra. Engem csinos sátorral kinált meg, hogy foglalnám azt el lakásomul, de én inkább mentem a kertjébe, minthogy fák voltak benne, melyeknek árnyéka után rég sóvárgott a lelkem. Nagyon régen nem láttam már viruló fát!

Az alatt a két nap alatt, a mit a félig polgárisult, azaz félig meddig megtelepedett turkmanok között tölték, legin-

2 Baj,vagy bi, a törököknél bej, előkelő urat jelent.

kább feltünt előttem azon idegenkedés, a mellyel ezen nomádok minden ház, vagy kormányféle iránt viseltetnek. Mindamellett hogy már több évszázad óta az özbegek közelében laknak, gyülölik ezek szokásait, erkölcseiket, kerülik a velök való érintkezést, s az özbeg, törzs- és nyelv rokonsága dacára, ép oly idegen az ő szemeik előtt, mint mi előttünk a hottentotta. Miután kissé kipihentük magunkat, neki indultunk a fővárosnak; Gazavaton mentünk keresztül, a hol épen hetivásár volt, s legelső alkalmam itt volt a hívai életet látni. Az éjet egy réten töltöttük Sejklar–Kaleszi alatt, a hol egész életemben a legnagyobb és legszemtelenebb legyeket találtam. Az utazók és tevék egyaránt kinoztattak egész éjjel, s mondhatom nem a legjobb kedvemben voltam, midőn reggel, anélkül, hogy a szememet behúnytam volna egész éjjel, fel kelle a tevére ülnöm. Az álmatlanság okozta szenvedést szerencsére csakamar egészen elfeledteté a gyönyörü tavaszi–, egyre bujább virányzatnak indult természet látása. Az előtt ugy gondolám, hogy azért látszott nekem Híva oly szépnek, mivel a sivatag ellentéte volt, melynek borzasztó képe még szemeim előtt lebegett. Azonban még most is, miután ujra megláttam Európát, bjos, elragadó vidékeivel, egyre szépnek találom Híva környékét, kisded, várszerü havli–jaival[3] melyeket magas jegenyefák árnyalnak, s szép rétjeivel és szántóföldeivel. Ha a kelet költői itt pengették volna lantjukat, sokkal méltóbb tárgyakat leltek volna, mint a borzasztóan puszta Persiában.

Maga a főváros Híva is meglehetősen kellemes benyomást okoz, távolból látva néhány kupolájával s tornyával, ezen kertek közepett. Jellemző, hogy a nagy sivatagból egy hosszu vékony nyelv nyulik Merv-től félórányira a város alá, hogy itt még egyszer feltüntesse az élet és halálközötti el-

3 A havli betüszerint sugarat jelent, itt udvar helyett használtatik. A havliban vannak sátrak, istállók, hombárok, s egyéb az özbeg (mezei lakos) háztartásához tartozó helységek.

lentétet. Ezen sivatag–nyelv Töjeszicsti név alatt ismeretes, s már a város kapui előtt valánk, midőn még egyre láttuk a homok halmokat.

Hogy mikép éreztem magamat junius 3-kán Híva kapui előtt, azt elképzelheti az olvasó, ha elgondolja azon veszélyeket, melyeknek annyira ki valék téve feltünőleg europai ábrázatom következtében oly könnyen támadható minden legkisebb gyanú által. Nagyon jól tudtam, miszerint a hivai kán, kinek kegyetlenségét maguk a tatárok is kárhoztatták, ilyen gyanú esetében sokkal szigorubb eljárást követne irányomban, mint a turkmanok. Hallottam, hogy a kán minden gyanus idegent rabszolgává tett, hogy csak nem régiben tette ezt egy állitólag hercegi származásu hindosztánnal, a kinek most a többi rabszolgákkal ágyukat kell vonszolnia. Egész belsóm fel volt háborodva, de mindamellett még sem féltem. Az örökös veszélybenforgás már megedzett; a halál, mely olyan könnyen lehetett volna kalandozásom következménye, már három hónap óta lebegett szemeim előtt, s rettegés helyett a legszorongatottabb percekben is inkább azon eszközökről gondolkozám, melyekkel a babonás hitü zsarnok őrszemét elámithassam. Utközben pontos tudomást szereztem magamnak valamennyi előkelő hívairól, a kik Konstantinápolyban megfordultak. Leggyakrabban emlitettek mint ilyet bizonyos Sükrullah bajt, a ki tiz évet töltött követi minőségben a szultán udvaránál. Ugy homályosan magam is emlékeztem, hogy ezt az embert több izben láttam a mostani külügyminiszter Ali pasa házában. Ez a Sükrullah baj – gondolám – jól ismeri Sztambult, az ottan divó nyelvet, s az előkelők szokásait; vagy akarja vagy nem, rá kell, hogy tukmáljam előbbi ismeretségemet, s minthogy egy sztambuli szerepében magát a sztambulit is képes vagyok elámitani, a hívai kán volt követe nem lesz képes álcámat lerántani, s kénytelen lesz céljaim előmozditására segédkezet nyujtani.

A város kapujánál már számos hívai várakozott reánk, kik kenyeret s aszalt gyümölcsöt nyujtogattak fel hozzánk, tevéink

fölé. Már évek óta nem érkezett ekkora csapat hadzsi Kivába, mindenki bámulva nézett bennünket, és mindenfelöl ezen megszólamlásak hangzottak felénk: „Ama neszen geldingiz! (szerencsésen jöttetek!) Ha sah–bazim! Ha arszlanim! (Én sólymom! Én oroszlánom!) A bazarba elérkezvén, hadzsi Bilal rákezdett egy telkin-re, én mindnyájánál erősebben hallatám hangomat, s valóban meg valék indulva, midőn az emberek kezeimet, lábaimat, sőt lelógó rongyaimat is csókokkal illeték, mintha valami kiváló szent volnék s csak imént szállottam volna alá az égből. A bevett országos szokás szerint a vámháznak használt karavanszerajban szállottunk le, hogy a megérkezett málhák és emberek szigoru vizsgálat alá vettessenek, a hol természetesen legtöbb nyomatékkal bir a karaván főnökének nyilatkozata. A fő vámhivatalnak tisztét Kivában az első mehrem (a kán első kamarása s megbizottja-féle egyén) végzi; ki alig intézett néhány szót a kervanbasihoz, azonnal előre tolakodott az afghani, s hangosan kiáltozá: „Három érdekes négylábut és egy érdekes kétlábut hoztunk magunkkal Kivába." Minthogy az elsőkkel a Kivában még soha nem látott bivalyokra, az utóbbival pedig én reám célzott, nem csoda, hogy sokaknak szemei azonnal rajtam akadtak meg, s a suttogásból csakamar ki lehetett venni e szavakat: dzsansziz (kém) s frengi és urusz (orosz). Én mindenkép rajta voltam, hogy valahogy el ne piruljak, s már épen hátra akartam vonulni a tömeg közöl, midőn a mehrem megszólita hogy álljak meg, s felettébb udvariatlan kifejezésekkel készült vallatásomhoz. Épen felelni akartam neki, midőn hadzsi Szalih, kinek külseje tiszteletet parancsolt, előlépett és semmi tudomása nem lévén a történtekről, a leghizelgőbb kifejezésekkel bemutatott a vizsgálattevőnek, a mire ez egészen megütközve nyájasan mosolygott reám, s megkinált, hogy üljek melléje. Ámbár hadzsi Szalh intett, hogy fogadjam el kinálatát, én a mélyen megsértett érzelem kifejezésével haragos tekintetet vetettem a mehremre, s eltávoztam.

Legelőbb Sükrullah bajhoz mentem, ki akkor minden hivatalos foglalatosság nélkül Mehemmed Emin kan medresz-

sze-jében, Híva legszebb épületében lakott egy cellában. Mint Sztambulból érkezett efendi jelentettem be magamat nála, azon hozzátevéssel, hogy ott alkalmam volt vele megismerkedni, s erre utaztomban tiszteletemet kivánom nála tenni. Egy efendi megjelenése Kivában, a mi eddig még soha elő nem fordult eset volt, az öreg urat csodálkozásba ejtette annyira, hogy maga jött elém, s nagyon elbámult, midőn egy alakjából egészen kivetköztetett, rongyokkal ruházkodott koldust látott maga előtt. Mindamellett bevezetett, s alig szóltam vele néhány szót sztambuli kiejtéssel, egyre növekvő érdekeltséggel kezdett kérdezősködni a török fővárosban levő nagy számu barátairól, s az ozman birodalomnak az uj szultán alatti viszonyai felől. Mint már fönebb emlitém, szerepem sikeréről meglehetősen meg valék győződve; Sükrullah-baj egy rész magánkivül volt örömében, midőn sztambuli barátai felől pontos hireket beszéltem neki, másrészt meg nem birt eléggé csodálkozni felettem s igy szóla hozzám: „De az isten szerelmeért, mi birt téged reá efendi, hogy ezen borzasztó országokba jöjj, még pedig Sztambulból, abból a földi paradicsomból?" Én pedig mély sóhajtással ezt felelém neki: Oh pir! (papi főnök) s kezemet szemeimre tevém, a mi a tartozó engedelmesség jele. A jó öreg, a ki meglehetősen mivelt müszülman volt, könnyen kitalálhatta, hogy valamely dervis-rendhez tartozom s a pir-em küldött ezen utra, mely kötelességét minden mudir (valamely dervisrend ujonca) élete kockáztatásával is teljesiteni tartozik. Ezen fölvilágositásnak megörült, még csak a dervis-rendem nevét kérdé tőlem, s midőn Nakisbendi-t nevezém meg előtte, mindjárt tudta, hogy Buhara a célja zarándoklásomnak. Tüstént lakást akart számomra rendelni a nevezett medreszében, de én nem fogadám azt el utitársaimra hivatkozván, s távoztam azon igérettel, hogy nem sokára meg fogom őt ismét látogatni.

Midőn visszajöttem a karavánszerajba, ott azt mondták, hogy utitársaim már el vannak helyezve egy tekkie-ben, egy az utazó dervisek számára beszállóul használni szokott ko-

lostorszerü helyiségben, melynek Tösebaz[4] a neve; oda mentem tehát magam is, s ugy találtam, hogy az én számomra készen tartottak egy cellát. Alig léptem jó barátaim közé, mindnyájan távollétem oka felől kérdezősködtek, és sajnálkozva mondták, mily kár, hogy nem voltam jelen, s nem láthattam, mint kellett annak a nyomoru afghaninak, a ki engem compromittálni akart, nem csak ő általuk, hanem a hívaiak által is szidalmaztatva s piszkolva elvonulnia. Nagyon jó, gondolám magamban, ha a nép között felmerült gyanú elenyészett; a kánnal majd csak könnyen boldogulok, mert Sükrullah-baj bizonyára tudatni fogja vele ittlétemet, s minthogy Híva uralkodói a szultán irányában mindenkor a legnagyobb tiszteletet tanusitották, a mostani uralkodó is bizonyára fog tenni kisérletet, egy efendinek magához szerzésére; sőt az is lehetséges, hogy engem, ki a legelső konstantinápolyi vagyok, a ki Karezm-be (Híva politikai neve) eljöve, még kitüntetésekben is részesitenek.

Gyanitásom nem csalt. Másnap egy jaszaul (udvari tiszt) jöve hozzám, kis ajándékot hozván számomra a kántól s azon parancsot, hogy ma estére menjek el az ark-ba (a palotába) s adjam rá a kánra fatihámat, mivel a hazret (ázsiai uralkodó cime, a nálunk szokásban levő felségnek felel meg) sokat tart rá, hogy egy, a szent országból jövő dervis áldásában részt vegyen. Megigértem, hogy engedelmeskedni fogok, s egy óra mulva elmenék Sükrullah bajhoz, a ki, miután jelen ohajtott lenni az audientián, elkisért a király közel eső palotájába, s utközben rövid utasitásokat adott azon szertartásokra nézve, melyeket az uralkodó irányában kellend követnem. Azt is elbeszélte, hogy milyen feszült viszonyban van a mehter-rel (olyan belügyminiszterféle), a ki őt vetélytársának tekinti, mindenben kárára törekszik, s megeshetik, hogy

4 A Tört sabbaz-ról, azaz: négy sólyomról vagy hősről neveztetvén igy. Azon négy királyt nevezték igy, kiknek sirja van e helyen, s a kik ezen kegyes alapitványt létesitették.

engem sem fogadand, mint a ki ő által vezettetem be, a legbarátságosabban. Minthogy a kusbegi s a király testvér bátyja hadjáratban voltak a csaudorok ellen, ideiglenesen a mehter volt a kán legelső hivatalnoka. A bevett szokás ugy parancsolá, s reám nézve szükséges is volt, hogy előbb nála mutassam be magamat, mivel azon kapu bejáratánál levő előudvarban lakott, mely egyenesen a kánhoz vezete s hivatalhelységét egy tornác alatt ütötte volt fel.

Minthogy ezen órában jóformán mindennap arz, azaz: nyilvános kihallgatást tartatott, a királyi lak főbejárása, valamint minden egyéb helysége, melyeken keresztül menék, telve volt mindenféle osztály-, kor- és nembeli kérelmezőkkel, kik a legközönségesebb házi öltözetökben , sőt az asszonyok közől többen gyermeköket karon tartva, vártak az audentiára; be nem irnak senkit, s az bocsátatik be leghamarább, a ki legjobban tud előre tolakodni. A tömeg mindenütt szolgálat készen félreállt utunkból, s engem rendkivül megörvendeztetett, midőn észrevettem, hogy az asszonyok ujjal mutogattak rám, mondván: „Ime ez az a Konstantinápolyból való dervis, most áldást fog kánunkra mondani; az Isten hallgassa meg szavait."

A mehtert, a mint előre értesitve valék, egy tornác alatt találtam, emberei között, a kik minden szavára helyeslőleg mosolyogtak. Barna bőrén s a melléig leérő nagy szakállán meg lehetne látni, hogy szart, vagy is perzsa származásu. Esetlen öltözete, kiváltképen nagy prémes kucsmája jól illett esetlen vonásaihoz. Midőn feléje közeledni látott, mosolyogva szólott valamit környezetéhez. Én bátran közeledém hozzá, komoly arckifejezéssel üdvözlém őt, s a főhelyet foglalám el, mint a dervisek illetékes helyét, a társaságban. Miután elmondám a szokásos imákat, melyekre mindenki rámondta, szakálát simogatva, az amen-t, a szokásos udvariassági formaságok váltattak fel kölcsönösen a mehter közt s közöttem. A miniszter szellemdusnak akart látszani, s azon megjegyzéssel állott elő, miszerint Konstantinápolyban a dervisek is jó neveléssel biró emberek, s arabul is beszélnek

(noha én csak a sztambuli szóejtést használtam). Elmondá továbbá nekem, hogy a hazret, (e szónál mindenki felállott ülő helyéből) engem látni kiván, s hogy nagyon szeretné ha a szultántól, vagy teherani követétől néhány sort hoztam volna magammal. Én erre azt felelém, hogy az én utazásomnak nincsenek világi céljai, hogy senkitől semmit se kivánok, s csupán személyes biztonságom okáért hoztam magammal egy fermant, mely el van látva tugr-val (a szultán pecsétjével). Ezzel átadtam utlevelemet a mehternek, a ki tiszteletteljesen megcsókolván és homlokához dörzsölvén a nagyuri jelt, felkelt, hogy utlevelemet kézbesitse a kánnak, s nem sokára azzal tért vissza, hogy lépjek be a kihallgatási terembe.

Sükrullah-baj lépett be előbb, nekem nehány pillanatig várakoznom kellett, a míg megtétettek a megkivántató előkészületek; mivel ámbár ugy voltam bejelentve mint dervis, bevezetőm nem mulasztá el megjegyezni felőlem, hogy én Konstantinápolyban minden előkelő pasát ismerek, s ennél fogva azon kell lenni, hogy minél jobb benyomást vigyek innen magammal. Nehány perc mulva két jaszaul tiszteletteljesen karon fogott, a függöny felgördült, s ott láttam magam előtt Szejd Mehemmed Kan Padisahi Karezm-et, vagy közönségesebben szólva, a hívai kánt, egy terrasse-féle emelvényen, bal karjával egy selyembársonyszerü gömbölyü párnára támaszkodva, jobbján pedig rövid, arany kormány-pálcát tartva. A megszabott udvari szertartáshoz képest felemelém kezeimet, ugyanazt tették a jelenlevők s a kán maga is, s elmondék egy kurta szurát a koránból, azután két Allahumu szella-t és egy szokásos imát; a mely Allahumu Rabbena-val kezdődik, és az általános amen-nel és szakál-simogatással fejeztetett be. Midőn a kán meg fogta a szakállát, mindenki ezt kiáltá: „Kabul bolgaj!" (Hallgattassék meg a te imád!) s én az uralkodóhoz közeledém, ő pedi oda nyujtá nekem kezeit, s miután megtettük a muszafehát[5],

5 A Korán által megrendelt aozn kölcsönös üdvözlést neveik igy, midőn az egymást üdvözlők kitárt kezeiket nyujtják egymásnak.

néhány lépésnyire hátra vonultam, s ezzel a szertartásnak vége volt. Most a kán kérdezősködni kezdett, utazásom célja felől, s hogy milyen benyomást tettek reám a turkmanok, a nagy sivatag és Híva? Azt felelém, hogy sokat szenvedtem, de a hazreti dzsemal mubarek (áldott szépség) látása által dúsan meg vannak jutalmazva szenvedéseim; köszönöm Allah-nak, hogy ezen rendkivüli szerencsében részesültem, s azt hiszem, miszerint a kiszmet (fátum) ezen kegyét jó előjelnek tekinthetem utam további folytatására nézve. Noha iparkodtam az itt érthetetlen sztambuli szóejtés helyett az özbegit használni, még is kénytelen volt a király egyetmást tolmácsoltatni magának. Azt is kérdé tőlem, hogy mennyi ideig szándékozom itt maradni, s el vagyok-e látva az utazáshoz szükségesekkel? Én azt feleltem, hogy előbb meg akarom a kánság áldott földében nyugvó valamennyi szentnek sirját látogatni, s csak azután fogom utamat folytatni; arra nézve, vajjon elvagyok-e látva a szükséges kellékekkel, azt válaszolám, hogy mi dervisek efféle földi kicsiségekkel nem gondolunk. Az a nefesz (szent lehelet), a mit pir-em (rend-főnököm) utravalóul adott, képes négy öt napig minden táplálék nélkül életben tartani, s nekem nincs egyéb kivánságom, mint az, hogy 120 esztendeig éltesse az Isten ő felségét.

Ugy látszék, hogy szavaim tetszésben részesültek, mivel ő királyi felsége méltóztatott kegyelmesen meghagyni, hogy 20 aranyat és egy derék izmos szamarat adjanak nekem. Az aranyakat nem fogadám el, azon megjegyzéssel, miszerint nálunk derviseknél bűn, pénz birtokában lenni; hanem a legmagasabb kegy másik bizonyitékát hálás köszönettel elfogadtam, s szabadságot vettem magamnak azon szent törvényt emlékezetbe hozni, a mely fehér szamarat ajánl a zarándok utjára, s én azt ki is kértem magamnak. Már távozni akartam, midőn a kán megkért, hogy legalább arra a rövid időre, a mit fővárosában fogok tölteni, legyek az ő vendége, s mindennapi élelmezésemre fogadjak el udvari kaznadarjától naponkint két tenge-t (körülbelől másfél frank.) Az

ajánlatot szépen megköszöntem, zár-áldást mondék és távoztam. Haza siettemben az előudvarokban és bazárokban hullámzó nép mindenütt tiszteletteljes Szelam alejkum-mal üdvözölt. Csak akkor vettem szabadon lélekzetet, midőn cellám négy fala között egyedül valék, s nem kis megelégedésemre szolgált, hogy az a szörnyü kiélt kinézésü kán, a kinek minden arcvonása a kimerült, tompaelmü s embertelen zsarnok hű képét ábrázolja, irányomban kivételesen jó volt, s most már, a míg időm engedé, háboritatlanul járhattam kelhettem a kánságban. Egész este előttem lebegett a kán alakja, mélyen beesett szemeivel, ritka szakálu állával, fehér halavány ajkaival és rezgő hangjával. Milyen szerencsés véletlen az, az emberiségre nézve, – elgondolám magamban gyakran – hogy a sötét babonás hit ilyen zsarnokok vérszomjának s hatalmának korlátokat tud szabni.

Minthogy a kánság belsejébe nagyobb kirándulásokat szándékoztam tenni, ennélfogva minél rövidebbre akartam szabi a fővárosban tartózkodásom idejét; a mi érdemes volt a megtekintésre, annak megnézéséhez nem nagy idő kellett, ha a kán, a hivatalnokok s előkelő kereskedelmi világ meghivásai annyi időt nem raboltak volna el. Elterjedvén hire, hogy a királyi kegy részese vagyok, mindenki vendégének ohajtott hadzsi társaimmal együtt, s valóságos kín volt reám nézve, napjában hat, sőt nyolc meghivást is elfogadni, s a divó szokás szerint minden háznál enni inni valamit. a hajam borzad még most is, mikor eszembe jut, hányszor kellett napfelkelte előtt, 3-4 óra között éhgyomorra hozzá látnom egy juhfarkzsirban úszó rizszsel telt nagy tálhoz. Mint sóvárogtam ilyenkor a száraz, kovásztalan kenyér után, a mivel a sivatagban éltünk, s mint szerettem volna ezen gyilkos fényüzést az üdvös szegénységgel felcserélni.

Közép–Ázsiában átalános szokás, még a legjelentéktelenebb látogatáskor is, a deszturkan-t (egy többnyire szennyes durvaszövetü tarka asztalkendő, melyen két embernek való kenyér van) felteriteni, s a vendégnek legalább néhány

falatot ennie kell. „Nem lehet többet enni", ezt a kifejezést a közép–ázsiaiak hihetetlennek s ugyancsak faragatlannak tartják. Az én hadzsi collegáim e részben minden alkalommal fényes tanuságot tettek bon ton-jukról s én nem birtam eléggé bámulni, hogy nem pukkadnak meg attól a nehéz pilav-tól, mert egy napon kiszámitottam, hogy naponkint mindegyik egy font juhfark–zsirt, s két font rizst vett magához, (a kenyeret, sárga és fehérrépát s retket nem is számitva) s ehez még minden tulzás nélkül, vagy 30-40 nagy leveses csésze zöld theát megivott. Az efféle hőstettekben én termsézetesen nagyon hátra maradtam, s mindenki csodálkozott felette, hogy a könyvekbeni nagy jártasságom mellett, ilyen tudós ember létemre, olyan kevés neveléssel birok.

Nem kevésbbé üldöztek a szép elmüek, tudniillik Híva város ulemái. Ezek az urak, kik előtt Törökország és Konstantinápoly mindennél fölebb való, sok meszele (vallási kérdés) iránt tőlem kivántak felvilágositást, mint a török–iszlambeli tudományosság fő képviselőjétől. Mennyire boszszantottak ezek a roppant nagy turbános hájfejü özbegek, mikor azon szabályokra vitték a beszélgetést, hogy hogyan kell a kezeket, lábakat, a fej elejét hátulját megmosni, hogyan kell a szent hit rendeletei szerint ülni, járni, fekünni, alunni stb. A szultánt (mint Mohammed elismert utódját) s főembereit Kivában mindezen fontos törvények végrehajtásában mintaképül tekinték. Törökország császára őfelségét itt olyan müszülmannak képzelék, a ki legalább ötven rőfös turbánt visel, kinek mellén alól ér a szakálla, a kinek ruhái a lábujjain tul terjednek, s életét kockáztatná a ki affélét merne beszélni, hogy a szultán a haját és szakállát à la Fiesco nyiratta le, ruháit pedig Dusetoye készíti Párisban. Valóban sokszor nehezemre esett, hogy ezen jószivü és szeretetreméltó embereknek nem adhaték kellő felvilágositást; de hogy merhettem volna azt cselekedni, annyira ellentétes felfogásainkat tekintve! Majd ha Bokarába érkezünk, ott körülményesebben fogunk ezen tárgygyal foglalkozni; itt csa is azért érintettük, mivel ez volt a legelső pont, melyen a

keleti és nyugati iszlam–polgárosodás között létező különbség érdekes kérdésével legelőször érintkeztem.

Minthogy a Tösebaz (kolostor), a melybe szállásolva valánk, a nagy viztartónál és mecsetnél fogva, melyet magába foglal, közhelynek tekinteték, mindig tele volt az mindakét nembeli látogatókkal. Az özbeg fején kúp alaku prémes süveget, lábain idomtalan nagy bagaria csizmát hord, s nyáron egyedül hosszu ingéből áll többi öltözéke. Később magam is ezen ruházatot használtam, mert a míg az üng tiszta, egy ingben még a bazárban megjelenni sem tartják illetlennek. Az asszonyok teke-szerü turbánjaikkal, melyek 15-20 orosz zsebkendőből vannak összetekergetve, a legtikkasztóbb hőségben is sűrű ruházatukba burkolózva s lábaikon nagy idomtalan csizmákat viselve kénytelenek nagy vizes korsóikat haza cipelni. Egyszer-másszor megállt ajtómnál egy-egy asszony, s egy kis kaki–sifát (egészség–port)[6] és nefeszt (szent lehelet) kért, elpanaszolván valóságos, vagy csak képzelt baját. Nem tagadhatám meg ezen szegény teremtések kérését, kik között többnél meglepő hasonlatot vettem észre Germania lyányaihoz; lekuporodtak ajtóm előtt, én pedig ajkaimat oly formán mozgatva, mintha imádkoznám, megtapogattam a testük fájdalmas részét, s erősen oda leheltem háromszor; erre azután rendesen mély sohajt hallatott a szenvedő, s többen álliták, hogy azon pillanatban enyhült a fájdalmuk. A mik Európában a dologkerülőkre nézve a kávéházak, ugyanazok Kivában a mecsetek udvarai, melyekben rendesen nagy viztartó van s gyönyörü platán és jegenyefák árnyalják. Noha még csak junius elején valánk, a hőség már is tikkasztó volt, s nekem még is ablaktalan szobámban kelle folyvást kuttognom, mert alig mentem le a kellemes árnyu fák alá, azonnal körülfogott egy csoport nép, s a legbohóbb kérdésekkel ostromolt. Az egyiknek val-

6 Medinából hozzák a zaréndokok ezen port egy házból, melyben, állitólag, a próféta lakott; az igaz hitüek ezen port sok betegség ellen gyógyszerül használják.

lásbeli oktatás kellett, a másik azt kérdé: van-e a világon még több olyan szép hely mint Híva? A harmadik meg egyszer mindenkorra hiteles tudomást akart szerezni arról, vajjon csakugyan Mekkából kapja-e a nagy szultán mindennap ebédjét vacsoráját, még pedig ugy, hogy az a Kaabatól egy perc alatt érkezik el egészen be a konstantinápolyi császári palotába? Ha tudnák a jó özbegek mennyi Chateau–Lafitte és Margot diszité Abdul Medsid korában a császári asztalt!

A platánok alatt tett ismeretségeim között érdekes volt az, melyet hadzsi Iszmaellel kötöttem, a ki mint konstantinápolyi mutattatott be nekem, s a ki özbeg származásu létére a nyelvben, ruházatában s taglejtésében valóban annyira hasonlitott a sztambulihoz, hogy meg kelle őt mint földimet ölelnem. Hadzsi Iszmael ugyanis 25 évet töltött a török fővárosban, sok előkelő házban ismerős volt, s állitá, hogy N. N. házában látott engem egyszer másszor, sőt az atyám házára is emlékezett a ki, szerinte, molla lett volna Topkaneben.[7] Én a világért se hazudtoltam volna meg, sőt biztositám őt, hogy nagyon jó hirben maradt a neve, s alig várják visszaérkezését. Hadzsi Iszmael, saját elbeszélése szerint, nevelő, fürdős, szijjgyártó, szépiró s vegyész és ez utóbbik minősége következtében varázsló mesterségeket üzött a Bosporusz mellett. Szülő városában nagy embernek tartották, főkép varázsló mestersége folytán. Házában többrendbeli apró, vegyész lepárló készlete volt, s minthogy növény–levelekből, gyümölcsből s más egyébből olajat tudott készitени, elképzelhetni, miszerint földiei száz meg százféle elixirt kértek tőle. A tehetetlenség ellen Törökországban is nagyon keresett ma'dzsun-ok (decoctumok) itt nagy becsben tartattak. Hadzsi Iszmael sok ideig állott mesterségével a kán szolgálatában; hanem ő felsége nem tartotta meg a kiszabott életrendet, azon egyszerü oknál fogva, hogy nem

7 Konstantinápolynak egyik város része

birt Cupido nyilainak ellenállni; s ennek természetes következményei, a pettyhüdés és csúz nemsokára beköszöntvén, a kán megharagudott udvari orvosára, elcsapta, s helyébe egy matrónát fogadott, a kinek nagy hirben valának csodaszerü orvoslatai.

Ez a jó asszonyság arra a szerencsés gondolatra jött, hogy a beteg királynak 500 adagot rendelt abból a szerből, melyről azt mondják, hogy az ó testamentombeli hires zsoltárköltő királyra jó hatással lett volna. Az ilyen orvosi rendelet elkészitése Európában kissé nehezen menne, hanem a hívai alkotmány mellett könnyen ment az, s a szegény beteg – mint mondják, – már bevett vagy 50-60 lapdacsot, midőn tapasztalni kezdé, hogy a gyógyszernek egészen ellenkező hatása van, a miért aztán fejével lakolt a rosz tanácsadó. Ez nem sokkal a mi megérkezésünk előtt történt, s a legutóbbik orvosi rendelet a már emlitett bivaly-tej volt. Épen azon idő alatt midőn Kivában mulattam, ismét szolgálatába akarta a kán hadzsi Iszmaelt fogadni, mint bűvészt, orvost és lőporgyártót; de ez nem fogadta el, mely vakmerősége bizonyára a fejébe került volna, ha a babonás uralkodó mert volna a csodatevő emberrel kikötni.

Kivában egyébiránt magam is, hadzsi collegáim is, fényes sikerét láttuk az áldás és szent lehelet osztás üzletének. Én ezen isteni áruként mintegy 15 aranyat szereztem. A hívai özbeg, nyilt őszinteségü, de bárdolatlan; mindamellett a legszebb jellem Közép–Ázsiában, s én elmondhatnám, hogy itt töltém legkellemesebb időmet, ha a mehter és Sükrullah közötti vetélykedés nem lett volna reám nézve kissé veszedelmes. A mehter ugyanis pártfogóm iránti gyülöleténél fogva mindenben ártalmamra törekedett, s minthogy törökségemet nem vonhatta többé kétségbe, a kánnal azt kezdte elhitetni, hogy én csak színleg vagyok dervis, s nagyon valószinü, miszerint a szultánnak valami titkos küldetésében utazom Bokarába. Az ármánykodásról értesülve levén, legkevésbbé sem csodálkozám el rajta, midőn audientiám után rövid idő mulva másodszor meghivatott a kán

magához. Nagy volt a hőség, s nekem valóban nehezemre esett, hogy csendes nyugalmamból kibolygattak, s kiváltképen kellemetlen volt az, hogy a palota azon terén kelle keresztül mennem, a hol a csaudorok elleni hadjáratból küldött foglyok kivégeztetésének kelle végrehajtatni. A kán, ki nagy társaságban volt, azzal fogadott, hogy azt hallotta felőlem, miszerint a világi tudományokban is gyakorlott vagyok, s virágos insa-val (stilus) birok; irjak tehát neki néhány sort sztambuli modorban; nagyon szeretné azt látni. Jól tudtam, hogy ez a mehter mesterkedése folytán történik, a ki ügyes szépiró hirében állott, s hadzsi társaimat kikérdezgette felőlem. Elővettem tehát az iróeszközt, s a következő sorokat irtam: „Felséges, hatalmas, rettenetes király és úr! A Te királyi kegyedbe mártott legszegényebb és legalacsonyabb szolga szemei előtt tartván hogy: „Külli kattatun dsahilun" – minden szépiró bolond – (arab közmondás), e mai napig nem sokat foglalkozott szépirási tanulmányokkal és csak arra gondolva hogy: „Her ajib ki padisah mipe szended büner eszt" – minden hiba erény, mely a király tetszését megnyeri (perzsa közmondás), bátorkodott ezen sorokat legalázatosabban benyujtani.

A cimzések szédelgős magassága, mely egyébiránt szokásban van Konstantinápolyban, nagy mértékben megnyerte a kan tetszését, a mehter pedig sokkal ostobább volt, hogysem megértette volna célzásomat. Leültettek, s miután kenyérrel és theával megvendégeltettem, a kan felszólitott, hogy menjek hozzá beszélgetni, s társalgásunk tárgya ezuttal kizárólag a politikára terjeszkedett ki. Dervis jellememhez hiven maradva, minden szót ugy kellett belőlem kicsikarni. A mehter minden kifejezésemet mohón leste, hogy gyanitásait megerősitve láthassa, de miután minden törekvése sikeretlen volt; ismét kegyteljesen bocsátott el a kán s felszólitott, hogy vegyem fel napidijamat kincstárnokától.

Én azt mondám, hogy nem tudom a lakását; erre egy jaszault rendeltek mellém, a kinek más parancsokat is végeznie kellett, s örökké borzasztó marad a visszaemlékezés

azon jelenetekre, melyeknek az ő jelenlétében valék tanuja. A legvégső előudvarban mintegy 300 csaudor hadifoglyot találtam, kiknek teste rongyokkal vala fedve, s a haláltól való félelem és éhség által néhány nap óta kinoztatva már is olyanok valának, mintha a sirból kikelt halottak volnának. Már el voltak különözve két osztályra, t. i. olyanokra, akik még nem valának negyven évesek, s rabszolgákul lehet őket eladni vagy elajándékozni; és olyanokra, a kik állásuknál vagy koruknál fogva akszakal-oknak (őszszakálloknak, avagy vezérszereplőknek) tekintettek, s a kán által reájok mért büntetés alá estek. Az elsőbb osztálybeliek tiz-tizenötével, vas nyakló-karikákkal egymáshoz láncolva kisértettek le, a másik osztálybeliek pedig türelmes megadással várták iszonyu sorsukat, s mint valami összekötözött bárányok jelentek meg hóhéraik kezei között. Míg többet az akasztófához, vagy a vérpadra vezettek, egészen közel hozzám láttam, hogy nyolc öregember a hóhér intésére hanyatt elterült a földön. Ezen helyzetben összekötözték kezeiket és lábaikat, s a hóhér sorban kiszurkálta szemeiket, mindegyiknek a mellére térdelvén, s a mint irtóztató munkáját végrehajtá, késéről a mevakitott áldozat ősz szakálába törülgeté le a vért. Irtóztató jelent volt az, midőn e hóhérmunkának befejeztével a szegény vének kezeiről lábairól leszedettek a kötelek, s ők kezeikkel tapogatózva iparkodtak felállni. Némelyek összeütötték fejeiket, mások erővesztetten a földre rogytak s iszonyu tompa nyögéssel kinlódtak. A míg élek, mindig iszonnyal fogok ezen jelenetre emlékezni.

Ezen sorok bizonyára borzadással töltik el az olvasó lelkét; mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy ezen kegyetlenség csak visszatorlása volt egy nem kevésbé iszonyu barbarságnak, melyet a csaudorok a mult télen elkövettek, egy özbeg karaván on. Ugyanis egy 2000 tevés gazdag karaván, Orenburgból Kivába jövet, utközben megtámadtatott s tökéletesen kifosztatott. A zsákmányban telhetetlen turkmanok, mindamellett hogy ezen rablás által sok orosz áru birtokába jutottak, az utazóktól, (kik többnyire hívai özbegek

valának), még eleségöket is elszedték s ruházatuktól is megfosztották őket; minek következtében többen éhen haltak, mások megfagytak a sivatagban, annyira elpusztitván őket a sanyaruság, hogy 60 emberből csak 8 került haza életben.

A hadifoglyok ezen hajmeresztő büntetése egyébiránt épen nem tekinthető kivételesnek Kivában, mint átalában egész Közép-Ázsiában nem tudják, mi a kegyetlenség; ezen eljárást ott egészen természetesnek tartják, mivel azt a bevett szokások, törvények és vallás egyhangulag helyben hagyják. A mostani kán, a vallás oltalmazójának hirére ohajtott szert tenni, a mit ugy vélt elérhetni, ha a vallás ellen elkövetett minden legkisebb kihágást a legnagyobb szigorral megbüntet. Egy sürüen elfátyolozott nőre egy mellék pillantást vetni elég volt arra, hogy a bünös a redzsm által kivégeztessék, mint a vallás rendeli. A férfit felakasztják, az asszonyt az akasztófa közelében melléig beássák a földbe s megkövezik. Minthogy Kivában nincsen kő, tehát a végrehajtáshoz keszek-et (kemény hantokat, rögöket) használnak. Ezen eljárás által a szegény szerencsétlen áldozat már a harmadik negyedik dobásra egészen beporoztatik, s vértől csorgó teste iszonyuan eltorzittatik, mignem utolsó leheletével vége szakad kinszenvedéseinek. A kán nemcsak a házasságtörést, hanem a vallás szabályai ellen elkövetett egyéb bünöket is halállal büntette, ugy, hogy uralkodása első éveiben az ulemáknak csillapitaniok kellett nagy vallásos buzgalmát, s még sincs oly nap, midőn valaki a kán kihallgató teremből ezen végzetteljes szavakkal: „Alib barin" (vigyétek) ne vezettetnék el.

Szinte feledém megemliteni, hogy a jaszaul elvezetett a kincstárnokoz, napidijamat kifizettetni vele. Azonnal ki lettem elégitve; hanem ezen urat olyan különös foglalatosságban találtam, melyet el kell beszélnem. Épen a kilat-ot (tisztelet-ruhákat) rendezte,azon ruhákat t. i., melyek a hősök jutalmazására a táborba küldetnek. Négy féle selyem öltözetek voltak azok, mind rikító szinüek s nagy arany himzetü virágokkal, s hallám, mint osztályoztatnak négyfejü-, tizen-

kétfejü-, huszfejü- és negyvenfejüekre. Minthogy a ruhadarabokon sehol se tudtam festett vagy himzett fejeket fölfedezni, kérdést tettem, hogy miért nevezik igy? S azt kaptam feleletül, hogy az egyszerü öltözetet olyan vitézek kapják jutalmul, a kik négy ellenség fejét vágták le, s a legszebb negyven levágott ellenség fejnek a jutalma. – „Egyébiránt, mondák, – ha ez Rumban nem szokás, jöjj el holnap a nagytérre, ott majd láthatod ezen ruhák kiosztását." – Másnap valóban láttam mintegy 100 lovast egészen porlepetten a táborból megérkezni, mindegyik vezetett néhány foglyot, köztük nőket s gyermekeket is, vagy a ló farkához, vagy a nyeregkápához kötve, ezenkivül még egy nagy zsák volt mögötte a nyeregre felkötve, melyben vitézségének bizonyitékai, a levágott ellenségfejek valának. A nagytérre megérkezvén, mindegyik átadta a kánnak vagy valamelyik országnagynak ajándékul hozott foglyait, azután leoldván a zsákot, megfogta a két csücskét, s ugy rázta ki tartalmát mint valami burgonyát; a szakálas, vagy még anélküli fők oda gurultak a jegyzőkönyv kezelőjéhez, kinek szolgája egy halomra rugdosta össze, míg néhány száz össze nem gyült. Mindegyik hős nyugtát kapott az általa beadott fejekről, s néhány nap mulva kikapta értök a jutalmat.

Mindazáltal az erkölcsök és szokások nyersesége mellett is, s noha ilyen borzasztó jelenetek fordulnak elő, még is Kivában és tartományaiban töltém a legszebb, legkellemesebb napokat, a dervis álruhában tett egész utazásom alatt. Ha már egyáltalában a hadzsik iránt mindenfelé igen szivesek voltak, én iránt megkülönböztető szivességet s megelőzést tanusitottak, s akárhol mutattam magamat nyilvánosan, s mellettem elmenők, a nélkül hogy koldulnom kellett volna, pénzt, ruhanemüket s egyéb ajándékokat szórtak számomra. Nagyobb összegek elfogadásától gondosan ovakodtam, a mi ruhaféléket kaptam, sokat elajándékoztam belőlök kevésbbé szerencsés utitársaim között, még pedig ugy, hogy a legszebb, legjobb darabokat mindig az ő számukra válogattam ki, a legszerényebb legszegényesebbeket

pedig magamnak tartottam, mint egy jámbor dervishez illett. Mindamellett nagy változás történt állapotomban, s megvallom, nem kis örömömre szolgált, hogy most már derék izmos erős szamárral, pénzzel, ruhával és eleséggel jól ellátva fogom innen folytathatni utamat.

Kalandjaim könyvének jókora két fejezettel nagyobbításához bőséges anyagot szolgáltathatnának, a miken átestem, a miket tapasztaltam, az ország belsejébe, egész Kungrat-ig terjedő kirándulásaim alatt; de nem akarom olvasóimat untatni olyan részletezésekkel, melyekben a már előadott szokások, jellemzetek és gondolkozásmódok ismétléséből lenne az uj kép összeállitva. A vizen felfelé Kungrattól Kiváig 18 napi út van. Ötödfél nap alatt mentem Kungratba az Oxuson lefelé, Sükrullah ipával. Visszautazásunkoz szárazon két annyi idő kellett. Az Oxusnak mind a két partja lapályos és átalában véve jó mivelt s eléggé népes, kivéve a balpart azon részét, a hol, Kanli átellenében az Ovejsz Karajne hegység emelkedik. Kanli és Kungrat között egy három napi járó puszta terül el; ellenben a tulsó oldalt, főkép a hol a karakalpakok laknak, őserdők rengetege fedi. Midőn visszaérkeztem Kivába, barátaim már beleuntak a várakozásba, s unszoltak, hogy induljunk másnap, mivel a egyre növekvő hőség méltán aggodalommal tölté el őket Bokarába utazásunk iránt. Elmenék tehát Sükrullahhoz, a kinek Kivában annyi hálával tartoztam, elbucsuzni, s valóban megindultam, midőn a nemes aggastyán mindenkép le iparkodott beszélni szándékomról, a legborzasztóbb képét tárván ki előttem Buhara Serifnek (a nemes Bokarának.) Elmondta, hogy milyen gyanakodó s áruló politikát követ az emir, hogy nem csak az angolokkal, de minden idegennel ellenségesen bánik. Nagy titokkép még azt is elbeszélte, hogy néhány év előtt még egy oszmanlit is, kit a meghalt Resid pasakatonai tanitóul külde Bokarába, orgyilkosul megöletett az emir, midőn két évet Bokahrában töltvén, vissza akart menni Sztambulba.

Ezen aggodalmas lebeszélést Sükrullah részéről, a ki elejénte tökéletes hitet tanusított dervisségem iránt, most nagyon feltünőnek találtam s azon gondolat villant meg agyamban, hogy ez az ember, ha nem ismert is reám, még is többszöri érintkezésünk folytán észrevette alakoskodásomat s most hihetőleg egészen mást gyanit személyemben. Ezen nemeslelkü agg férfiu, ifjabb korában egyszer Heratba Todd őrnagyhoz küldetett (1839), több izben pedig Sz. Pétervárra s Konstantinápolyba is, s nekem elbeszélte, hogy gyakran és örömmel érintkezett ő a frengi-kkel. Meg lehet hogy akkor fogalmat szerzett magának a mi gondolkozásunkról s tudományos törekvéseinkről, s engem azért fogadott kiváló barátságába és oltalma alá. Midőn kezét csókra nyujtá, szemeiben könyek csillogtak; ki tudja milyen érzelemből fakadhattak azok!

A kánra is ráadtam bucsuáldásomat, ki felszólitott, hogy visszafelé Kivának vegyem utamat, mivel egy követet akar velem Konstantinápolyba küldeni, hogy az uj szultántól átvegye a szokásos megerősittetést. Én erre azt feleltem, hogy a jövendőről vétek gondolkozni, majd meglássuk mit fog a sors (kiszmet) rendelni. Minden barátomtól s ismerősömtől elbucsuztam, mielőtt távoztam volna Kivából, a hol csaknem egy egész hónapot töltöttem.

IX. FEJEZET

ELUTAZÁS KIVÁBÓL BOKARÁBA. – HÁROM ÚT. – GODZSE. – KANKA. – AZ OXUS ÉS RÉVE. – NAGY HŐSÉG. – SURAKAN. – VÁSÁR. – JAPKENARI. – AKKAMIS. – TÖJEBOJUN. – SAJÁTSÁGOS BESZÉLGETÉS EGY KIRHISZ ASSZONYNYAL A NOMÁD ÉLETBŐL. – TÜNÜKLÜ. – A TEKKÉNEK ALAMANJA. – A KARAVAN, VESZÉLY ÁLTAL FENYEGETVE, VISSZAFORDUL TÜNÜKLÜBE. – KÉNYTELEN A SIVATAGBA KICSAPNI. – SZOMJUSÁG. – ELHULLÓ TEVÉK. – SORKUTUK. – MEDEMIN BULAG. – EGY HADZSI HALÁLA. – VIHAR. – SZERZŐ VESZEDELME. – VENDÉGSZERET FOGADTATÁS A PERZSA RABSZOLGÁK KÖZÖTT. – A „NEMES BUHARA" ELSŐ BENYOMÁSA

Et nous marchions à l'heure de midi traversant les souffles brûlants et empestés qui metlent en fusion les fibres du cervean... Je m'enfonce dans une plaine poussièreuse dont le sable agité ressemle à un vêtement rayé. – Victor Hugo, Omaïah ben Aïëdz.

MIDŐN utra készen lassankint összegyülekeztünk a Tösebaz árnyas udvarában, csak akkor láttam igazán, mily áldott befolyással volt Híva vallásossága a mi koldus karavánunkra. A rongyos öltözetek nyoma csak a legszükmarkubbaknál vala még észrevehető; a rongyos prémes süvegek helyét, melyeket a turkmanok között fo-

gadtunk magunkévá, hófehér turbánok foglalták el, minden tarisznya tömöttebb lett s öröm volt látni, hogy még a legszegényebbnek is volt szamarkája. Velem is nagy változások történtek, mert egy egész szamárral és egy fél tevével rendelkeztem; s míg az egyik magamat vitt, a másik málha zsákomat szállitá, mely ruhanemükkel, kéziratokkal, amiket összevásárolgattam, s eleséggel volt tömve; mert most már nem fekete lisztet vittem utra, mint a sivatagban, hanem fehér pogácsával (juhzsirban kisütött apró tésztanemü), rizszsel, vajjal s még cukorral is elláttam magamat. Csak öltözetemet nem akartam megváltoztatni. Kaptam ugyan egy inget, de nem vettem azt magamra, mivel ezen fényüzési cikk elpuhithatott volna, s ez még most korán lett volna.

Kivából Bokarába három út között válogathattunk: a) Hezareszp és Fitnek felé; ezen vonalon Kükürtlü mellett történnék az átkelés az Oxuson, b) Kanka és Surakan-on keresztül, a folyam jobb partján. Két napi járó sivataggal, Karaköl-ig, c) a folyamon fölfelé, mely vonalon Ücsudsak mellett történik a szárazra kiszállás. Minthogy a szárazon utazásban állapodtunk meg, a két út közötti választást Ajmed nevü kervanbasinkra biztuk, a ki Bokarából való tadzsik volt, a kitől tevéinket bérlettük egy velünk jött hívai ruhakereskedővel együtt, s a ki ezen évszakra a Kankán keresztül vivő vonal mellett nyilatkozott, melyet legbiztosabbnak és legkényelmesebbnek tartott.

Junius 27-én már jó késő délután volt, midőn a végtelen áldás osztogatástól s ölelésektől szabadulva, Kivát az Ürgendzsi kapun át elhagytuk. A tulbuzgók közől sokan egy félórányira utánunk loholtak, nagy buzgóságuk forró könyeket sajtolt ki szemeikből s kétségbeesett hangon kiabálták utánunk: „Ki tudja mikor lesz Híva ismét oly nagy szerencse részese, annyi kegyes férfiut láthatni vendégül falai között!" Társaimat, kikmagasan ültek tevéiken, ez nem zavarta, de nekem ugyancsak nagy alkalmatlanságomra volt, alacsony szamaramon a barátság számtalan bizonyitéka, míg végre ezen jámbor állat is megsokallván a mi sok, türelmetlen lett, s nagy örömömre elvágtatott velem. Csak mikor már jól előre jártam, akkor állapodtam meg, de sokáig kelle a kantárszárat ráncigálnom, míg rábirhattam füles hippogryph-emet, hogy vágtatását sebes kocogásra változtassa. Midőn pedig még ebben is akadályozni akarám, megbosszankodott, s ekkor hallatá első izben harsogó szavát, melynek terjedelmét, hajlékonyságát s erőteljét jobb szerettem volna távolból megitélni.

A Kivától két mérföldnyire eső Godzseben háltunk meg, melynek mindamellett hogy jelentéktelen városka, még is van kalenterkane-je (szálló dervisek számára) a minthogy Híva és Kokand legkisebb helységeiben is vannak ilyen beszállók. Innen Kankáig szakadatlanul mivelt földön keresztül vitt utunk, az egész uton bőven volt kitünő szeder, s minthogy az én csacsim folyvást pajkos kedvében volt, s egyre jóval a karaván előtt járt velem, elég érkezésem volt a hüvelykujnyi nagyságu gyümölcscsel lakozni. Kankába is, a hol épen heti vásár volt, előbb érkeztem meg mint a többi karaván, s beszállottam a kalenterkanéba, mely a kis város legszélén, a patak partján, jegenye és nyárfák árnyékában volt. Két félig meztelen dervist találtam ott, a kik épen mákonyuk déli adagjainak élvezéséhez akartak látni, engem is megkináltak jókora adaggal, s nagyon elbámultak felette, hogy nem fogadtam el. A helyett tehát theát készitettek számomra, s míg én azt ittam, az alatt ők a mák-mérget nyelték. Félóra mulva mindaketten a boldogok országában voltak, s míg az egyik alvónak arcvonásain a benső örömálmok nyomait vettem észre, a másikon a halálos rettegés vonaglásait láttam.

Szerettem volna bevárni felébredésöket, hogy meghallhassam a szép álmok leirsát, hanem karavánunk épen keresztül ment a városon, s nekem hozzá kelle csatlakoznom; mivel innen kis óra járásnyira az Oxus-partjához kelle vala elérnünk, s ha az idő engedi, még ma átkelnünk. Hanem ez a kis darab út nagyon rosz volt, egyre az iszapot és mocsárokat kele kerülgetnünk, s csak estére érkezhettünk el a

folyó partjához, a hol elhatároztuk, hogy ott hálunk meg a szabad ég alatt.

Az Oxus, melyet itt, valószinüleg a tavaszi esővizek áradatai következtében rendkivül szélesnek találtam, érdekes látványul szolgált, sárga hullámaival s meglehetős sebes folyásával. Az innenső part, a mennyire csak a szem látott, fákkal s szanaszét elszórt havlikkal (udvarok) volt befűzérezve. A tulsó oldalon is födözött fel beljebb a szem a mivelésre mutató jeleket, s északi irányban ugy tünt fel az Ovejsz Karajne hegység, mint valami függőlegesen lógó nagy felhő. Az Oxus vize a medrében nem oly jó izű iható, mint a belőle származó csatornákban és árkokban, hol a lassubb folyásnál fogva kissé már megülepedett a homok. Itt ugy ropogott a víz a fogak alatt, mintha valami homok-kalácsba harapott volna az ember, de néhány percnyi ülepedés után élvezhető volt. A mi az Oxus vize édességét és jóságát illeti, erről a turkesztaniak azt tartják, hogy nincs hozzá fogható az egész földön, még a Nil Mubarek (áldott Nilus) vize sem ér fel vele. Elejénte azt hittem, hogy a jó iz azon örömnek tulajdonitható, melyet éreztünk, midőn a vizetlen sivatagból partjához értünk. Azonban el kell ismernem, hogy a mennyire tapasztalataim terjednek, a vizre vonatkozólag, magam sem ittam sem Európában sem Ázsiában akár folyam- akár forrásvizet oly felségeset, mint az Oxus vize.

Másnap jókor reggel az átkeléshez készültünk. Itt is, valamint Görlen és Hezareszp mellet is, s mindenütt, az államéi a révek, ez magánosaknak adja azokat haszonbérbe, kiknek az idegen utazók közől csak olyanokat szabad átszállitaniok a tulsó oldalra, a kik el vannak látva a kantól petek-kel[1] (átkelési jegy), a mit csekély pénzért szolgáltatnak ki. A hadzsiknak közös utlevelök volt, de én külön aattam magamnak , a mely igy szólott: „A határőröknek és vámosoknak tudtokra

1 Szószerint - irat

adatik, miszerint hadzsi Molla Abdur-Resid efendinek engedély adatott. Senki által se legyen háborgatva."

A rendőrség semmi ellenvetéseket se tett; csak azon volt felakadás, hogy mint hadzsik nem akartunk fizetni az átszállitásért oly járművön, mely a káné, s a révész egy ideig erre nem akart ráállani. Végre beleegyezett, hogy nekünk megteszi azt a jótéteményt, miszerint magunkat, málháinkat és szamarainkat átszállitja ingyen a tulsó oldalra. Az átszállitás délelőtt tiz órakor kezdődött s csak naplementekor értük el a magas partot, mely a surakani csatorna mellett nyulik el jobbról. Magán a nagy folyamon fél óra alatt tul lehettünk volna, hanem a folyó sebes árja messzire levitt, s míg a tulsó oldali ohajtott ponthoz, majd le majd felfelé evezve elérhettünk, eltelt a nap, még pedig olyan hőséggel, aminőt keveset tapasztaltam életemben. A főfolyamon meglehetősen jól ment, hanem a mellék ágakon minden tiz lépésnyire megfeneklettünk a homok zátonyokon, s ilyenkor mindig ki kelle embereknek szamaraknak szállni a dereglyéből, míg ismét lengővé nem tétetett, s ujra beszálltunk, a mint elegendő vizre kapott. A szamarak ki s be szállitása, kivált néhány megátalkodott csökönyös páráé pokoli munka volt; a legtöbbet ugy kellett kézen ki s be rakosgatni, mint valami magukkal tehetetlen gyermekeket. Még most is nevetnem kell, ha eszembe jut, hogyan vette az a horihorgas hadzsi jakub kisded szamárkáját a hátára, lábait a mellén összefogván, míg az a jámbor állat reszketve helyezé el a fejét a koldus gazdája nyakán.

A megnevezett parton egy napig kelle Surakánnál várakoznunk, a tevék megérkezésére. Jun. 29-én elindultunk, s az özbeg lakossággal biró Japkenarinak (csatornapart) nevezett vidéken keresztül utaztunk, mely mindenütt át van csatornákkal szeldelve. Japkenari egy nyolc mérföldnyi hosszu s öt-hat mérföldnyi széles oázt képez, s megehetősen miveltetik. Ezen túl kezdődik a sivatag, s Akkamis-nak nevezett szélén jó csordajárások vannak, s kirgiszek lakják. Akkamis mellett a karaván lassan folytatta utját, hanem a

kervanbasi, én, meg még két társunk, kik biztak szamaraik gyorsaságában, kitértünk a közel fekvő Surakanba, a hol hetivásár volt, eleségünket kipótolni, vagy igazabban mondva, egy kicsit mulatni.

Surakan jó föld fallal van bekeritve, kevés lakáz van benne, s leginkább azon 300 boltból áll, melyek hetenkint kétszer felnyittatnak s a környék állandó lakói és a nomádok által megkerestetnek. Az Emir-ül-Umera, vagy a kán testvér bátyjának tulajdona, a kinek itt szép kertje van. A bevásárlással utitársaimat biztam meg, s magam elvonulék a város kapuja előtti kalenterkaneba. Itt több dervist találtam, kik a beng (kenderből készitett ópium) és dzsersz gyilkoló élvezése folytán már csontvázakká össze aszva, s alakjokból iszonyuan kivetközve hevertek sötét celláik nyirkos talaján. Midőn bemutattam magam nekik, szivesen fogadtak s kenyeret és gyümölcsöt hozattak számomra. Én pénzt akartam adni, a mire ők jót nevettek. Azt hallottam később, hogy közülük többen már több mint 20 esztendeje nem vettek pénzt a kezökbe. A környék kitartja derviseit, s a nap, folytán valóban láttam több előkelő özbeg lovast odaérkezni, kik közől mindegyik hozott valamit, a miért egy csilim-et (pipát) kapott, amiből kedvenc mérgét szivta. Kivában legkedveltebb bóditó a beng, és sokan gyakorolják ezen bünt, minthogy a bor s más szeszes italok élvezését tiltja a korán, s a kormány halállal bünteti azok éldelését. Minthogy már késő volt az idő. Kimentem a vásárra, társaimat felkeresni, s csak fáradsággal tudtam a hullámzó nép között utat törni magamnak. Minden ember lóháton volt, vevők ugy mint az árusok, s mulatságos volt nézni, mikor a kirgisz asszonyok kimiszszel[2] megtöltött nagy bőrtömlővel

2 Kanca- vagy tevetejből készitett csipős ital, melynek készitésében a kirgiszek kitünők. A középázsiai nomádok részegitő italként használják, s azzal az elismert tulajdonnal bir ezen ital, hogy mindenki meghizik tőle. Több izben megpróbáltam inni belőle, de soha nem birtam egy két csöppnél többet lenyelni belőle, mivel erős savanyuságával egészen összehuzta a számat, s fogaim néhány napra elvástak tőle.

ülve lovon, a tömlő csapját a nyeregből irányozták annak a ki kimiszt kér, a szájába, és pedig annyi ügyességgel mind a két részről, hogy nagy ritkán ment egykét csöpp félre.

Társaimat megleltem s elindultunk a karaván után, mely már öt órával járt előttünk. Rendkivül meleg nap volt, szerencsére még is lehete itt-ott kirgisz sátrakat találni, noha a föld homokos volt, s csak közelednem kelle, tüstént ott termettek az asszonyok tömlőikkel, s valóságos civakodás támadt közöttük, ha nem fogadtam el mindegyiktől egy italt. Szomjas utazónak italt nyujtani rekkenő nyári időben: a vendégszeretet legmagasabb fokának tartják itt, s valóságos jót tesz az ember a kirgiszszel, ha alkalmat nyújt neki ezen erény gyakorlására. A karaván ban már a legnagyobb nyugtalansággal vártak bennünket, minthogy a mai naptól fogva csak éjjel valánk utazandók, a mi nekünk is nagy enyhülésünkre volt, állatainknak is. Tehát megérkezésük során tüstént utra keltünk s varázsszerü látvány volt, fényes holdvilágnál a tovahaladó karaván, melynek jobbja felől az Oxus hullámai hömpölyögtek tompa morajjal, balfelől pedig Tatárország iszonyu sivatagja terült el. Másnap reggel a nevezett folyó partjának egy domborulatán ütöttünk tábort; ezen tájékot Töjebojun-nak azaz: tevenyaknak nevezik, hihetőleg a part görbületeiről, s bizonyos hónapokban a kirgiszek tanyának rajta. Tiz órányi idő alatt három kirgisz családot láttam, melyek egymás után legfölebb három óráig laktak közelünkben, s felszedkezvén tovább mentek. Pompás képét láttam rajtok a nomád életnek, s a mint egy kirgisz asszonynyal ezen állhatatlan életről beszélgettem, ezt felelé a kirgisz nő: „Csak nem lehetünk olyan lusták, mint ti mollák, s nem tölthetünk egy egész napot egy helyben! Mozognia kell az embernek, mert ime a nap, a hold, a csillagok, a víz, az állatok, a madarak és halk mind-mind mozognak, csupán csak a halott és a föld fekszik mozdulatlanul!" Több ellenvetést akartam tenni a bölcselkedő nomád asszonyságnak, ki épen a sátor felszedésével foglalkozott, midőn távolból kiabálás hallatszék, melyből csak ezen egy szót: büri! büri! (farkas!

farkas!) vehettem ki. A kirgisz nő villám sebességgel elsietett a távolabb legelésző nyájhoz, s lármájával azt eszközölte, hogy a farkas egyetlen egy birka kövér farkát vivén magával, megszaladt. Szerettem volna a visszaérkezett nőt a farkasok mozgásának előnyeiről kikérdezni, de nagyon el volt szomorodva vesztesége felett, s én mentem a karavánomhoz.

Naplemente előtt utnak indultunk s szakadatlanul a folyó közelében haladtunk, melynek magas partjai csaknem mindenütt füzekkel, magas fűvel vagy bokrokkal vannak benőve. Ámbár a Híva és Buhara közötti utat mint járottat rajzolták nekem, mostanig még is csak határőröket s barangoló nomádokat láttunk, de utazót egyet sem, minélfogva elcsodálkoznk, látva, hogy öt lovas sebes lépést felénk tart. Hívai kereskedők voltak, kik Karaköl felől négy nap alatt értek ide Bokarából s azon örvendetes hirt hozták, hogy az utak egészen biztosak, s holnapután majd az ő elmaradt karavanjukkal is találkozni fogunk.

Midőn Kivából távozánk, hire volt, hogy a Tekke turkmanok, miután ez emir hadseregével távol vala Bokarától, veszélyessé tették az ezen városba vivő utat, s kervanbasink táplált is titkon aggodalmakat; most tehát minden aggodalomnak egyszerre vége lett, s bizton reméltük, hogy hat vagy nyolc nap alatt elérkezünk utazásunk céljához, mely idő alatt ugy hittük hogy az Oxus és Karaköl között csak két napot fogunk viztelen sivatagon tölteni. Másnap reggel egy hajdani erősség romjai, Tünüklü mellett ütöttünk tábort, egy kis csúcsos dombon, mely alatt az Oxus folyik s melyet ezen oldalról a legszebb virány borit. Innen a legészakibb irányban visz egy út a Kalata–Csöli-nek vagy Dzsan–batirdigan-nak[3] (életrontó) is nevezett homoksivatagon keresztül, melyen azonban csak hideg télen nagy hóesés után szoktak járni, ha a karaköli út a turkmanok miatt nem biztos, kik ezen évtájban a befagyott Oxuson átkelhetvén, mindenfelé kalandoznak.

3 Tulajdonképen batirdurgan, a batir – elsülyeszteni, rontani – igék jelen részesülője.

A hőség napról napra tikkasztóbb lett (julius első napjaiban valánk), de nem nagyon volt terhünkre, mivel egész nap egy hatalmas folyó partján tartózkodván, az édes víz bővében pihengeténk. Mily nagy örömünkre volt ez, midőn Kahriman Ata, vagy a Gömüstepe és Híva közötti nagy sivatag egyéb helyei eszünkbe jutottak! De fájdalom, csakamar megzavartatánk kellemes gondolatainkban, s néhány kalandozó turkman szeszélye nagy veszélybe döntött bennünket, a mely mindnyájunkra iszonyu halált hozott volna, és a melyből csak a sors különös kedvezése mentett ki, a minthogy most az egyszer kénytelen vagyok az oszmanoknak igazat adni.

Már hajnalodott jul. 4-én, midőn ma éjjeli utunkban két félig meztelen emberre bukkantunk, a kik már távolból kiáltoztak karavánunkra, s mikor már közel voltak hozzánk, ezt kiabálva: „egy falat kenyeret! Egy falat kenyeret!" összerogytak. Én a legelsők közül való voltam, a ki kenyeret és juhzsirt nyujtottam nekik, melyből egy keveset evén, elbeszélték, hogy Hezareszpből való hajósok, kiket egy tekke alaman naszádjuktól, ruháiktól és kenyeröktől megfosztván, meztelen bocsátott el. A rablók 150-en voltak, s az itt tartózkodó kirgiszek nyájára ólálkodnak. „Az Isten szerelmeért, fussatok vagy rejtsétek el magatokat, mert néhány óra alatt bizonyosan találkoznotok kell velök s habár kegyes zarándokok vagytok, még is mindnyájatokat meztelen, s állataitok és eleség nélkül fognak a sivatagban hagyni, mert a kafir (hitetlen) tekke mindenre képes." Kervanbasinknak, a kit már két izben megraboltak s életét is csak nehezen tudta megmenteni, nem volt ezen tanácsadásokra szüksége, mert alig hallotta a tekke és alaman szavakat, tüstént visszafordulót vezényelt, s oly sebesen hozzá látott a visszautazáshoz, a mint csak birtak a szegény, teherrel megrakott tevék sietni. Tevékkel turkman lovak elől menekülni akarni, természetesen képtelenség lett volna, azonban a mi számitásunk szerint 150 lovas csak reggel felé lehetett a vizen átszállitva, s a míg ők vigyázva jönnének az uton, addig mi talán visszaérhetnénk Tünüklübe, s megtöltvén viztömlőin-

ket, a Kalata homok sivatagba vehetnők magunkat, a hol legalább lehetséges számunkra a megmenekülés. Roppant erőfeszitéssel megérkeztek állataink, egészen kimerülten Tünüklübe. Itt meg kelle legeltetnünk s pihentetnünk fáradt barmainkat, különben lehetetlen lett volna a sivatagban az első állomást is megtennünk; nagy aggodalmak közt tölténk tehát három órát, míg a tömlők megtöltettek s megtétettek az előkészöletek az irtóztató uthoz.

A hívai ruhakereskedő, kit már egyszer megraboltak a turkmanok, ez idő alatt rábeszélt több hadzsi társat, kiknek tel volt az erszényök, de bátorsággal nem birtak, hogy inkább rejtőzzenek el az Oxus partján levő bokrok között, mintsem a kervanbasival menjenek a szaratan napjaiban (kánikulában) a sivatagba, hol a szomjanhalásnak vagy a tebbad (forró keleti szél) általi megöletésnek mennek elébe. Oly élénken festette a veszélyeket, hogy többen elszaladtak tőlünk; ehez járult még, hogy folyamon megjelent egy üres hajó, s minthogy a hajósok a parthoz közeledvén ajánlkoztak, hogy elszállitnak bennünket Hezareszpbe, minenki ingadozni kezdett, s kis idő alatt csak 14-en maradtunk, kik a kervanbasi tervétől el nem állottunk. Egész utazásom egyik legfontosabb pillanata volt ez. Elgondolám, hogy a visszatérés Kivába elronthatná egész utazási tervemet, életveszély ugyanis fenyegetett mindenütt, tehát előre; jobb az elemek dühe, mint a zsarnokok kinzása által veszni! Maradtam a kervanbasival, s hadzsi Szalih és hadzsi Bilal is ott maradtak. Fájdalmas volt az elválás jelenete oly régi, összeszokott utitársaktól; a kisded hajó már el akart a partól indulni, midőn a kik benne valának, fal-t[4]ajánlottak. A kövecskék kiosztattak, s még alig jelenté hadzsi Szalih szak-

4 Jóslat, mely vagy abból áll, hogy a Koránt avagy más szent könyvet gondolomra kinyitnak, s a feltárt lapon meglelik az ohajtásnak megfelelő mondatot; vagy pedig abból, a mi középázsiai szokás – hogy egy társaságban kiosztnak 30 apró követ, s mindenkinek annyiszor kell a Korán három utolsó szurája közől valamelyiket elmondania, a hány kövecskét kapott.

értő szeme a szerencsés kimenetelt, midőn csaknem valamennyi elvált hadzsi ott hagyta a hajót s hozzánk tért. Minthogy már készen volt minden, az ujabb ingadozás elháritása tekintetéből gyorsan elindulánk, s még nem szállott le a nap, midőn Tünüklü romjaitól oldalvást a Kalata felé vivő uton menénk.

Elgondolhatja az olvasó, mit érezék társaimmal együtt, miután már ismeretesek valának előttünk a sivatag rémségei. Gömüstepéből Kivába májusban utaztunk, most pedig juliusban valánk; akkor találtunk esővizet, most még keserü forrásokat sem; leirhatlan vágygyal csüggtek szemeink a tőlünk jobboldalt mind jobban távozó Oxuson, melyet a lemenő nap végső sugarai kétszeres szépen beragyogtak. Még az indulás előtt jól megitatott tevék is kifejezésteljes szemeikkel sokáig arra tekintettek.

Már egyes csillagok láthatók voltak az égen, midőn a homok sivatagot elértük, a legnagyobb csendben haladva, nehogy a turkmanok, kik alkalmasint igen közel voltak hozzánk, de az éj setétében – a hold csak igen későn jövén fel, meg nem láthattak – meghalljanak. A lágy talaj elfojtá az álaltok léptének neszét, s csak attól féltünk, hogy szamarunk, melynek hangja az éjben messze elhallott, kedvet talál kapni a dalolásra, és nevetnem kellett azon óvszer felett, mely mindannyiszor alkalmaztatott, valahányszor az hangversenyét megkezdeni készült. Éjfél felé oly helyre értünk, hol mindenkinek le kelle szállnia, mert a szamár ugy, mint a tevék térdig süppedtek a finom homokba, mely itt szakadatlan domblácolatot akotott. A hüvös éjben még csak kiálltam a folytonos menést a homokban; de reggel felé észrevettem, hogy kezem a szakadatlan botra támaszkodástól dagadni kezd, málhámat tehát a szamár hátára raktam, magam pedig a tevére ültem, mely ugyan nehezen lihegve haladott, de a homokban mégis jobban elemében volt, mint én sánta lábammal.

Julius 5-ki reggeli állomásunknak igen kecsegtető neve volt. Adamkiriglan-nak (azaz: azon hely, hol az emberek el-

vesznek) hitták, s csak egy tekintetet kellett vetni a láthatárra, hogy az ember az elnevezés helyességéről meggyőződjék. Képzeljen a t. olvasó elláthatlan homoktengert, mely majd mint a viharjárta tenger, magas homokabokat vet, majd, mint egy tónak csendes szellőtől alig megingatott tükre, aprózott hullámzásban nyulik el. A légben madarat, a földön még bogarat sem lehet látni; csak itt-ott tünnek szemünkbe az enyészet szomoru nyomai, elveszett emberek s állatok csontjainak alakjában, melyeket minden arramenő egy halomra hord össze, hogy utmutatóul szolgáljanak. Alig szükség emlitenem, hogy itt fedezve valánk a turkmanok ellen; mert nincs az a ló a világon, mely e homokban csak egy állomásnyit is képes volna menni; de hogy az elemek nem fognak-e akadályt gördíteni utunkba, e gondolat még a legnagyobb keleti közönyösséget is megrendité; a mint ezt társaim komor tekintete az egész kalatai uton csalhatatlanul bizonyitá.

A kervanbasi szerint Tünöklötől Bokaráig ezen út mindössze hat napig szokott tartani, melynek fele homokban, másik fele szilárd, itt-ott fűvel benőtt lapályon vezet keresztül, melyet az év bizonyos szakában még pásztorok is felkeresnek. Már előbb megpróbált számitásunk szerint tehát, tekintve kulacsaink tartalmát, csak egy, vagy másfél napig tartó víz szükségtől lehetett okunk félni; de már első nap észrevettem, hogy az Oxus-vize meghiusitandja számitásunkat, mert a becses ital minden gazdálkodás dacára aránytalanul fogyott, a mit én a napnak, vagy a víz saját kigőzölgésének tulajdoniték. E felfedezés után kétszeres figyelemmel őrzém kulacsomat, a miben a többiek is mind utánoztak, s mulatságos látvány volt, a mint mindenki alva magához szoritá kulacsát. A roppant meleg dacára öt-hat órát kelle minden nappal mennünk, mert minél előbb kiérünk a homokból, annál kevésbé kell a veszedelmes tebbad széltől [5] félnünk, mely a kemény sikságon csak lázrohamokat okozhat,

5 Perzsa szó és „lázas szel"-et jelent.

de a homokban az egész karaván pár pillanat alatt megölheti. A szegény tevék tehát nagyon megerőltettek; elfáradva az éji futásban léptek a sivatagba, s nem csuda, hogy a hőség és homokbanjárás kinjaitól néhány közülök megbetegedett, s kettő már a mai (julius 6.) állomáson, melynek neve Sorkutuk – megdöglött. Sorkutuk sóskutat jelent, s kellett volna is itt kútnak lenni a tevék megitatására, de a viharok már egészen betemették, s legalább egy napig kellett volna ásnunk, hogy használhatóvá tehessük.

A három napnyi nyomasztó hőség már a tebbad nélkül is elvette minden erőnket, s ketten szegényebb utitársaink közől, kiknek gyengébb állataik mellett gyalog kellett menniök, minden vizöket megiván, annyira megbetegedtek, hogy rá kellett őket kötnünk tevéikre, mert sem menni, sem ülni nem birtak. Emellett még betakartattak, s a mig csak szólni tudtak, „vizet! vizet!"— volt egyetlen szavuk. Fájdalom, még legjobb barátaik is megtagadták tőlök az életadó italt, s midőn harmadnapra (jul. 7.) Medemin Bulag elé értünk, egyiköket a halál már megmenté a szomjuság borzasztó kínjaitól. Azon három testvér egyike volt ez, kik Mekkában atyjukat vesztették. Jelen voltam, midőn a szegény lelkét kiadta. Nyelve egészen fekete volt, torka szürkés fehér, különben vonásai nem nagyon eltorzulva, csak ajkai voltak összezsugorodva, minélfogva szája nyitva állt. Alig hiszem, hogy ily beteg állapotban a víz segített volna rajtuk, s valljon honnan kaptak volna? Borzasztó nézni, mint rejti el az atya fia, a testvér testvére elől a vizet; mert ennek minden cseppje élet, s a szomjúság kínaival szemben hiába keresünk önfeláldozást, nemeslelkűséget, mint más veszélyben.

Három nap óta utazván már a sivatag homokos részében, el kelle érnünk a szilárd talajú síkságot, és ezzel az északnak nyuló Kalatahegységet is megpillantanunk; de fájdalom, csalódtuk. Tevéink nem bírtak már járni, s ennélfogva még a negyedik napot (jul. 8.) is a homokban kellett töltenünk. Csak bőrpalackomban volt még mintegy hat pohárnyi vizem, melyből csak cseppenként mertem inni, s így

persze nagyon kellett a szomjúságtól szenvednem. Nagy ijedtségemre nyelvem már közepén kissé feketedni kezdett; rögtön megittam vizem felét s már mentve hittem magamat; de másnap (jul. 9.) reggel felé az égetés erős fejfájás kíséretében mind érezhetőbbé vált, s mire délfelé a Kalata hegységet felhő alaku körvonalaiban észrevettük, fokonként enyészni érzém erőmet. Minél közelebb értünk a hegységhez, annál inkább folyott a homok, s minden szem körül tekintve valami nyájat vagy pásztorkunyhót keresett, midőn a kervanbasi s emberei egyszerre egy közeledő porfellegre figyelmeztetének, s nekünk gyorsan le kellett szállnunk tevéinkről. A tevék már megérezték a közelgő tebbadot, s hangos, erős orditás közben letérdeltek, hosszu nyakukat a földre lapiták, s fejöket a homokba iparkodtak rejteni. Mi védfalul használtuk őket, s alig térdeltünk mögéjük, a szél tompa morajjal zúgott el felettünk, mintegy két ujjnyi vastag homokréteggel boritva el bennünket, melynek első szemei tüzesőként égettek. Ha csak hat mérföldnyivel belebb talál a sivatagban, mindnyájan menthetetlenül elvesztünk volna. E szélnek lázat és hányást okozó hatását nem igen vettem észre, csak a levegő lett utána nehezebb és nyomasztóbb.

Ott, a hol a homok végkép megszünik, három különböző út látható; az egyik, mely 22 mérföldnyi hosszu, a Karakölön visz keresztül, a másik – 18 mérföld – a sikon közel Bokaráig, a harmadik – 20 mérföld – a hegységen át, hol ugyan van víz, de melynek meredek sziklás ösvényein teve nem járhat. A mint előre el volt határozva, a középső s legrövidebb utat választottuk, főkép azon reményben, hogy a pásztoroktól kaphatunk egy kis vizet. Este felé nehány kutra találtunk, melyeket ez évben még pásztorok nem látogattak; vizök emberre nézve éldelhetlen volt, de állataink jól laktak belőle. Mi mindnyájan azonban egészen oda voltunk, már félig halottnak éreztük magunkat, s csak a remény tartá még bennünk az életet.

Már nem birtam magam erejéből leszállni, ugy fektettek a földre; pokoli hőség égette belsőmet s a fejfájástól el valék

bódulva. Tollam gyenge azon kinok festésére, melyekkel a szomjuság gyötört; azt hiszem nincs ennél fájdalmasabb halál, s ámbár veszélyben mindig megtudtam emberelni magamat, most megtörve érzém erőmet, s azt hittem, nem érek több hajnalt. Dél felé megindulánk; én elaludtam, s mire julius 10-kén reggel felébredtem, egy agyagkunyhóban találtam magamat nehány hosszu szakállu embertől körülvéve, kiket rögtön iraniaknak ismertem fel s kik rám kiáltának: „Suma ki hadzsi nisztid!" (Hisz te mégsem vagy hadzsi!) Nem birtam felelni. Először langymeleg, aztán savanyu, vizzel és sóval kevert tejet adtak innom, melyet itt ajrannak hinak, s mely erőmet visszaadva csakamar talpra állitott. Ekkor tudtam meg, hogy társaimmal együtt nehány perzsa rabszolga vendégei vagyunk; kik Bokarától tiz mérföldnyire a pusztában tanyáztak birkákat őrizve, uraik által csak szűken ellátva kenyérrel és vizzel, nehogy tetemesebb élelmiszerek birtokában lévén, a sivatagon át megszökjenek. S e szegény számüzöttekben mégis volt annyi nagylelküség, hogy ősi elleneiknek, a szunnita molláknak vizet adtak. Különösen szivesek voltak iránt am, midőn anyanyelvükön szólitám meg őket; – mert Bokarában is beszélnek ugyan persául, de e nyelv nagyon különbözik az iranitól. Leginkább meghatott egy öt éves fiu látása, ki szintén rabszolga volt, s nagyon élénknek látszott. Csak két év előtt fogatott s adatott el atyjával együtt, s midőn ez után tudakozódtam, felelé: „Igen, ő megvette (kiváltotta) magát; én is még csak legfelebb két évig leszek rabszolga, addig apám a megszabaditásomra szükséges pénzt megszerzi." A szegény gyermeknek alig volt nehány rongya, s bőrének szine s keménysége cserzett bőrhöz hasonlitott. A magaméiból adtam neki egy darab ruhát s ő megigérte, hogy testéhez fogja igazittatni.

A szerencsétlen persák még az utra is adtak egy kis vizet; s hála és részvéttel eltelve váltam meg tőlök. Megindulánk legközelebbi állomásunk Kodsa Oban bucsujáróhely felé, hogy egy hasonnevü szentnek sirját meglátogassuk; melyet, ámbár kissé északra fekszik kitüzött utunktól,

hadzsi voltunkra fel kellett keresnünk. Társaim nagy szomoruságára éjjel eltévedtünk a homokbuckák közt, melyek a sivatagot kerítik, s melyek közepéből oazként emelkedik ki Kodsa Oban; s midőn hosszas keresés után julius 11-kén hajnalodni kezdett, egy édes vizzel telt tó partján találtuk magunkat. Itt vége volt a sivatagnak, s a szomjhaláltól, széltől, rablóktól s más veszedelmektől való félelemnek. Itt léptünk a tulajdonképeni Buhara határába, s midőn a csak két órányira fekvő Kakemirba (azon faluba, hol a kervanbasi lakott) értünk, már meglehetős jól mivelt földön valánk. Az egész vidéket a Karata folyam csatornái öntözik, melyet némelyek a Zerefsan folyó egyik ágának, másik egészen külön, önálló, északon eredő folyamnak mondottak; tovább az emlitett tóba ömlik, melynek vize, a mint hallám, csak tavaszkor és nyár elején iható, később leapad és sós lesz.

Kakemirban, mely 200 házból áll s csak két órányira fekszik Bokarától, kellett meghálnunk, hogy az ország törvényei szerint a vámos (badsgir) és a jelentésttevő (vakanüvisz) jövetelünkről tudósittassék, s a megvizsgálást és kikérdezést még a városon kívül elvégezhesse. Még az nap egy külön futár menesztetett el, s másnap jókor reggel három tisztje az emirnek jött oda fontos bureaukratikus arckifejezéssel, megvenni rajtunk a vámost, de kivált hireket kapni magunkról s a szomszéd országokról. Első volt a podgyász. A hadzsik tarisznyáiban többnyire mekkai szent olvasók, medinai datolya, frengisztani kis tükrök, gyüszük, kések s ollók, bagdadi fésük és perzsiai nádtollak voltak. Ámbár váltig állitották, hogy a buharai emir (isten éltesse száz husz esztendeig!) a hadzsiktól sohasem vesz vámot, a vámszedő mégsem zavartatá magát, hanem minden egyes tárgyat feljegyzett. Én két más koldussal együtt végül maradtam; s a vámszedő szemembe nézett, aztán nevetve mondá, mutatnám meg bőröndömet, mert mi (evvel valószinüleg az európaiakra célzott, engem is annak tartván) mindig szép dolgokat hordunk magunkkal. Nekem épen jó kedvem volt, fejemen dervis – vagy inkább bohóc sipkám, s a ravasz buharait félben szakitva, mondám, hogy bizon vannak szép dolgaim; mit akar tehát előbb látni, ingó vagy ingatlan vagyonomat? Ő mindent látni kivánván, ki szaladtam az udvarra, s megfogva szamaramat azt a lépcsőkön fel s a szőnyegeken keresztül a szobába vezetém, társaim kacagása közben bemutatám neki; aztán felnyitám tarisznyámat s elibe raktam azt a pár rongyot mely velem volt, s a Kivában szerzett régi könyveket. A csalódott buharai bámulva tekinte körül, s kérdé, ha csakugyan nincs-e egyebem. Erre hadzsi Szalih felvilágositást adott neki állásomról, s utazásom céljáról; a tiszt pedig mindent feljegyzett és jelentékeny fejbólintással nézett reám. A vámi megvizsgálás után a vakanüvisz (azaz az események feljegyzője) kezdé meg tisztét. Először minden utazónak részletes személyleirását készité el, aztán minden ujdonságot, melyet csak kapott, felirt; és valóban nevetséges volt a részletes kérdezősködés Kiváról, e nyelvben, származásban s vallásban rokon országról, mely századok óta tő szomszédja Bokarának, s melynek fővárosa csak nehány napi járó földre van ettől.

Minden rendben volt, csak első szállásunk iránt a fővárosban ágaztak el a vélemények. A vámszedő a vámházat ajánlá, remélvén, hogy még valamit kicsikarhat, s engem is jobban figyelemmel kisérhet, de hadzsi Szalih (mert ez állt mosta karaván élére, nagy befolyással birván Bokarában,) mindenáron a Tekkie-ben akart megszállni. Rögtön el is indulánk s egy félórát haladtunk egy, kertekkel és szántóföldekkel belepett vidéken, midőn megpillantók Buhara Serife-t (a nemes Bokarát, a mint a középázsiaiak nevezik) otromba tornyaival, melyek mindenikének tetején gólyák fészkelnek.[6]

6 Kivában sok fülemile van, de gólya nincs: Bokarában ellenben nem látni tornyot, vagy más magasabb épületet, melynek tetején e féllábon álló örök nem vigyáznának. A hívai ezért e szavakkal gunyolja a buharait: „A te fülemile-dalod a gólyák kelepelése."

A várostól mintegy másfél órányira keltünk át a déli irányu Zerefsanon, mely, ámbárelég sebes folyásu, még is tevéken és lóháton gázoltunk át. A tulsó parton még látszott egy hajdani, szépen épitett magas hidfő; s közelében egy szintén kőből épitett palota romjai. Állitólag mindakettő a hires Abdullah kán Sejbani müve. Középázsia fővárosának közvetlen környékén általában alig láthatók hajdani nagyságának romjai.

X. FEJEZET

BUHARA. – FOGADTATÁS A TEKKIÉBEN, AZ ISZLAM FŐSZÉKELYÉN. – RAHMET BI. – BAZÁROK. – BAHA-EDDIN, TURKESZTAN NAGY SZENTJE. – SZERZŐ ELLEN KÉMEK KÜLDETNEK KI. – RÖVID IDŐ ELŐTT BOKARÁBAN VOLT UTAZÓK SORSA. – KÖNYVBAZÁR. – A FONALFÉREG (RISTE). – A VÁROS VIZZELVALÓ ELLÁTÁSA. – HAJDANI S MOSTANI EMIREK. – AZ URALKODÓ EMIR HÁREME, KORMÁNYA S CSALÁDJA. – RABSZOLGARAKELY ÉS KERESKEDÉS. – ELUTAZÁS BOKARÁBÓL S LÁTOGATÁS BAHA-EDDIN SIRJÁNÁL.

Within earth's wide domains,
Are markets for men's lives;
Their necks are galled with chains,
Their wrists are cramped with gyves.

Dead bodies, that the kite
In deserts make its prey;
Murders that with affright
Scare school-boys from their play! – Longfellow.

UTUNK a keletnek fekvő Dervaze Imamhoz vezetett, melyen azonban nem mentünk át, mert, ha az északkeleti részen fekvő tekkiénkez akartunk menni, itt a bazáron kellett volna áttolongani. Megkerültük

tehát a városfalat, melyen sok helyt nagy szakadásokat láttam, s a Dervaze Mezar kapun át julius 12-kén a téres, szép fákkal benőtt tekkiébe értünk, mely rendes négy szöget képez s 48 földszintes cellával van ellátva. Mostani feje (kalfa) unokája a szentsége által hiressé lett Kalfa Hüszejnnek, kitől e tekkie nevét is vette.

Mily nagy tiszteletben állt családja még mindig, mutatja az, hogy emlitett unokája imam és katib, azaz, az emir udvari papja. Háziuramnak e hivatali rangjára meglehetősen büszke valék. Hadzsi Szalih, ki az emlitett szent mürid-je (tanitványa) lévén, mintegy a családhoz tartozónak tekintetett, engem társaságunk előkelőbbjeivel együtt rögtön bemutatott; s az apét, kellemes kinézésü s finom modoru férfi, kin a hófehér turbán s a finom selyemből készült nyári köntös nagyon jól állt, igen szivélyesen fogadott, s miután fél óráig beszélgettem vele keresett, dagályos kitételekben, a jó ember egészen magán kívül volt örömében, s csak azt sajnálta, hogy a Badevlet[1] (ő felsége az emir) nincs Bokarában, különben rögtön bemutatna neki.

Külön cellát adatott nekem a tiszteleti helyen, t.i. közel a mecsethez, hol egyik szomszédom egy tudós molla, a másik hadzsi Szalih volt. E tekkie tle volt celebritásokkal, s én észrevétlenül az iszlami fanatismus buharai főfészkébe jutottam; maga a helyiség, ha jól találom benne magamat, a világi hatóság minden gyanuja ellen legbiztosabb védelmem lehetett. A jelentésttevő fontos eseményként jelenté megérkezésemet; az emir első tisztje, Rahmet Bi, ki, míg ura a kokandi hadjáratban időzött, Bokarában a főparancsnokságot vitte, még az nap tudakozódtatott felőlem a hadzsiknál, de a tekkieben az emirnek semmi parancsolni valója sincs, és vizsgálódásait annyira fel nem vette senki, hogy nekem nem is szóltak felőle. A világnak ezt mondák barátaim: „Hadzsi Resid nemcsak jó müszülmán, hanem tudós

1 Badevlet tulajdonképen „boldog"-ot jelent

molla is, és minden gyanú ellene halálos vétek." – De nekem mindig barátilag tanácsolták, hogy mit tegyek, s csak is társaim nemes barátsága és jó akaró tanácsainak köszönhetém, hogy Bokarában szerencsétlenség nem ért, mert eltekintve elődeim szomorú vesztétől e városban, Bokarát nemcsak az europai, hanem minden más idegenre nézve is igen veszélyesnek találtam, mert a kormány kémrendszere már azon fokát érte el a tökéletességnek, melyen a népség elaljasodása állott.

Másnap reggel hadzsi Szalih s más négy társammal elmentem a városlés a bazárt megtekinteni, s ámbár az utcák és házak szegénysége, melyek a perzsa városok legnyomorultabb lakásaival sem mérkőzhetnek, különösen pedig a lábnyi mély homok épen nem nemes fogalmat nyujtott a „nemes" Bokarárólm mégis meg valék lepve, midőn először léptem a bazárba, az ott hullámzó embertömeg közé. Buhara bazárjai, távol attól, hogy szépek, fényesek és nagyszerüek volnának, mint a teherániak, tabrisziek s iszpahaniak, mégis a fajok, ruhák és szokások tarka különbféleségénél fogva feltünő, sajátságos látványt nyujtanak. A tömeg nagy részén az irani typus látszik meg, s fehér vagy kék turbánt viselnek; az első gentlemant és mollát, az utóbbi igen jól öltözött kereskedőt, kézmivest és szolgát jelent. Emellett észrevehető a határ physiognomia, mely itt az özbegtől kezdve a vad kirgiszig minden fokozatban feltalálható; különben a turanit, ha arcát nem látjuk is, otrombán szilárd járásáról mindig kiismerhetjük az iraniak közől. Ázsia e két főfajának tolongásában képzeljük magunknak itt-ott elszórva néhány indust, (kik itt multani-aknak neveztetnek) s zsidót, kik megkülönböztető jelül[2] derékon átkötve egy darab kötelet, s fejökön lengyen sipkához hasonló föveget viselnek. Az indus, a veres jellel homlokán, és visszataszitóan sárga arcával beillenék verébijesztőnek jó nagy rizs-

2 Elameti tefrikie, melyet a Koranszerint minden nem müszülmánnak viselnie kell, nehogy a „Szelam alejkum" (béke legyen veletek) üdvözlet nagyon pazaroltassék.

földre, a zsidó, nemes, mesterileg szép vonásaival, s gyönyörü szemeivel bármely művésznek a férfi szépség mintájául szolgálhatna. A turkmant is meg kell emlitenünk, kinek merész tüzes szeme valamennyi közől kivillog, s ki alkalmasint épen arról gondolkozik, mily jövedelmezők lehetnének itt alamanjai. Afghant is keveset látni; ezek, piszkos hosszú ingben s még szennyesebb lelógó hajjal járnak, vállukra római divat szerint egy lepedő van vetve, s ugy néznek ki, mintha házégés elől éjjel az utcára menekültek volna.

A buharaiak, hívaiak, kokandiak, kirgiszek, kipcsakok, turkmanok, indusok, zsidók és afghánoknak e tarka chaosza minden nagyobb bazárban feltalálható; de, bár mindenki serényen sürög és forog, mégis nyomát sem láttam azon zajos bazári életnek, mely Persiában oly jellemzőleg tünik ki. Szorosan társaimhoz lapulva, futó pillantást veték a bódékra, melyekben csak igen kevés Orenburgon át hozott nyugateurópai, de annál több orosz kéz- és diszműárut láttam; melyek az utazóra nézve e távol városban csak annyiban érdekesek, hogy minden kattun darabnak, vagy a reá ragasztott gyárjegynek láttára ugy érzi magát, mintha egy földije állna előtte. Dobogott szivem, mikor e szavakat: „Manchester" „Birmingham" – olvasám, és félnem kellett, nehogy valamely szónak puszta elolvasása által magamat eláruljam. Nagy bolt, valamint nagykereskedő itt kevés van, s ámbár a Resztei csit furusin kívül (azaz azon helyen, hol csit, vagyis kattun árultatik), mely 284 bódéból áll, még a város sok részén árulnak kattunt, calicotot és percaillet, mégis bátran állithatom, hogy Hanhart et Comp, barátaim Täbriszben ez emlitett cikkekből magok többet adnak el, mint egész Buhara, bár ez – és joggal – Közép-Ázsia fővárosának neveztetik. Az idegent a buharai bazárban jobban érdekli azon hely, hol a belföldi ipar készitményei vannak kirakva; a kétszinű, csikos, Aladzsa nevű, keskenyre szövött gyapjukelmék, selyem, a vékony, pókálófonathoz hasonló keszkenőktől fel a nehéz Atreszig, s különösen a bőrmunkák viszik itt a főszerepet. E téren a szijgyártók, de különösen a vargák müvészete emelendő ki. A férfi

s női csizmák meglehetősen jól vannak dolgozva, az előbbiek magas, hegyes sarkakkal, melyeknek vége nem nagyobb egy szeg fejénél; az utóbbiak ugyan kissé idomtalanok, de gyakran a legfinomabb selyemhimzésekkel diszitvék. Megemlitendő még a ruha-bazár, melyben a rikitó szinű, ragyogó és ráncokban gazdag ruhák vannak kiteritve. A keleti, ki csak itt található fel teljes eredetiségében, szereti a cakcsuk-ot, azaz a ruhák susogását, s mulattató látvány volt néznem, a mint némelyik vevő uj csapanjában (öltözet) nehány lépést fel s alá járt, hogy a susogás hangját megvizsgálja. Mindez belföldi készitmény, és igen olcsó, miért is a buharai ruhavásár egészen be kinai Törökországig maga lát el minden igazhivőt fashionable öltönyökkel. A kirgiszek, kipcsakok és kalmukok is be szoktak ide térni a pusztából, s a vad tatár ferde szemével s előre álló állával csakugy kacag az örömtől, ha nyers lóbőrből készült öltönyét könnyű Jektejvel (neme a nyári ruháknak) cserélheti fel. Itt találja meg a civilisátió legnagyszerűbb képét; Buhara neki Párisa és Londonja.

Majdnem három órát járván ide s tova, megkértem vezetőmet s nemes barátomat hadzsi Szalihot, hadd pihenhessem ki kissé magamat; mire ő a Timcse csaj furusi-n (theabazár) keresztül a hires Lebi hauz divanbegi (a divanbég tópartja) nevü helyre vezetett, melyet Bokarára nézve igen csinosnak találtam. Meglehetősen szabályos négyszög, közepén egy 100 láb hosszú s 80 láb széles mély tóval, mely négyszög kövekkel van keritve, s melynek vizébe nyolc lépcső vezet le. A parton nehány szép szilfa áll, s ezek árnyékában a nélkülözhetlen theabódék óriási szamovarjaikkal (theakatlanok), melyek Oroszországban különösen Buhara számára készittetnek, kinálólag csábitják az embert. A tér három oldalán édességeket, kenyeret, gyümölcsöt, meleg és hideg ételeket árulnak egyes állásokon, nádgyékények árnyéka alatt; s a rögtönzött bódék százai, körülrajongva az éhes és nyalánk tömeg által, sajátságos látványt nyujtanak. A negyedik, nyugati és erkélyszerü oldalonáll a

mecset (Meszdsidi Divanbegi), mely előtt szinte van néhány fa, hol a dervisek és meddah-ok (elbeszélők) fáradságos arcjáték kiséretében beszélik el hires próféták s harcfiak hős tetteit, mindig nagyszámu s tudvágyó közönség előtt. Midőn e helyre léptem, az érdekes szinjáték befejezéseül még 15 dervis a nakisbendi szerzetből, mely itt támadt és székel, vonult el előttem. Sohasem fogom feledni, a mint e vadan lelkesült emberek hosszu, tekealaku süvegjeikkel, lobogó hajjal, hosszu botokkal hadonászva, eszeveszettekként ugráltak ide s tova, karban orditva el egy hymnust, melynek egyes versszakait ősszakállu főnökük énekelte elő.

Szem és fül itt annyira el valának foglalva, hogy csakamar feledém fáradtságomat. Barátom csak erővel birt egy bódéba bevonni, s midőn a nemes sivin (a theának egy neme) már be volt töltve, fel akarván használni bámulásomat, benső örömmel kérdé: „Nos, mint tetszik neked Buhara Serif?" – „Igen jól" – viszonzám, s a középázsiai, ámbár kokandi létére ekkor ellenséges indulattal volt eltelve Buhara iránt, mégis nagyon megörült, hogy Turkesztan fővárosa ennyire megnyerte tetszésemet, s megigérte hogy a legszebbeket is nehány nap alatt meg fogja mutatni. Dacára a teljesen buharai öltözetnek, melyet ma felvettem, s bár a nap annyira eltorzitott volt, hogy anyám maga is nehezen ismert volna reám, mégis, a hová csak léptem, egy sereg kiváncsi vett körül, kiknek kéznyujtásaikat és öleléseiket felette unalmasoknak találtam. Óriási turbánom[3], s a nagy Koran után itélve, mely nyakamba volt akasztva, isannak vagy sejknek nézhetett mindenki s igy el kelle tűrnöm ezen alkalmatlanságokat. Emellett azonban szent kinézésem megóvott a világi kiváncsiság kérdéseitől, és gyakran hallám, a mint a körültem állók barátaimat kérdezgették felőlem, vagy magok közt suttogtak.

3 A turbán, a mint tudva van, azon halotti lepedőt jelenti, melyet minden jámbor müszülmánnak, folytonos memento mori gyanánt kell fején hordania. A korán csak hét röfnyi halotti lepedőt (kefen) parancsol; de a jámborok tultesznek e rendeleten, s néha 4-6 lepedőt, azaz 28-42 röf dulbendet hordanak fejökön.

„Mennyi jámborság kell ahhoz, mondá az egyik, hogy valaki egyes egyedül Konstantinápolyból Bokarába jöjjön Baha-ed-dinünket[4] meglátogatni!" – „Igen, szólt egy másik, mi is megyünk ugyan Mekkába, a legszentebb helyre, de ezeknek az embereknek (itt rám mutatott), egyéb dolguk sincs, egész életök imádság, jámborság és bucsujárásból áll." – „Bravo, eltaláltad!" – gondolám magamban, s nagyon megörültem, hogy itt oly jól sikerült incognitóm. Egész tartózkodásom ideje alatt Turkesztan fővárosában, a különben ravasz és gonosz nép sohsem gyanakodott ellenem, eljártak hozzám áldásért, meghallgattak midőn nyilvános helyeken felolvasám a nagy bagdadi sejk Abdul Kader Gilani történetét, de soha senkitől egy fillért sem kaptam, s e nép szenteskedését nagyon különbözőnek találtam a hívai özbegek valódi jámborsága és jótékonyságától.

A kormánynyal nem oly könnyen ment a dolog, mint a néppel. A fentebb emlitett Rahmet bi, nyilvánosan meg nem támadhatván, folyvást kémeket küldött nyakamra, kik szertecsapongó társalgásunkban minduntalan emlegették Frengisztant, azon reményben, hogy egy vagy más megjegyzés által el fogom árulni magamat. Látván hogy ezen eszköz nem vezet célhoz, azon kezdték, hogy mily nagy kedvök van a frengiknek a nemes Bokarára, s hogy már többen kémeik közől, és különösen bizonyos Könölli és Isztodder Szahib navü (Conolly és Stoddart) angolok elvették érdem-

4 Baha-ed-din, a buharaiak kiejtése szerint Baveddin, egy az egész izlam világban ismeretes ascéta és szent, a nakisbendi rend alapitója, melynek tagjai Mekkában, Kinában, Persában, Arábiában és Törökországban is el vannak terjedve. Meghalt 1388-ban; a mecsetet, a klastromot s a sirját körülvevő falat Baveddin faluban Abdul Aziz kán épitteté 1190-ben.

5 E két vértanu szomoru vége magában Bokarában is titok maradt, s még most is a legellenkezőbb hirek keringnek felőlök. Természetesnek fogja találni kiki, hogy álruhámban lehetetlen volt e szerencsétlenek sorsa után részletesen tudakozódni. Ferrier, Wolf és Kaye s más hivatalos és nem hivatalos levelezők ugyanis annyit beszéltek már e szomoru eseményről, hogy az én futólag szedett jegyzeteim már feleslegesekké váltak.

lett büntetésüket.[5] Vagy a csak nehány nap előtt érkezett és fogságba esett frengikről kezdtek beszélni, (azon szerencsétlen olaszokról) kik több ládával hoztak gyémántporral behintett theát, hogy a szent város valamennyi lakosát megmérgezzék, kik a nappal éjjellé tudják változtatni, s más pokoli dolgokat visznek véghez. E kopók legnagyobbrészt hadzsik voltak, kik évekig lakván Konstantinápolyban, a ottani nyelv és viszonyokróli ismereteimet akarták próbára tenni. Hosszas, türelmes hallgatás után a türelmetlent kezdém ilyenkor játszani, s kértem, kiméljenek meg a frengikről való beszélgetéstől. „Azért hagytam el Konstantinápolyt, mondám, hogy e frengiket, kik az ördög eszét elrabolták, kikerüljem. Most hála istennek, már a nemes Bokarában vagyok, s nem akarom a rájok való emlékezéssel időmet elkeseriteni. Hasonlókép feleltem a ravasz Molla Serefeddinnek, a könyvkereskedők akszakaljának is, ki egy orosz követ által néhány év előtt nála hátrahagyott könyvlajstromot, s még nehány angol és olasz iratot mutatott. Megvető tekintetet veték reá; mondván: „Dicsőség Allahnak! Az én emlékezetem még nincs frengi tudományokkal és könyvekkel beszennyezve, mint fájdalom, már sok konstantinápolyi töröké."[6]

Rahmet bi látván, hogy kémjeivel nem megy semmire, magához hivatott, természetesen egy pilaura való udvarias meghivás alakjában, melynél a buharai ulema-világ is diszes koszoruban képvisele vala. Már beléptemkor láttam, hogy nehéz feladat vár reám, mert az egész összejövetel nem volt egyéb vizsgálatnál, mely alatt tettetésemnek a tüzpróbát kellett kiállnia. Jókor észrevevém a veszélyt, s nehogy egy vagy más kérdéssel meglepjenek, a kiváncsit játsztam, és a jelenlevőköz több kérdést intéztem a farz, szünnet, vadzsib és musztahab-beli valláselvek különbsége felől.[7] Buzgóságom tetszett, s nemsokára a Hidajet, Serki vekáje s más hasonló themákat tárgyaló könyvek több pontja felett heves vitatkozás keletkezett, melyben nagyon óvatosan vettem részt, és fennen dicsérém a buharai mollák szellemi felsőbbségét nemcsak magam, hanem minden konstantinápolyi ulemák felett is. Elég az ahhoz, hogy ezen is szerencsésen átestem. A tudós mollák jelekkel és szavakkal értésére adták Rahmet binek, hogy jelentéstevője nagy tévedésben van, s hogy én, ha „kitünő molla" nem is, de oly ember vagyok, ki azon uton jár, melyen a valódi tudás napsütését lehet elérni.

E jelenet után meglehetősen zavartalanul éltem Bokarában. Rendszerint először otthon teljesitém azon terhes kötelességet, melynek dervis voltomnál fogva alá valék vetve; aztán a 26 bódéból álló könyvbazárba mentem, melyben a nyomtatott könyv még mindig a ritkaságok közé tartozik. Itt, és a könyvárusok házaiban, melyekben tulajdonkép raktáraik vannak, nem egy kincset láttam, mely nagy hasznára lehetne keleti történet- és nyelvtudományunkra nézve; melyek megszerzése azonban rám nézve lehetetlen volt, részint anyagi körülményeim, részint a miatt, hogy a világi tudomány iránt mutatott érdekeltségem gyanuba keveredhetett volna. A mi keveset a buharai és szamarkandi könyvpiacról magammal hoztam, elég fáradságomba került; és szivem vérzett, midőn oly könyvek megszerzéséről le kelle mondanom, melyek keleti tanulmányainkban tetemes hézagokat pótolhatnának. A könyvpiacról az attól jó távol eső

6 Egyszer a vezértől egy szolga jött hozzám, egy kicsiny szikár embert hozva magával, hogy vizsgáljam meg azt, ha csakugyan arab-e és Damaszkusba való, a mint mondja. A mint belépett, feltüntek nekem arcvonásai. Europainak tartám, s még nagyobb lett bámulatom, midőn őt beszélni hallván, kiejtését cseppet sem találtam arabnak. A mint mondá, Kotenbe (Chinában) indult Dsafer Ben Szadik ottani sirjához bucsut járni, s e napokban tovább akart utazni. Beszélgetésünk közben vonásaiban is némi zavart vettem észre. Nagyon sajnálom, hogy másodszor nem láthattam, mert hajlandó valék hinni, hogy az enyimhez hasonló szerepet játszik.

7 Az iszlam parancsainak fontosságában négy fokot különböztethetni meg. Farz az istentől a próféták által kinyilatkoztatott kötelességet, szünnet a prófétától magától, isteni sugallat nélkül származó hagyományt jelenti. E két szó „vadsib" és „musztahab" oly szabályokat jelent, melyek a koran ujabb magyarázóitól veszik eredetöket. Amazok mindenkire nézve kötelezők, ezek kinek-kinek tetszésére bizvák.

Rigisztanra szoktam volt menni, mely ugyan nagyobb és zajosabb a fentebb leirt Lebi-hauznál, de korántsem oly kellemes. Itt is van egy theás bódékkal körülvett tó, melynek partjairól az emirnek a másik oldalon fekvő várába, vagy palotájába (Ark) lehet belátni. Az épület homlokzata, mely felett egy óra van, komor, visszataszitó tekintetü; s titkos borzongás járt át, midőn a zsarnokság e fészke mellett elhaladtam, hol elődeim közől sokan legyilkoltattak, s most is három europai szenvedett távol hazájától s minden segedelemtől. A kapu mellett 14 rézből öntött ágyu feküdt a földön, hosszu, cifra csövekkel, melyeket az emir kokandi hadjáratából diadaljelvényekül küldött haza. Jobbra a palotától van Meszdsidi Kelan, Buhara legnagyobb mecsete, melyet Abdullah kan Sejbani épittetett. Bár a Rigisztan majd nem egészen az emir szeme előtt fekszik, még sincs Bokarában, sőt talán egész Turkesztanban hely, melyen annyi rút bűn követtetnék el, mint itt. A keletiek ismeretes ocsmány bűne, mely a Boszporusz partjain kezdődve befelé keletnek mind észrevehetőbbé válik, itt tetőpontját éri el. Oly dolgok felett, melyek európai emberek vérét felláziatanák, itt mint a legáratlanabb tréfák felett kacagnak; még a vallás is, mely a mosdásban, vagy más formaszerüségekben elkövetett tévedést halállal büntet, itt szemet huny, és eltüri a legborzasztóbb büntetteket, hogy...

Gyakran láttam Kahrbag Abdullah kanban, mely a városon kívül fekszik, minden állásu s koru embereket, a mint fejjel a falnak mentek, a porban fetrengtek, s ruháikat összetépték, hogy vonzódásuk nagyságát tudtára adják azon lényeknek, kik távol onnan egy fa alatt ülve, könyvolvasással látszott foglalkozni. Azt hittem, e helyen titokban tartják, s nem is csudálkoztam felette; de annál jobban meg valék lepetve, midőn a Rigisztanon minden theabódéban saját atyjának kapzsisága, az arramenők odavonására használ.

8 Komul 40 állomásnyira van Kasgartól, és 70 állomásnyira Bokarától

Mindig kikerülém e fertelmeket, s inkább egy komuli[8] kinai theabódéját látogatám meg, ki a török-tatár nyelvet teljesen birta s itt müszülmánnak tartatott. A jó ember igen barátságos volt irántam, pedig mily távol születtünk egymástól! Sokat beszélt hazája szép vidékei, erkölcsei és jó ételeiről. Nagy tapasztalással birt a theakereskedésben, és egészen fellelkesült, midőn azén theacsemetéről beszélt, melynek egy tövén oly sokféle izű levelek teremnek. Boltjában 16 faj volt képviselve, melyek mindenikét puszta érintés után megismerte. 1) Kirkma, 2) Akbar, 3) Ak kujruk, melyek Közép-Ázsiában és Kinában ritkán, nagyobbrészt Oroszországban, Persiában s Európában használtatnak; 4) Kara csaj, 5) Szepet csaj, melyek, mint a kinai kacsdohány, téglaformában árultatnak; csak reggel ivatnak tejsürüvel és sóval, és nagyon izgatók. 6) Sibaglu, 7) Gore Sibaglu, 8) Sivin, 9) It kelleszi, 10) Bönge, 11) Posun, 12) Pu csaj, 13) Tuntej, 14) Gülbuj, 15) Misk-göz, 16) Lonka. Ezek általában zöld theafajok mert Kina északi részében s Közép-Ázsiában csak ezeket szeretik. A lonkatheát tartják a legnemesebbnek, s egy csészére, mely felér kettővel az Európában szokottakból, elég belőle egy levél.[9]

Azok után, a miket Teherántól idáig utitársaim beszédéből kivehettem, egy hét mulva teljesen otthon érzém magamat Bokarában. Eleinte mindenüvé hadzsi Szalih által vezettetvén be, később a városban, bazárokban s medreszékben egyedül tevém látogatásaimat, s csak akkor kisérém barátaimat, mikor együtt voltunk meghiva egy itt lakó kinai-tatár házához. Itt rendszerint nemzeti ételekkel vendégeltettünk meg, melyeket barátaim, tulajdonkép hadzsi Bilal s társai már rég nélkülöztek.

Ezen ételek közől egyet leirok, s jó falatként ajánlhatok az európai olvasónak. A mantuj, egy neme a tésztának, vag-

9 A közönséges vevő a theát a Semmen, azaz a kifőtt thealeveleken kóstolja meg, melyeknek jó theánál igen finomaknak s lágyaknak kell lenniök.

dalt hússal, mely zsirral s fűszerekkel van keverve, megtöltve, és különös módon megfőzve. Tudniillik egy oly vizzel teli katlan tétetik a tűzre, mely fennt be van zárva, s csak egy ökölnyi nyilással bir. Erre három négy keményen záródó szita jő, melyeknek legalsaja tésztával a katlanhoz ragasztatik. Ha a víz forr, s a sziták eléggé megteltek gőzzel, a mantuj először a legfelső, aztán az alsóbb szitákba tétetik, melyekben mindaddig marad, míg egészen meg nem főtt. Nem különös-e, hogy a kinaiak még a gőzt is felhasználják ételeikez? A megfőtt mantuj-ok gyakran még zsirban megsüttetneks akkor zenbuszi (asszonycsók) nevet nyernek. Kasgari és jarkendi barátaimnak még sok különös ételök volt, de mindezek leirását arra bizom, a ki tatár szakácskönyvet akar készitenі.

Az idő Bokarában tartózkodásom alatt kiállhatlanul forró volt, s kétszeresen szenvedtem, mert a Ristetőli féltemben (filaria medineusis), melyet nyáron ott legalább minden tizedik ember megkap, mindig meleg vizet vagy theát kellett innom. Mint nálunk a náthát, olykönnyen veszi fel a buharai, vagy a nyáron ott tartózkodó idegen, ha lába, vagy akár testének más része egy helyen viszketni kezd. Nemsokára kis veres folt lesz látható, s ennek közepéből fonálnyi vastag féreg búvik ki, mely néha rőfnyi hosszura nyulik, s melyet nehány napon át óvatosan ki kell onnan gombolyitani. Ez rendes lefolyása a betegségnek, mely nem jár nagy fájdalmakkal; de ha a féreg gombolyitás közben elszakad, gyuladás keletkezik, s egy helyett 6-10féreg támad, s az ember egy hétig kénytelen roppant fájdalmak közt az ágyat őrizni. Bátor ember mindjárt eleinte kivágatja testéből a Ristét. A buharai borbélyok e műtétben meglehetős ügyességgel birnak, pillanat alatt felvágják azt a helyet, melyen az ember a viszketést érzi, kihuzzák a férget, s a seb hamar beheged. E baj, mely Persiában Bender Abbasziban is otthon van, néha csak a következő nyáron, még pedig más éghajlat alatt is, üt ki; s igy járt a hires Dr. Wolf, ki Bokarából magával vitt ily hosszu úti emléket, mely aztán csak

Angliában jött napvilágra. Ezenkivül Buhara lakosai között, a rosz éghajlat s még rosszabb víz következtében különféel seb-betegségek uralkodnak; s főleg a nők nagy része, kik különben nem csunya barnák valának, a sok otthonüléstől telve vannak sebhelyekkel.

Buhara az északkeletnek folyó Zerefsanból (aranyszóró) kapja vizét, melynek medre mélyebben fekszik a városnál, s ezt nyáron át csak fukarul képes ellátni. A víz csatornán át jön a városba, mely ugyan elég mélyre van ásva, de nem tartatik tisztán, - a Dervazei Mezar kapunál, a víz állásához képest minden 8 napban vagy két hétben egyszer. A már a városba folyásnál szennyes hullámok megjelenése mindig örömteljes esemény a lakosokra nézve. Először a népség fiatalja s vénje az árkokba és vizmedencékbe ugrál megförödni, aztán a lovak, tehenek s szamarak fürösztetnek meg, s miután a kutyák is felfrissitették benne magokat, megtiltatik a belejárás, s a víz valamivel tisztább lesz, de égis telve van már mindenféle piszokkal s miasmákkal. Igy láttatik el vizzel a „nemes" Buhara, hol a tanitványok ezrei tanulják azon vallást, mely fennen hirdeti, hogy „a tisztaság a vallásból származik."

Sohsem fogom feledni a kormánynak ugy, mint a népnek azon vallási iparkodásait, melyeket Bokarában láttam. Akárhányszor hallám, hogy „Buharaaz iszlam valódi támasza"; de e cimét kevésnek találom, s talán az iszlam Rómájának nevezhetném, mert Mekka és Medina annak csak Jerusáleme. Buhara érzi a felsőbbséget és büszkén dicsekszik vele az iszlam minden népei, sőt maga a szultan ellenében is a ki pedig hivatalosan a vallásfejének van elismerve, kinek azonban nem birják megbocsátani, hogy tartományaiban a frengik befolyása sokat meghamisitott. Mint oszmanli gyakran kérdőre vonattam, hogy mért nem ölet meg a szultán minden frengit, kik országában laknak és dsiziét (adót) nem fizetnek, miért nem visel évenként vallásháborut (dsihad), bár minden határain túl hitetlenek laknak; miért nem viselik az oszmanlik, kik csak mégis szunniták és az Ebu

Hanife törzséhez tartoznak, a turbánt, és a szabályszerüen bokáig érő hosszu ruhákat, miért nem hordanak hosszu szakállat és rövid bajuszt, mint a „minden világi teremtmények dicsősége" (igy hivják a prófétát), miért mondják el a konstantinápolyi ugy, mint mekkai szunniták az Ezant (felhivás imára) énekelve, a mi nagy bün, miért nem lesznek mindnyájan hadzsikká, mikor oly közel laknak a szent helyekez s. a. t.

Mindent elkövettem, hogy a derék oszmanlik becsületét a vallás dolgában megmentsem, s habár néha pirulva el kelle mondanom a „pater peccavi"-t, bensőmben csak szerencsét kivánhattam a törököknek, hogy a „meghamisitott iszlam" befolyása alatt némely jó tulajdonságokat és szép jellemvonásokat vettek fel, míg a tiszta vallás partjain mosdó hitsorsosaiknál csak rút hazugságot, szenteskedést és tettetést találunk. Gyakran kelle részt vennem a Kalka-ban (gyürü vagy kör); midőn t. i. a jámborok ima után közel egymáshoz egy körben leguggolnak, hogy tevedsüh-be (elmélkedés) vagy a mint a nyugati mohamedánok mondják, murakebé-be elmélyedve isten nagyságáról, a próféta dicsőségéről és a földi lét semmiségéről elmélkedjenek. Ha az idegen az embereket fejökön nagy turbánnal, szemöket lesütve, ölbe csüggő karokkal e helyzetben látja, azt kell hinnie, hogy mindnyájan fensőbb lények, kik a földi lét terhét le akarják magokról vetni, s az arab mondást: „a világ szemétdomb, s a kik utána vágyódnak, kutyák" mélyen felvették magokba. Tovább szemlélve őket, látjuk, hogy a mély elmélkedésből sokan még mélyebb álomba merültek, de, ámbár vadászebekként hortyognak, nem szabad rajta csudálkoznunk, vagy rá megjegyzést tennünk, mert a buharai rendreigazitana, s mondaná: „Ezek a férfiak már annyira vitték, hogy még hortyogás közben is istenre s a lélek halhatatlanságára gondolnak." Bokarában a külszint mindennél többre becsülik. Minden városnak van egy reiszje (vallásfelügyelő), ki derejével (négy águ korbács) az utcákon s más nyilvános helyeken fel s alá járva, vizsgálatokat

tart a vallásból, s a tudatlant, legyen bár hatvan éves öreg, a gyermekiskolába küldi 8 – 14 napra, ima idején pedig mindenkit a mecsetbe kerget. Hogy az az öreg aztán tanule vagy alszik az iskolában, hogy a mecsetben mindenki imádkozik-e, vagy a félbenszakitott napi munkájára gondol, ahhoz senkinek semmi köze. A kormánynak nem kell egyéb, mint külszin, a belsőt csak isten ismeri.

Felesleges emlitenem is, hogy azon szellem, mely a vallás-gyakorlatot átlengi, nagy befolyással van a kormányra s a társadalomra is. A népség irani vére, – mert Buhara lakosainak öt hatodát persák, mervik és tadsikok teszik, – ugyan némi mozgékonyságot szül a bazárban s a nyilvános helyeken, de a magán lakásokban minden sivár, egyhangu. E körökből, melyekben a vallás és a kormány felvigyázó rendszere oly zsarnokilag lép fel, számüzve van minden öröm és jükedv. Az emir kémjei behatolnak a családok szentélyébe, s jaj annak, ki a vallási formák, vagy az emir tekintélye ellen mer véteni. Az örökös zsarnokság az embereket annyira megfélénkité, hogy férfi és nő, még ha négy szemközt vannak, sem merik az emir nevét anélkül kimondani, hogy hozzá ne tennék: „isten éltesse 120 évig!" A szegény emberek nem is gyülölik uralkodójukat, a kényuri önkény fel nem tünik nekik, mert azt a fejedelmi méltóság szükséges alkatrészének tekintik. Naszrullah emir, a mostani buharai fejedelemnek atyja, uralkodása utolsó éveiben kegyetlen kéjenc volt; az erkölcsi romlottságot halállal büntette, de maga a legvérlázitóbb módon sérté alattvalói becsületét. Igen kevés család maradt gaztetteitől menten, s még is mindenki óvakodott csak a legcsekélyebb roszalást is kifejezni. A mostani emir Mozaffar-ed-din kán, szerencsére jó indulatu ember; vallás és erkölcsök tekintetében talán szigorubb atyjánál, de ő maga sem vádolható semmi büntettel, s ezért a nép végtelen dicsőitésekkel és magasztalásokkal beszél róla.

Az emir, kit később Szamarkandban láttam, 42 éves, közép termetü, kissé kövér, de kellemes tekintetü ember, szép fekete szemekkel, és ritkás szakállal. Fiatal korában

egy évig Karsiban, 18 évig Kerminehben müködött, mint kormányzó, s mindig szelid, jóakaró bánásmódja által tünt ki. Szorosan apja kormányelveit követi, s molla és jámbor müszülmán létére esküdt ellensége minden ujitásnak, legyen bár annak hasznáról meggyőződve. Uralkodásra léptekor pecsétjébe e jelszót véseté: „Uralkodás igazság által", s ez elvet mainapig a leghivebben követi, a mit a sok, e tekintetben felőle szárnyaló hir is bizonyit. A mi nézeteink szerint az emir mehterjét (rangra a második udvari hivatalnok) kivégezteté, mert, a mint neki Kokandba jelenték, kétséges tekintetet vetett egy udvari rabszolganőre. Meghódított tartományban sem volna szabad igazságos fejedelemnek azt tennie, a mit az emir tett Kokandban; de a buharai kánnak e hibák megbocsáthatók. Nagyjai iránt, kik azt valóban gyakran meg is érdemlik, igen szigoru, minden csekélységet halállal büntet; de a szegényebb osztályokat kiméli s a Filkus és Musperver (elefántölő és egérápoló) nevezet, melyet a nép adott neki, csak becsületére válik. Nevezetes az, mily fáradsággal iparkodik az emir mindazt megakadályozni, a mi népét azon szerény s egyszerü helyzetéből kiemelhetné, melyben mainapig, véleménye szerint, boldognak érzi magát. Fényüzési cikkek s már drága portékák behozatala, valamint a lakás és ruházatban üzött pompa keményen meg van tiltva, s e tekintetben senki elnézésre nem számolhat. Szerdari kul-ja (főparancsnok) Sahruk kán, ki Perzsia királyi családjának egy mellékágából (Kadzsar) származván, Asztrabadból, hol kormányzó volt, ide menekült, és sokáig nagy tiszteletben tartatott, perzsa módon akart itt élni, s nagy költséggel teheráni modorban egy emeletes házat épittetett magának, melyen más fényüzési cikkeken kívül üvegablakok is voltak. A mint mondják, a ház 15.000 tillába került, a mi Bokarában roppant összegnek tekintetik, s ugy volt kiállitva, hogy még az arkot (palota) is elhomályositá. Az emir kezdettől fogva tudta az épitést, de megvárta, míg a ház egészen elkészült; ekkor Sahruk kán egyszerre vallás elleni kihágással vádoltatott, elfo-

gatott és számüztetett. Háza az emirnek jutott, s ennek még a névleges értékénél is többet akartak adni, de ő lerontatá, s még azon romokat is, melyeken némi diszitések maradtak, megsemmisité. Csak fája adatott el minden fényüző gúnyjára 200 tilláért egy sütőnek.

Saját háztartásában is nagyon különbözik az emir atyjától. Alig felét találtam azon szolgaseregnek, melyet Kanikov úr Naszrullah udvaránál látott, s mint mindent, a mit Bokarában észrevett, gondosan s nagy pontossággal leirt. Mozaffar-eddin kánnak, csakis vallási szokásból négy törvényes s mintegy 20 törvénytelen felesége van; az előbbiek benszülöttek, ezek rabszolganők, s a mint a nép bona fide hiszi, csupán a gyermekek szolgálatára tartanak, kik 16-an vannak; 10 leány, vagy – ha ugy tetszik – hercegnő s 6 fiu (töre). A két legidősebb leány a szerepuli és akcsei kormányzókoz ment férjhez, de e városok az afghanok kezébe esvén, a vők ez időben mint tárcanélküli királyok éltek az emir vendégszeretetéből. Általában véve a hárem, melyben az emir anyja, egy volt perzsa rabszolganő (Kademgiahból Meshed mellett), és nagyanyja, Hakim Ajim parancsolnak, példá szemérmessége és tisztaságáról hires. Laikusnak halálbüntetés mellett meg van tiltva, nemcsak belépni, vagy belenézni, hanem még magát belegondolni is; csak jámbor sejkek, és mollák bocsáttatnak be, kiknek lehellete (nefesz) elismert szentségü. A mi hadzsi Szalihunk is meghivatott, hogy kaki szifát (egészségi por Medinából) vigyen. A harem kiadásai ruhákra, konyhára s más szükségletekre igen csekélyek. A nők nemcsak saját öltönyeiket, hanem még az emir ruháit is varrják, ki, a mint tudva van, igen takarékos, és mindent szigoruan ellenőriz. Azt mondják, hogy az emir asztali költségei naponként nem rugnak többre 16-20 tengénél (20-30 angol shilling); a mi különben valószinü is, mert ritkán találni asztalán jó falatot, s az egész ebéd juhzsirral főtt pilauból áll. „Fejedelmi ebéd"-ről Bokarában nem lehet beszélni, mert itt uralkodó, hivatalnok, kereskedő, kézmives és paraszt egy és ugyanazon ételből él.

A ki sokáig bolyongott Közép-Ázsia sivatagjaiban, Bokarában, dacára minden nyomoruságnak, fog valami fővárosiast találni. Volt jó meleg kenyerem, kaptam theát, gyümölcsöt s főételt, két inget is csináltattam magamnak, s a civilizált élet kényelmeit annyira megszerettem, hogy szinte nehezemre esett, midőn barátim leszólitottak, tennék készületeket az utra, mert még a tél beállta előtt el akarnak érni távol keleti hazájukba. Szándékom volt őket egyelőre Szamarkandig kisérni, mert itt könnyen találkozhatnám az emirrel s ekkor társaságuk nagy hasznomra lehetne. Itt kellene aztán megválnia, ha Kokandba és Kasgarba menjek-e, vagy Karsin, Kerkin és Heraton keresztül egyedül térjek-e vissza. Derék barátaim, hadzsi Bilal és hadzsi Szalih iparkodtak rábeszélni, hogy maradjak velök; de, hogy visszatérésem esetére is segitségemre lehessenek, egy herati kervanbasival ismertettek meg, ki 150 tevével mulatott Bokarában s innen 3 hét mulva haza szándékozott. Molla Zeman-nak hitták e kervanbasit, ki rég ismervén barátaimat, ezek testvérként ajánlottak neki, s el lön határozva, hogy azon esetre, ha Szamarkandból vissza akarnék térni, három hét mulva Kerkiben az Oxus tulpartján találkozunk. Ezen első lépés, mely az utitársaimtól való elválásra emlékeztetett, rám mint rájok nagyon leverőleg hatott; s csak a bizonytalanság vigasztalt, mert képzeletemben a Kasgarba, Akszuba s a mosuszban gazdag Kotenbe való utat, – mely tartományokban előttem még nem volt európai ember, végtelen érdekesnek találtam.

Azon hely azonban, hol Molla Zemannal találkoztam, különös említést érdemel. Egyike volt azon karavanszerajoknak, melyek a rabszolgákkal való kereskedésre szánvák,s melyet le kell festenem az olvasónak. Az egész négyszögü épületben van 30-35 cella, melyeket három nagykereskedő részint saját, részint csak a turkmanoktól bizományba kapott áruik számára rakelyül bérelt ki. A mint tudjuk, a karakcsi, nem várhatván sokáig a pénzre, a maga embereit egy jobb módu turkmannak szokta eladni, ki őket Bokarába viszi, s ezen átviteli kereskedés által – első kézből

kapván az árukat – sokat nyer rajtok. A min a fővárosbani tartózkodásának első napjaiban tul bir adni, azt eladja, a többit a hajhász (dellal) kezében hagyja, ki aztán a valódi nagykereskedést üzi. Buhara és Híva piacain az emberek három éves koruktól a hatvanadikig eladatnak, hacsak különös testi hiba miatt nyomorékokká nem lesznek. A vallás szavai szerint csak hitetlenek adhatók el rabszolgák gyanánt; de e törvényen a szenteskedő Buhara túlteszi magát; és a siíta persákon kívül , kiket Molla Semszeddin (1500) hitetleneknek nyilvánitott, akárhány szunnita hitsorsosaik is rabszolgákká tétetnek, előbb verések és bántalmazások által kényszerittetvén, hogy magát siítának adja ki. Csak a zsidó képtelen, azaz méltatlan a rabszolgaságra. Ezen megvetés különben nagy örömére válik Izrael fiának, mert a turkman kirabolja ugyan, de testéhez hozzá nem nyúl. Azelőtt a hinduk is ki voltak véve, de ujabb időben sokan járván Heraton és Bokarán keresztül, a tekkék, vagy szarikok uj szabályt állitottak fel. Visnu szerencsétlen imádója előbb müszülmánná tétetik, aztán siítává kell lennie, s csak e kétszeres vallás-változtatás után részesittetik azon tiszteletben, hogy vagyonából kifosztván, rabszolgává lehessen.

Az eladásra kiálitott férfi-rabszolga nyilvánosan megvizsgáltatik, s az eladónak kezeskednie kell árujának mindazon szellemi vagy testi bajaiért, melyek netalán később napvilágra jönnének. A rabszolgára nézve azon óra, melyben a kereskedő kezei közül megmenekül, a legnagyobb öröm órája; mert, a mint mondják, még a legkeményebb bánásmód, mely a szolgaságban vár reá, sem oly nyomasztó s kinos, mint azon idő, melyet a raktárban mint árucikknek kell töltenie. A rabszolgák ára aszerint változik, mint a turkmanok politikai körülményei, több vagy kevesebb alkalmat nyujtanak nekik alamanjaikat a szomszéd országokba küldeni. Még most egy izmos férfinak legmagasabb ára 40-50 tilla (13 shillingjével számitva) volt; de a persáknak Mervnél történt megveretésök után, midőn 18.000-en közülök egyszerre elfogattak, 3-4 tilláért lehetett egyet kapni.

Tizennyolc napi időzés után nem tartóztathatám többé barátaimat; indulnunk kellett a szamarkandi utra. Mindenkitől csak kézszoritásokat, de senkitől egy fillér alamizsnát sem kapván, a buharai élet nagyon megviselte financiánkat. A mit Kivában megtakaritottunk, elfogyott, sőt szamaramat is el kellett adnom, mint sok másnak, s az utat fogadott kocsin kellett folytatnunk. Karavánunk nehány Kodsendből és Kokandból való tagja már itt megvált tőlünk s megindult rövidebb utjára; csak az endidzsániak és kinai-tatárok maradtak együtt, kik azonban Bokarából különböző utakon mentek Szamarkandba. Én, hadzsi Szalih, hadzsi Bilal s társai elhatárzók az egyenes utat választani, míg a többi gyaloglók Gidsdoanon keresztül akartak menni, hogy a szent Abdul Kalik[10] sirjához zarándokolhassanak. Miután sok buharai kisérni akart Mekkába való visszatértemben, sok cselt kelle használnom, hogy társaságunkat elkerülhessem, mert mindkét félre nézve kissé kellemetlen lett volna, ha a Kaaba helyett a Themze partjain állunk meg.

Búcsut vettem minden barátom és ismerősömtől, Rahmet bi ajánlólevelet adott Szamarkandba, s megigértem, hogy ott az emirnél tisztelkedni fogok. Azon kokandi kocsi, melyet Szamarkandig béreltünk, Baveddin faluig előre küldetett, mert e bucsujáróhelyet szokás szerint másodszor is meg akartuk látogatni.

Baveddin falu két órányira fekszik Bokarától, s a mint már emlitők, temetkezési helye a hires Baha-ed-din Nakisbendnek, egy hasonnevü szerzet alapitójának, és mindazon vallási tulfeszitett eszméknek, melyek által a keleti iszlam a nyugatitól különbözik. Helyén kívül volna itt részletekről beszélni, csak annyit emlitek, hogy Baha-eddin, mint Turkesztan nemzeti szentje, második Mohammedként tisztelteték. A buharai ember szentül meg van győződve, hogy e kiáltás: „Ja Baha-eddin bela-gerdan! (Oh Baha-eddin, baj-elháritó!) őt minden veszélyből megmentheti. Még a távol Kiváből is gyakran elzarándokolnak ide. Bokarából hetenként egyszer szoktak kijárni, s a várossali közledekést 300 bérszamár tartja fenn, melyek a Dervaze Mezar előtt állnak s nehány pulért (kis rézpénz) bérbe adatnak. Ámbár az uton sok helyütt mély a homok, ez állatok mégis szokatlan sebességgel rohannak rajta, s feltünő, hogy visszatéréskor csak sok veréssel lehet őket haladásra nógatni. A buharai ezt azon ragaszkodásnak tulajdonitja, melylyel még az állatok is viseltetnek a szent iránt, s azért örömmel futnak sirjához, de nem szivesen távoznak onnan.

A sir kis kertben van, melynek egyik oldalán mecset áll, a melyhez csak vak és nyomorult koldusoktól lakott udvaron át lehet jutni, kik szemtelenségökkel még római és nápolyi rangtársaikat is megszégyenitik. A sir homlokrészén van a hires Szengi murad (a kívánság köve), mely a jámbor zarándokok homlokdörzsöléseitől már meglehetősen el van kopva, s ferdén áll; magán a siron több kos-szarv és egy zászló, meg egy seprő van, melyet sokáig használtak Mekkában a szentély tisztogatására. Többször megkisérték már az egészet egy bolthajtás alá hozni, de Baha-eddin, valamint Turkesztan egyéb szentjei, jobban szereti a szabad levegőt, s azért minden épület, mit sirja fölé emeltek, csakamar összeomlott. Ezt a sejkek beszélik, a szentek ivadékai, kik sorban őrt állnak a sirnál, és képtelen szemtelenséggel tudtokra adják a zarándokoknak, hogy ősük különös barátja volt a hetes számnak. A hetedik jónapban született, hét éves korában könyv nélkül tudta a korán, hetven éves korában halt meg, s azért az adományok és alamizsnáknak, melyek sirjára letétetnek s a sejk tulajdonává lesznek, legalább egyszer hétre kell rugniok, s nem szabad csekélyebbeknek lenniök.

10 Kodsa Abdul Kalik (Gidsdovani mellék névvel, meghalt 1601) kortársa volt a hires Pajende Zamininak, s mint nagy tudós és ascéta szent hirben áll.

XI. FEJEZET

BOKARÁBÓL SZAMARKAND FELÉ. – A CSÖL MELI NEVÜ KIS SIVATAG. – AZ ÚT NÉPESSÉGE A HÁBORU MIATT. – SZAMARKAND. – HAZRETI SAH ZINDE. – TIMUR MECSETJE. – VÁR (ARK). – TIMUR ELFOGADÓ CSARNOKA. – KÖKTAS, VAGY TIMUR TRÓNJA. – KÜLÖNÖS ZSÁMOLY. – TIMUR ÉS TANITÓJÁNAK SIRJA. – SZERZŐ MEGTEKINTI TIMUR VALÓDI SIRJÁT A FÖLD ALATT. – KORÁN FOLIÓBAN, HIR SZERINT OSZMANTÓL, MOHAMMED IRNOKÁTÓL. – KOLLEGIUMOK. – RÉGI OBSZERVATORIUM. – GÖRÖG ÉS ÖRMÉNY KÖNYVTÁR, DE NEM MINT ÁLLITTATIK, TIMUR ÁLTAL RABOLVA. – NYILVÁNOS ÉPÜLETEK ÉPITÉSI MODORA, NEM KINAI, HANEM PERZSA IZLÉSBAN. – A MAI SZAMARKAND. – LAKOSSÁGA. – DEHBID. – SZERZŐ ELHATÁROZZA HOGY VISSZATÉR. – AZ EMIR MEGÉRKEZÉSE. – SZERZŐ TALÁLKOZIK VELE. – BÚCSUZÁS A HADZSIKTÓL, S ELINDULÁS SZAMARKANDBÓL.

Hinc quarto die ad Maracanda perventum est... Scythiae cnfinis est regio, habitaturque ac frequentibus vicis, quia ubertas terrae non indigenas modo detinet, sed etiam advenas invitat. – Q. Curtii Rufi libb. Vii. et viii.

A BOKARÁBÓL Szamarkandba vezető uton egész karavánunk két szekérre olvadt le, melyek egyikében én hadzsi Szalihhal, másikában hadzsi Bilal ült az övéivel. Nádgyékény védett a nap ellen, s nekem nagy ked-

vem lett volna szőnyegemre végig dőlve pihenni, de lehetetlen volt, mert e kezdetleges alkotásu jármü döcögése mindenfelé hajigált. A folytonos odaütődéstől nemcsak fejünket sértők meg, hanem az első órákban ugy éreztem magamat, mintha tengeri-betegség szállt volna meg; és sokkal többet szenvedtem e szekéren, mint a tevén, melynek hullámzó mozgásától eleinte nagyon féltem. A szegény lónak, – e nehéz, széles taliga elé fogva, melynek idomtalan s nem is teljesen kerek kerekei a mély homok- vagy iszapban csak nagy nehezen gördülhetnek, – a kocsist s abrakos zsákját is kell vinnie, s a turkmannak igaza van, ha azt mondja hogy: nem tudja miként fogják magukat a buharaiak a tulvilágon azért igazolni, hogy a lóval, e legnemesebb állattal, oly rosszul bántak.

Minthogy Baveddinből éjjel indultunk el, kocsisunk, ki kokandi születésü volt s az utakat nem ismerte tökéletesen, eltévedt. Igy éjfél helyett csak hajnalban érkeztünk Mezar nevü kis városkába, mely Bokarától 5 tasnyira (ferszak) van távol s a Szamarkandba vezető uton első állomásnak szolgál. Itt csak rövid ideig állapodtunk meg s délután Sejk Kaszimba érkeztünk, hol nehány collegánkkal találkozánk, kik Gidsdovánon át mentek, s késő éjig pihentünk.

Bár már az előtt is sok csodás dolgot beszéltek nekem a culturáról, mely a Buhara és Szamarkand közti területen virágzik, talán kissé túlzott várakozásaim ma még nem teljesedtek, habár az út mindkét felén, kevés kivétellel, mindenütt müvelt földet láttunk; s csak a legközelebbi reggelen lettem meglepetve, midőn a Csöl-Melik kis sivatagon áthaladva – mely 4 órányi széles s 6 órányi hosszu, s melynek karavanszeraja s vizfogó medencéje van – a kerminehi kerületbe léptünk. Itt, tehát utazásunk harmadik napján, majd minden órában, sőt sokszor félóránként egy-egy kis Bazarlidzsaj-on (vásárhely) haladtunk át, melyekben több vendéglő s élelmikereskedő volt, s a folytonosan fölő óriási szamovárok, mint a civilizatio és kényelem non plus ultrái bukkannak fel. E falvak Perzsia és Törökország falvaitól egészen különböző jellegük van; a paraszthazak jobban el vannak látva a föld terményeivel, s ha csak több fa volna, azt lehetne mondani, hogy a pontuszi hegyektől kezdve, mert itt ér véget a szabad vegetatio, ez az egyetlen pont, hol nyugati vidékeinkez hasonló virány található fel.

Délfelé Kerminehben állapodtunk meg, kedves kertben, beárnyékolt tó partján. Barátaim társasága folytonosan becsesb lőn előttem, mert elválásunk ideje már nem volt távol, s nehezen szokattam a gondolathoz, hogy a nagy utat Szamarkandból Európába vissza, egy magamnak kell megtenntem.

Kerminehből napnyugvás körül indultunk el, mert a hűs éj sokat sanyargatott állat számára némi megkönnyebbülést nyujtott; éjfélkor két órán át pihentünk s állomásunkat a legközelebbi reggelen értük el, még mielőtt beállt a hőség. Az uton sok helyütt részint egész, részint töredezett mérföld-mutatókat találtam négyszög kövekből [1], melyek még Timur idejéből származnak, mi nem meglepő, miután Marco Polo Oktaj kán idejében szabályos posta-utakat talált. Különben az egész uton Bokarától Kasgarig még láthatók volnának az egykori cultura nyomai, melyek sokszor bár megszakasztva, de messze be Kináig még észrevehetők. A mostani emir is ki akarja magát tüntetni hogy a nép álszenteskedésének hizelegjen, az út mellett több helyütt kis terasse-alaku magaslatokat állitatott fel imádkozásra, melyek, mint rögtönzött mecsetek, minden arra menőt kötelességének teljesitésére intenek. Igy minden korszaknak megvannak a maga törkvései.

A mai éjt Mir faluban a mecsetben töltöttük, mely csinos virágkert közepében magaslik. Nyughelyemet a tó közelében készitém el s nagyon elcsodálkoztam, midőn éjfélkor egy csoport veszekedő turkman riasztott fel. Ezek ama

1 A követ törökül tasnak hivják, mely szó mérföld helyett is használtatik. Igy a perzsa ferszeng (a mai ferszak) fer (magas) és szeng (kő)-ből van összetéve.

tekke-lovasok voltak, kik a Kokand elleni hadjáratban az emirnek segélycsapatokul szolgáltak, s most a kirgiszektől elfoglalt zsákmánynyal Mervbe tértek haza. Az emir civilizálni akarta őket s közülük többeknek fehér turbánokat adott, hogy a vad szőrös bőr-süvegeket letegyék. A meddig az emirnél voltak, a turbánokat csak elviselték, az uton azonban, min hallom, mindnyájat eladták.

Mir-ből Kette Kurga-ba (nagy vár) érkeztünk, mely kormányzói székely, hol a leghiresebb vargák vannak az egész kánságban. Minthogy a várba, melynek magas falai és mély árkai vannak, éjjel nem vonulhatni be, a karavanszerajok egyikében maradtunk, melyek a váron kívül az uton csoportosodnak. Itt minden kocsikkal volt tele, s általában az utakon feltünőleg nagy élénkséget találtam, minthogy a hadjárat foglalkodtatá a járműveket Buhara és Kokand között. Kette Kurgan-ból külön út vezet a sivatagon át Karsiba, mely négy órányival lenne rövidebb, mint a Szamarkandból oda vezető út; az utazóknak azonban vizet innen kell magukkal vinniök, mert ez uton a sivatagon át az állatok számára ugyan több, az emberek számára azonban csak kevés kút van. A theaárus-bódé előtt kocsisokat és parasztokat hallottam politizálni, mi itt a vidéken inkább van megengedve, mint Bokarában. A szegény emberek el voltak ragadtatva, midőn emirjök hősi tetteiről szóltak; azt beszélték, hogy Kokandból Kináig nyomult előre, s miután Keleten mindent meghóditott, Irant, Afghanisztant, Indiát és Frengisztant is, melyeket szomszédos országoknak tartottak, Rúmig akarja elfoglalni, hogy igy a világ a szultán s az emir között megosztassék.

Ötödik s utolsó állomásunk Szamarkand előtt Daul volt, miután a jelentékenyebb Karaszu-t elhagytuk. Az út nehány magaslaton át vezetett, melyekről a balról emelkedő nagy erdőségek láthatók voltak. Azt mondták nekem, hogy ezek az út felében Bokaráig terjednek, s hogy a kitaj és kipcsakfée két özbeg-törzs tartózkodási helyéül szolgálnak, kik az emirrel sokszor jagi-k (ellenségek), s minthogy erdőikben

minden zugot pontosan ismernek, nem oly könnyen támadhatók meg. Bár Szamarkand történeti jelentőségét illető nagy várakozásaimat már Bokarában körülbelől lehűtötték, még is kimondhatlan kiváncsiság fogott el, midőn a keletre fekvő Csobanata hegyet mutaták meg nekem, melynek aljában terülne el vágyaimnak Mekkája. Szorgosan körültekinték s midőn két óra mulva egy halomról ereszkedtünk le, jól mivelt vidék közepén pillantám meg Timur városát. Meg kell vallanom, hogy a színes kupolák és tornyok első hatása, melyek a reggeli nap sugáraitól teljes fényben ragyogtak, sajátságos és igen vonzó volt.

Minthogy Szamarkand mind multjának varázsa, mind a távolság miatt, Európában valami rendkivülinek tartatik, meg akarom kisérteni, miután ecsetet nem használhatok, a város körrajzát tollal előtüntetni. Kérem tehát az olvasót, üljön taligámra, s igy keleti irányban az előbb emlitett hegyet fogja megpillantani, melynek teke alaku ormát a házikó koronázza, hol Csobanata, a juhászok szent patronusa nyugszik. A hegy aljában terül el a város, mely terjedelemre oly nagy, mint Teherán; nincs ugyan oly sűrün épitve, de a kimagasló épületek és romok által sokkal magasztosb tekintetet nyújt. A szemet leginkább meglepik az észak-keleten emelkedő magas, kupolaalaku épületek, a négy medresze (pistak), melyek távolból ugy tünnek fel, mintha egymással szomszédosak lennének. Ha kevéssel előre megyünk, előbb kis csinos, majd pedig jobban befelé délnek, impozánsabb kupolát találunk, az előbbi Timur sirja, az utóbbi Timur mecsetje. Épen előttünk, a város dél-nyugati szegélyén, egy halmon a vár emelkedik, mely körül még más épületek, részint mecsetek, részint sirok vehetők észre. S ha most az egészet sűrün lombos kertekkel vegyitve elképzeljük, Szamarkandról halvány fogalmunk van, melyet a perzsa közmondással kisérhetünk: „Mikor lesz a hallás az, a mi a látás?"

Hogy a jó hatás, melyet a távolban élvezhetni, a közeledéskor, különösen pedig a városba bevonuláskor teljesen

elenyészik, alig kell megemliteni. Szamarkandban természetesen, hol e tapasztalás oly sokba kerül, a csalódás legkeserübb, s midőn a Dervaze Bokarán át bemenve, hosszu uton temetőn keresztül kellett vonulnunk, hogy a város lakott részéhez jussunk, eszembe jutott a perzsa vers: „Szamarkand az egész föld focusa." s kedvetlenségem dacára jóizüt nevettem. A bazárnak csak innenső felén tértünk be egy karavanserajba, hol a hadzsik ingyen kapnak lakást; de még ez estén magánházba hivattunk meg, mely a bazár tulsó felén, Timur sirja közelében volt. Örömteljesen voltam meglepve, hogy házigazdánk az emir hivatalnoka volt és pedig az, ki a szamarkandi palota felügyeletével vala megbizva.

Minthogy az emir megérkezése Kokandból, hol győzelmes hadjáratot fejezett be, nehány nappal későbbre volt bejelentve, utitársaim miattam elhatározták, hogy Szamarkandban mindaddig várni fognak, míg az emirt látom s a visszatérésre más alkalmas hadzsitársakat találok. Az időt azon látnivalók megtekintésére használtam fel, melyekben e város, szegényes külseje dacára; Közép-Ázsiában a leggazdagabb. Mint hadzsi, a szenteknél kzdtem, minthogy azonban minden, még a csak történeti érdekü is, szent legendával van egybekötve, kötelességem is lett, mi óhajom volt, hogy t. i. mindent megtekintsek. Itt nehány száz búcsujáróhely van, melyek látogatásában az idegenek bizonyos sorozatot szoktak követni, s ez a helyek és személyek fontossága szerint történek. Szamarkand nevezetességei leirásánál ez legyen a mi vezérfonalunk is, azon megszoritással, hogy oly helyeket és szenteket, melyek a történetben nem birnak jelentőséggel, el fogunk hagyni.

Hazreti Sah Zinde.

E szentnek tulajdonképeni neve Kaszim bin Abbasz; korejsi lett volna, s itt azért van nagy tekintélyben, mert amaz arabok vezére volt, kik Szamarkandba az iszlamot behozták.

Sirja északnyugotra van a városon kívül, közel a város falához, azon épületben, melyet a nagy Timur nyári lakásnak használt, s mely hajdani fényéből sokat megtartott. Az egész egy magaslaton fekszik, melyre 40, meglehetősen széles márvány-lépcső vezet. Felérve, a kis kert végén levő épülethez érünk, hol több keskeny folyosó egy nagy csarnokban központosul, s innen jobbra keskeny sötét folyosó vezet a szentnek szintén sötét sirjához. E részen kívül, mely mecsetnek használtatik, még más csarnokok is vannak, melyek tarka téglái és mozaikjai a legpompásabb szinekben ragyognak, mintha csak tegnap kerültek volna ki a mester kezéből. Minden uj csarnokot, melyet láttunk, két rikaat namazzal kellett üdvözölnünk, s mr fájt térdem, midőn márványnyal kikövezett térbe vezettek, hol három zászlót, régi kardot s páncélt, mint a nagy emir ereklyéit nyujtották felénk megcsókolásra. Megtettem a hódolatot, mint minden más, de nagyon kétkedtem az ereklyék hitelességén. A szentnek kardja, páncélja, koránja s más ereklyéiről is beszélt nekem, de semmit sem láttam. Ez épülettel szemközt a mostani emir kis medreszét épittetett, mely azonban úgy tünik fel, mint istálló valamely palota mellett.

Meszdsidi Timur (Timur mecsetje.)

E mecset a város déli részén van s nagysága, valamint a keszik (színes téglák) általi pompás diszitményeire nézve igen hasonló a Meszdsidi Sah-hoz, melyet II. Abbasz Iszpahánban épittetett, csakogy kupolája dinnye-alakú, mi Persiában nem szokott előfordulni. A korán feliratok arany szülüszbetükben, a Szultanie romjaiban levő irat mellett a legszebbek, melyeket valaha láttam.

Ark (vár).

A várhoz meglehetősen meredek feljárás vezet; belső és külső része van, az utóbbi magánlakásokat tartalmaz, az

előbbit csak az emir használja. Bár a palotát előttem rendkivülileg nevezetesnek tüntették fel, e közönséges ház épitési alakjában, mely alig lehet 100 éves, semmi emlitésre méltót sem találtam. Elsőbben az emir szobáit mutatták meg, melyek közül az Ajne-kane, törött tükör-darabokkal beragasztott terem, világ-csodának tartatik; engem azonban távolról sem érdekelt annyira, mint azon tér, melyet a Talari Timur (Timur fogadási terem) elnevezés alatt mutattak meg. Ez hosszu keskeny udvar, mely köröskörül fedett járdával van ellátva, s a homlokzatban a hires köktast, azaz zöldkövet tartalmazza, melyen az emir trónját állittatá fel, míg a csarnokban köröskörül a vazallok, kik a világ minden részéből az emirnek teendő hódolásra siettek elő, rangjuk szerint votak felállitva. A szinkör alaku középen három lovas hirnök állt, hogy a világhóditó szavát a legvégsőbb végen lakókkal azonnal tudassák. Minthogy a kő 4½ lábnyi magas, mindig valamely előkelőbb származásu fogolynak kellett zsámolyul szolgálnia. Feltünő, hogy a monda szerint e colossális kő, mely az emlitett magasság mellett még 10 lábnyi hosszu és 4 lábnyi széles, Bruszszából hozatott volna ide. A kő mellett jobb oldalon a falban fél kókuszdió alaku vas van elhelyezve, melyre arab felirat vésetett kúfi betükkel. Ez is Bajazed Jildirim szultán kincstárából hozatott ide s valamely kalifának amuletül szolgált volna. A kő felett magasan láttam a falon arany divani-irással irt két fermánt, az egyiket Mahmud szultántól, a másikat Abdul-Medsid szultántól, melyek Stambulból Szaid emir és Naszrullah emirhez küldettek, s valamint a rukszati-namaz-t, azaz hivatalos engedélyt az imádságra[2], ugy a rejsz (vallás-felügyelő) tisztségébe való beigtatást tartalmazták. Ennek adományozása a buharai emireknek, régtől kezdve az illem szabálya volt. A mostani emirnek csak a trónra lépéskor szokták a köktason

2 T.i. a pénteki imádságra, melyet minden szunnita csak a kalifa, vagy ennek képviselője után végezhet el.

a hódolatot elfogadni, különben csupán jámbor zarándokok látogatják, kik három fatiha-t mondva, különös áhitattal dörzsölik fejöket a kövön, honnan egykor dicsteljes fejedelmeik parancsai a legtávolabbi Ázsiába visszhangzottak. Szamarkandban ugy beszélnek Timurról, mintha csak tegnap érkezett volna halálának hire Otrarból s tőlem, mint oszmanlitól azt kérdezték, hogy mily érzelmekkel megyek annak sirjához, kitől szultánunk oly borzasztó vereséget szenvedett.

Turbeti Timur (Timur sirja).

Ez a várostól délkeletre fekszik és csinos kápolnából áll, melyet diszes kupola koronáz s fal vesz körül. A meglehetősen magas kapunak mindkét felén két kis, a nagyokoz hasonló kupolája van. A fal és kápolna közötti tér fával van beültetve s ez kert lenne, mely azonban ma nagyon el van hanyagolva. A kápolnába való bejárás kelet felől van, a homlokzat, szokás szerint, dél felé (kible). Előbb előcsarnok-félébe juthatni, s ebből a tulajdonképeni káplnába, mely 8 szögletü s 10 lépésnyi átmérőjü. A közepén, a kupola alatt, tehát a fő tiszteletheIyen, két sir van, fejjel Mekka felé fordulva. Az egyiken sötétzöld, igen finom kő látható, mely 2½ arasznyi széles, körülbelül 6 ujjnyi vastag és 10 arasznyi hosszu, két darabra osztva.[3] Ez Timur sirja. A másik, mely ugyanily hosszu s kevésbé széles fekete kővel van fedve, Mir Szeid Berke, Timur tanitójának sirja, kinek oldalán a hatalmas emir háládatosságából akart eltemettetve lenni. Ezek körül más nagy és kis sirok vannak, az emir nejei, unokái és dédunokáinak nyughelyei, kik azonban,

3 Az eldarabolás okai felől különféle állitások keringenek. Némelyek azt mondják, hogy a győzelmes Nadir sah a követ magához akarta elvitetni, s ez az uton összetört. Mások azt állitják, hogy eredetileg két darabból állt s egy kinai (mongol?) hercegné ajándoka.

ha nem csalódom, csak később hozattak ide a város különféle részeiből. A sir-iratok perzsa s arab nyelven vannak, különös cimzések nélkül, magának az emirnek sir-irata is igen egyszerü, s a Köregen családi név sehol sincs kihagyva.

Mi a kápolna belsejét illeti, a rendkivülileg müvészi arabeszkek gazdag aranyozással s pompás azurkékkel, valóban meglepően szépek, s a Meeszume Fatma[4] siremlékének belseje Komban (Persiában), csak halvány képet nyujthat erről, bár ez utóbbi gazdagon van kiállitva, s az előbbi csak szerényen szép. A sirok fejrészén két rahle áll (két szárnyu asztalok, melyekre keleten a szent könyvek helyeztetnek), melyek előtt a mollák éjjel nappal, felváltva olvassák a koránt. Ezért a turbe vakf-jából (kegyeletes alapitvány), jó dijt kapnak. A mollák, valamint a mutevali (felügyelő) régtől fogva rendesen a nogaj tatárok közül vétetnek, s most is nehány szőke haju felügyelő volt ott. Meglátogatám a felügyelőt s egy napig vendégének kellett lennem. Különös kegye jeléül megmutattatá a földalatti, vagyis a tulajdonképeni sirt, melynek megtekintése, mint biztositott, a belföldieknek is csak igen gyéren engedtetik meg. Ide keskeny hosszu lépcsőn juthatni, mely a bejárás alatt van és csarnokba vezet, mely a kápolna alatt terül el. Ez nemcsak ép oly nagy, mint a felső, hanem még az arabeszkek is a leghivebben vannak utánozva s a sirok szinte ép oly rendben vannak, mint fönn, de nem oly számosak. Azt állitják, hogy Timur sirjában nagy kincsek rejlenek, mi azonban az iszlam törvényei ellenére lenne, s igy valótlan. Itt is van rahle, melyen zerge-bőrre irt korán fekszik, nagy folioban. Mint több oldalról s hiteles forrásból biztositottak, ugyanazon példány

4 Riza imam egy nővére, kii hosszu esdeklés utánMeemun kalifától engedéyt nyert, hogy Tuszban számkivetésben élő fivérét meglátogathassa. Az uton meghalt Komban, és siremléke, melynek belsejét előttem egy európai sem látta, Persiában igen tisztelt bucsujáró hely.

ez, melyet Oszman, Mohammed titkára s második kalifa irt. Timur ez ereklyét Bajazed szultán kincstárából hozta Bruszszából s régtől fogva itt, mint drága kincs elrejtve tartatik, mert a többi müszülmán uralkodók kétségkivül rosz szemmel néznének Bokarára, ha erről értesülnek.

A turbe homlokzatán ugy, hogy mindenkinek szemébe ötlik, kék alapon fehér betükkel a következő irat olvasható: „A szegény iszpahani Abdullah, Mahmud fiának müve." Az évszámot nem találhatám meg rajta. A leirt épülettől mintegy 100 lépésnyi távolságra emelkedik fel egy másik kupola, meglehetősen régi de egyszerü épitési szerkezettel, hol Timurnak egyik kedvenc hölgye nyugszik, ki szent gyanánt tiszteltetik. A kupola oldalán, egészen a magasban, gombolyagféle van felfüggesztve, mely a muj szeadet-et (szálak a próféta szakálából) tartalmazza, s mely a minden oldalról megrepedezett kupolát már évek óta megóvta volna a beomlástól.

Medreszék.

Ezek közül nehány még lakásul szolgál, a többiek azonban elhagyattak s nem sokára romokká lesznek. A legépebben megmaradtak közé tartoznak a Medresze Sirudar és Tillakari, melyek azonban Timur után sokkal később épittettek fel. Az utóbbi, mely arany diszitményekben igen gazdag, s ennek folytán a Tillakari nevet, az az „aranyból készült" elnevezést viseli 1028-ban (1618), bizonyos Jelenktos nevü gazdag kalmuk által, ki az iszlamra tért át, épittetett fel, s azon rész, melyet Kankának neveznek, valóban oly dús, hogy azt csupán a Riza imamnak mecsetje haladja tul. Ezzel szemben van a Medresze Mirza Ulug, melyet Timurnak hasonnevü unokája, a szenvedélyes asztrolog 828-ban (1434) épittetett fel, mely azonban már 1113-ban (1701) oly roncsolt állapotban volt, hogy – forrásom kifejezésével élve, – a cellákban tanitványok helyett baglyok tanyáztak, s az ajtókról, selyem függönyök helyett, csak pókáló lógtak le. Ezen épületben létezett a világhirü csillagvizsgáló-torony,

melynek épitése 832-ben (1440) Gajasz-ed-din Dsemsid, Muajin Kasani s a tudós izraelita Szilah-ed-din Bagdadi alatt kezdetett és Ali Kuscsi alatt fejeztetett be. Ezen csiilagda Közép-Ázsiában – a Maraga-ban (Helagu alatt) a tudós Nedsm-ed-din által felállitott csilagda után – a második s utolsó volt. Megmutatták ugyan az obszervatórium helyét is, de csak csekély nyomát tudtam annak felfedezni.

Ezen három medresze képezi Szamarkandnak főpiacát, vagy rigisztanát, mely kisebb ugyan a buharai rigisztannál, de azért még is tele van bódékkal s örökké zsibongó néptömeggel.

Távol ettől s közel a Dervaze Buhara-hoz látható az egykor valóban nagyszerü Medresze Hanim, melyet Timurnak neje, egy kinai hercegnő, saját pénztárából épittetett fel, s mely, mint a monda beszéli, 1000 tanitványt látott volna el, kik közül mindegyik 100 tilla évi fizetést kapott a vakf-ból. Ezen szám ugyan keleties lehet, de a romok, melyek körül még három fal s a 100 lábnál magasabb homlokzat-épület (pistak) maradt fel, eléggé bizonyitják az egykori fényt. Az utóbbi tornyaival és mesteri kapuzatával hasonlithatlan szépszinü földmozaikkal van egészen beboritva, s e mellett a compositio oly erős, hogy a legnagyobb fáradsággal tudtam csak egy virágkelyhet letörni, s ebből is csak a belső három, egymásba hajló levélből álló bimbó maradt sértetlenül. Dacára annak, hogy a pusztitásban nagy buzgóságot tanusitanak, bensejében még is – hol ma a Kokand és Karsiba járó szállitó-kocsik ütötték fel tanyájukat – látható a mecset, a csodás hatásu óriási rahle-vel, s a szamarkandiaknak még sok évtizeden át kell rombolni és pusztitni, a mig mindent elpusztitanak.

A nevezett emlékeken kívül még nehány torony s kupola alaku épület van, melyek mult századok müvei. A mennyire lehetett, mind megvizsgáltam, de minden törekvésem dacára nem találhattam fel azon hires görög s örmény könyvtár nyomát, melyet általánosan elterjedt monda szerint Timur, hogy fővárosát diszitse, Szamarkandba hurcolt el. A mese, mert annak kell kinyilatkoztatnom, eredetét egy Hadsator nevü örmény papnak köszönheti, ki Kabulból jött volna Szamarkandba, s a tornyokban nehéz láncokon nagy foliansokat fedezett volna fel, mely tornyokba a dsinektől való félelmében egy müszülman sem mert lépni. E mese később, ha nem csalódom, valamely francia iró által dolgoztatott fel egy „örmények történeté"-ben, s minthogy mi európaiak ép ugy, mint a keletiek örömest játszunk minden titokba burkolt dologgal, azt akarták, már t. i. a mi régészeink akarták ugy, hogy az ázsiai világromboló nehány száz öszvért, görög s örmény kézirattal megterhelten küldött száz husz állomásnyi távolra, fővárosába, hogy tatárai idegen nyelveket és történetet tanuljanak.

A mily kevéssé hiszünk tehát a nevezett könyvtár létezésében, ép oly határozottan kell azon állitásnak is ellentmondanunk, mely Szamarkand épitési emlékeinek kinai jelleget tulajdonit. Kina politikai határai ugyan csak 10, a tulajdonképeni Kina azonban 60 napi járásra van távol, s kinek a „mennyei birodalom" határ-záráról csak a legkisebb fogalma van, könnyen beláthatja, hogy mily kevés közük lehet a kinaiaknak a tetőtől talpig mahommedanokoz, kik maguk is separatisták.

A Timur siremléke homlokzatán levő felirat, mellyel a Szamarkandban levő többi emlék is stilben és diszitményekben többé vagy kevésbé megegyezik, világosan tanusitja, hogy a mesterek persák voltak s ez emlékeket csak a Herat, Meshed vagy Iszpahanban levőkkel kell összehasonlitani, hogy azoknak perzsa modorukról meggyőződjünk.

5 Lehetséges, hogy e romok csak a külvárosok egykori határát jelölik meg, mert R. G. de Clavijo, ki 1403-ban Timur udvarához küldött követségben vett részt, azt jelenti (mint C. R. Markam fordításából, 172. l. látható), hogy a vára város egyik végén volt, tehát ott, a hol ma van. A nevezett fal-romok, melyek mély árokkal is el vannak látva, s az uj falak közötti tér, lakott lehetett ugyan, de nem tartozott a városhoz.

Ennyit a régi, a történeti Szamarkandról. Az uj városnak, melynek falai a régi fal romjaitól majdnem egy órányi távolra vannak[5], hat kapuja van, s nehány a régi időből fennmaradt bazárja, melyekben a hires bőrmunkák, s az izletesen dolgozott fanyergek, miknek zománcolatjai európai mesternek is becsületére válnának, árultatnak. Timur városában való időzésem alatt a tolongás mind a bazárokban, mind a nyilvános téreken s utakon mindig nagy volt, mert minden telve vala a hadjáratból visszatérő csapatokkal; a lakosok rendes száma azonban nem lehet több 15 – 20,000-nél kiknek két harmada özbeg, s egy harmada tadsik. Az emir, kinek tulajdonképeni székelye Bokarában van, minden nyáron két-három hónapot szokott itt tölteni , mert Szamarkand magasban fekszik és csakugyan éghajlati elsőbbséggel bir. Míg Bokarában nyomasztó hőség uralg, Szamarkandban a légmérsékletet igen kellemesnek találtam, csak a víz, melyet mint abi-hajat-ot (életviz) dicsérték fel, volt rendkivülileg rosz. Különösen szép a Dehbid (a tiz fűzfa), bucsujáró- s egyszersmind üdülési hely, mely Szamarkandtól egy órányi távolra, a Zerefsanon tul fekszik, s melyet az itt nyugvó Makdum A'zam, ki 949-ben (1542) halt meg, utódai laknak; ezeknek itt szép kankajuk (klastromjuk) van s a zarándokok iránt igen vendégszeretők. Dehbid ugyan valamivel magasabban fekszik mint Szamarkand, de feltünt, hogy itt augusztus közepében szedret találtam; a nagy fasor alatt, melyet Nezr Divanbegi a nevezett szent tiszteletére 1632-ben ültettetett, még délben is hűs volt. A Dehbidbe cezető uton megmutatták azt a helyet, hol a hires Bagi-Csinaran, azaz a nyárfa-kert állt, romok jelölik a palota helyét, de a fákból egyetlen egy sincs meg.

Bár nem akarunk egyetérteni a közép-ázsiaiakkal, kik a mai romokra még mindig „a paradicsomhoz hasonló Szamarkand" elnevezést használják, még is ha igazságosak akarunk lenni, Közép-Ázsia régi fővárosát, fekvése és a körülte levő buja növényzet miatt, Turkesztan legszebb városának nevezhetjük. a benszülöttek Kokandot és Namengant ugyan

fennebben dicsérik, de ezeket előbb látnunk kell, míg a szépség koronáját nekik nyujthatjuk.

Miután Szamarkandban nyolc napot töltöttem, szilárdan el volt határozva, hogy innen, az előbb emlitett uton a távoli nyugatra akarok visszatérni. Hadzsi Bilal magával akart ugyan vinni Akszuba s megigérte, hogy vagy Jerkend, Thibet és Kasmiron át Mekkába, vagy, ha a szerencse kedvez, Komulon át Bidsingbe (Peking) küld, de hadzsi Szalih lebeszélt, a ngy távolra s a rendelkezésem alatt levő kis tőkére utalva. „Akszuig, sőt talán Komulig – ugy mond – eljuthatnál, mert addig müszülmanok és testvérek vannak, kik téged mint rumi dervist nagyon meg becsülnének; de onnan kezdve minden fekete hitetlenekkel van telve, kik nem gördítenek ugyan akadályt utadba, de nem is adnak semmit sem, Thibeten át talán találhatsz társakat Kasgarból vagy Jerkendből, de nem vállalhatom magamra a felelősséget, hogy most vigyelek magammal Kokandba, hol a háboru által minden a legnagyobb rendetlenségben van. Ha Kokandot látnod kell, jöjj oda, ha majd csöndes lesz; e pillanatban azonban a legjobb, ha ama társakkal, kiket számodra találtunk, Heraton át Teheránba visszatérsz."

Bár nemes barátom e szavai nem kis hatással voltak reám, mégis néhány órán át hevesen küzködtem elhatározásommal. Száraz földön utani Pekingbe, a tatárok, kirgiszek, kalmukok, mongolok s kinaiak ősi fészkein át, s utazni oly uton, melyre Marco Polo sem merészelt volna lépni, ez valóban nagyszerü lenne! De a mérsékeltség hangja suttogá felém: Egyelőre elég! - - Áttekintvén az utat, melyet eddig megtettem, láttam, hogy valamint az út hosszusága, ugy a valósitás módjára s minemüségére sincs elődöm, s elgondoltam, hogy kár lenne veszélyes és bizonytalan célnak feláldozni eddig szerzett tapasztalataimat, bármily csekélyek legyenek is azok. Elgondoltam továbbá, hogy csak 31 éves vagyok, s a mi nem történt, még megtörténhetik – de most visszatérek. Hadzsi Bilal tréfálva hányta szememre, hogy nincs bátorságom; az európai olvas is talán egyetért vele, de helyi tapasztalatok megtanitottak arra,

hogy a török közmondást: „Jobb a mai tojás, mint a holnapi tyúk", legalább itt nem szabad megvetni.

Elutazásom előkészületeivel voltam már teljesen elfoglalva, midőn az emir diadalmas menettel vonult be; ez néhány nappal előre volt bejelentve, a rigisztanra nagy néptömeg gyült össze, de a bevonulás különös pompa által épen nem tünt ki. A menetet körülbelől 200 szerbaz nyitotta meg, kik az idomtalan buharai öltözet felett valami bőr holmit vettek fel, s ezért rendszeres csapatoknak neveztettek; ezeket messze távol lovasok követék zászlókkal, üstdobokkal, s Mozaffar ed-din emir s magasabb hivatalnokai, kik környezték, a hófehér turbánban és szivárvány szinü, bő selyem öltönyeikben inkább a női karhoz a Nabuchodonozor operából, mint tatár harcosok csapatjához voltak hasonlók, s csak a kiséret, mely között több kipcsak volt látható a legtörzsökösb mongol arcvonásokkal s nyillal, ivvel s paizzsal fölfegyverkezetten, emlékeztetett Turkesztanra. A bevonulás napján az emir népünnepet hirdettetett ki, mely alkalomkor a rigisztanon több óriási üst állittatott fel, s ezekben „fejedelmi pilau" főzetett, mely egy zsák rizs, darabokra vágott három birka, nagy serpenyő juhzsir, miből nálunk öt font gyertyát lehetett volna önteni és egy kis zsák répából állt. Minthogy tetszés szerint osztogattak, az evés, ivás nagyban folyt.

A legközelebbi napra arz, vagyis nyilvános audientia volt kihirdetve. Felhasználtam az alkalmat, hogy barátaim kiséretében magamat az emirnek bemutassam; de nagyon meg voltam lepetve, midőn a belvárosba való belépéskor egy mehrem feltartóztatott, ki tudtunkra adá, hogy a Badevlet (felség) engem egyedül kiván látni, társaim nélkül. Nemcsak én, de barátaim is roszat gyanitottak; azonban követém a mehrem-et, s miután egy órán át várakoztattak, oly szobába szólittattam, melyet már előbb is megtekintettem, s ott az emirt veres posztó matrácon találtam fekve, irások és könyvek között. Nagy lélekjelenléttel gey kis szurát mondtam el a szokásos imával az uralkodó jóléteért s az amen

után, melyet az emir visszhangoztatott, az uralkodó közelében ültem le, a nélkül hogy erre engedélyt nyertem volna. Merész viseletem, mely különben a dervis-jellemnek egészen megfelelt, feltünt az emirnek; szigoru szemembe nézett, mintha engem, ki hosszu gyakorlat által a pirulást egészen elfeledtem, zavarba akarna hozni s igy szólt:

„Hadzsi! Rumból jösz, mint hallom, azért, hogy Baha-ed-din s Turkesztan többi szentjének sirját meglátogassad."

„Igen takszir! (uram!) S azért is, hogy áldott szépségedben (dsemali mubarek, a szokásos udvariassági szólam) épülhessek."

„Különös, s más célod épen nem lenne, midőn oly távoli országból jösz?"

„Nem, takszir! Hogy a nemes Bokarát s a bájos Szamarkandot lássam – melynek szent földén, mint Dselal sejk megjegyzi, inkább a fejjel, mint lábbal kellene járni – már régtől fogva legbensőbb vágyam volt. Különben nincs más foglalatosságom s már hosszu idő óta, mint dsihangeste (világjáró) kóborlok a világban."

„Hogyan? Te sánta létedre dsihangeste vagy? Ez valóban különös."

„Legyek áldozatod[6] tahszir! (ez a mi „bocsáss meg"-ünknek felel meg). Dicsteljes ősödnek (nyugodjék békével!) ugyan e hiánya volt, és mégis dsihangir (világhóditó) volt."

E felelet tetszett az emirnek, utazásom után tudakozódott s a benyomás felől, melyet Buhara és Szamarkand reám tettek. Megjegyzéseim, melyeket mindig perzsa versekkel és koran-idézetekkel füszereztem fel, az emirre, ki maga is molla s meglehetősen jól beszél arabul, jó hatással voltak. Szerpaj-t [7] (öltözet) és 30 tengét adatott nekem s azon pa-

6 Timur, kitől Buhara mostani fejedelmei neemzetségüket, alaptalanul leszármaztatják, köztudomásulag sántitott, miért is ellenségei Timur lenk-nek (Tamerlan), a sántító Timurnak nevezték.

7 Tulajdonképpen Szer ta paj, azaz tetőtül talpig; oly öltözet, mely turbán, felső ruha, öv és csizmából áll.

rancscsal bocsátott el, hogy másodszor látogassam meg Bokarában. Miután a fejedelmi ajándékot kézbesitették, ittasodottan siettem barátaimhoz, kik szerencsém felett nem kevéssé örvendettek. A mint hallottam s valószinünek tartom, Rahmet bi kétértelmü jelentést tett rólam; az emir ezért fogadott bizalmatlansággal, s ennek legyőzését egyes egyedül nyelvem szerencsés gördülékenységének tulajdonithatom. A „Quot linguas calles, tot homines vales" rajtam tökéletesen beteljesedett.

Barátaim ennek megtörténte után azt tanácsolták, hogy Szamarkandot a legsietősben hagyjam el,s hogy magában Karsiban sem időzve, a lehetőleg sebesen menjek át az Oxus tulsó partjára, hol a vendégszerető erszari-turkmanok között a Heratba menő karaván megérkezését bevárhatom. A válás órája ütött; érzem, hogy tollam gyönge arra, hogy az olvasónak a köztem s a nem kevésbé megindult nemes barátaim közti fájdalmas jelenetről hü képet tüntessek elő. Hat hónapon át megosztozkodtunk a legnagyobb veszélyekben, melyekkel a sivatagok, rablók s elemek fenyegettek; nem csoda, ha az állás, kor és nemzetiség minden különbsége közülünk eltünt s egyetlen családnak tekintettük magunkat. A válás előttünk egyértelmü volt a halállal, s hogy is lehetne az másképen e vidéken, hol a viszontlátás majdnem lehetetlen? Szivem majd megszakadt, midőn elgondoltam, hogy a világon e legjobb barátaimra, kiknek életemet köszönhetém, incognitóm titkát nem bizhatom s őket is tévedésben kellend hagynom. Előkészitém ugyan a vallomás utját, megakartam kisérteni, de a vallási fanatismusnak, mely a müvelt Európában sem ismeretlen, az iszlamitára borzasztó befolyása van. A Mohammed törvényei szerint halálos bünnek[8] tekintett tettemnek bevallása talán nem szakitja el egyszerre a barátság minden kötelékét; de

8 Mint murtaddot, azaz elpártoltat, agyonkövezni kellett volna engem.

mily keserü, mily szörnyün keserü lett volna a kiábrándulás az őszintén vallásos hadzsi Szalihra. Nem, e fájdalomtól megakartam óvni, nem akartam háládatlan lenni s inkább az édes csalódásban hagytam.

Miután társaim nehány zarándoknak, kiket Mekkába voltam kisérendő – átadtak s ajánlottak, a hogy a legdrágábbat, a testvért vagy fiat lehet ajánlani, napnyugvás után a város kapuján kikisértek, hol az uj utitársak által Karsiba bérelt kocsik vártak reánk. Mit gyermek sirtam, midőn a legutolsó ölelkezésből kibontakozva, a kocsiba léptem; barátaim arzát is ellepte a köny, s még sokáig álltak ugyanazon helyen, kezöket az ég felé emelve s Allah áldását esdve le hosszu utamra. Többször visszatekintek, de csakamar eltüntek s csak Szamarkand kupoláit láttam a feljövő hold halvány világitásában.

XII. FEJEZET

SZAMARKANDBÓL KARSIBA A SIVATAGON ÁT. – NOMÁDOK. – KARSI, A RÉGI NAKSEB. – KERESKEDÉS ÉS IPARCIKKEK. – KERKI. – OXUS. – SZERZŐ ARRÓL VÁDOLTATIK, HOGY MEGSZÖKÖTT RABSZOLGA. – ERSZARI-TURKMANOK. – MEZARI SERIF. – BELK. – SZERZŐ EGY BUHARAI KARAVÁNNAL EGYESÜL. – RABSZOLGASÁG. – ZEJD. – AND-KUJ. – JEKETUT. – KAJRABAD. – MAJMENE. – AKKALE.

Non succurrit tibi quamdiu circum Barctra haereas?
– Q. Curtii Rufi lib. vii. 8

Uj utitársaimmal, kik Ós, Mergolan és Namenganból (kokandi kánság) valók voltak, az olvasót nem is akarom megismertetni; korán sem voltak olyanok, mint barátaim s csakamar el is váltam tőlük. Annál szorosabban csatlakoztam egy fiatal mollához Kungratból, ki Szamarkandig utazott velünk s onnan Mekkába remélt velem jöhetni. Jó szivü fiatal ember volt, ép oly szegény, mint én, urának tekintett s igen szolgálatkésznek mutatkozott.

Szamarkandból Karsiba három út van: 1) a Sehri Szebzen általi, a leghosszabb, s majdnem kerülőnek lehet mondani; 2) a Dsam-on általi, mely csak 15 mérföldnyi, de

köves hegyvidéken át vezet, s igy ha kocsin nem is megtehetlen, mégis sok akadálylyal jár; 3) a sivatagon általi, mely körülbelől 18 mérföldnyi hosszu. Szamarkandból az út a Bokarába vezető irányt követé azon halomig, melyről a várost legelőször láthatni. Itt balra kanyarodtunk, az út két jól mivelt falun vezetett keresztül, s miután három mérföldet megtettünk, a Robati Hanz karavanszerajnál állapodánk meg, hol az út megoszlik; a balszárnyi Dsamon át vezet, a jobb felőli a sivatagon által. Ez utóbbira tértünk. E sivatag, azokkal összehasonlitva, melyeket előbb láttunk, inkább középszerü mezőnek nevezhető. Találhatók is minden irányban juhászok, miután sok kutja van meglehetősen jó ivóvizzel, s ezek közelében vannak az özbegek sátrai. A kutak többnyire mélyek, s mellettök tartalék-medence készittetik fából vagy kőből, mely mindig négyszöget képez, s ebbe öntetik a kutból meritett víz az állatok megitatására. Minthogy a vedrek kicsinyek s a sokszori felhuzás csakamar elfárasztaná a juhászt, erre szamár, vagy legtöbbnyire teve használtatik, melyen a kötél a nyereghez köttetik, s mely a kötél hosszuságának megfelelő téren előre menve, a vizet felhuzza. A jelenetben, melyet e kutak az ivó juhokkal s a komoly juhászokkal a csöndes estórákban nyujtanak, van valami költői, s igen meglepett a hasonlatosság, melyet a sivatag e része magyarországi pusztáinkkal bir.

A szigoru rendőrségi felügyelet folytán, melyet a buharai emir mindenütt alkalmaztat, az utakon itt is oly nagy a biztonság, hogy nem csak kis karavánok, hanem egyes utazók is szoktak a sivatagon átvonulni. Második napon az egyik kutnál egy Karsiból jövő karavánnal találkoztunk. Az utazók között egy fiatal asszony volt, kit saját férje elárulva 30 tillaért adott el egy öreg tadsiknak. A nő csak a sivatagban tudta meg a gyalázatos üzérkedést, s szegény kiabált, sirt, haját tépte, s őrjöngve futva felém, kiáltá: „Hadzsim, te, ki könyveket olvastál, mondd meg nekem, hol van megirva, hogy a müszülman eladhatja nejét, kitől gyermekei vannak?" Azt felelém, hogy ez bűn, de a tadsik kinevetett, mert

a karsii kazi kelannal (főbiró) valószinüleg már megegyezett s vételéről biztos volt.

Minthogy a nagy hőség folytán csak lassan haladhatunk előre, két nap s három éj kellett, hogy Karsiba jussunk. E hely csak akkor volt látható, midőn azon egyenes magaslatra értünk, hol az út jobbra Kette Kurganba vezet, balról pedig a folyó kezdődik, mely Sehri Szebzből jön s messze karsin túl a homokban elenyészik. Innen a városig, mely két mérföldnyire van távol, folytonosan müvelt föld és számos kert között halad az út, s minthogy a városnak nincs fala, csak akkor vettük észre, hogy benne vagyunk, miután a hidat átléptük.

Karsi, a régi Nakseb, mind nagyságára, mind kereskedelmi fontosságára nézve a buharai kánságnak második városa, s a tulajdonképeni város s a várból (kurgancse) áll, mely az éjszaknyugati szélen van s csak gyönge erődítményekkel bir. Karsinak jelenleg tiz karavanszeraja s jól ellátott bazárja van, s midőn politikai zavarok nem akadályozzák, fontos szerepet játszik a Buhara, Kabul s India közötti átmeneti kereskedésben. A lakosok, kiknek számát 25000-re számitották, nagyobbára özbegek s a buharai hadcsapatok magvát képezik. Ezeken kívül még tadsikok, indusok, afghanok és zsidók vannak itt; ez utóbbiak e helyütt azon szabadalmat élvezik, hogy a város benső részeiben is lovagolhatnak, mi a kánság egy részében sincs megengedve. Az ipar terén Karsi szinte kitünik, de még inkább a közeli Hisszar, késeik készitése által. E kések több fajtája nem csak Közép-Ázsia minden részébe, hanem a hadzsik által Perzsiába, Arábiába s Törökországba is kiszállittatva, három, sőt négyszeri áron is adatik el. Egy fajta, a damascirozott pengék, melyeknek aranynyal vagy ezüsttel kirakott nyelők van, valóban müvészien van készitve, és tartósság s finomságra nézve a leghiresebb angol készitményt is megszégyenitheti.

Több kán és mollához szóló ajánlólevelek között, melyekkel barátaim elláttak, egy Karsiba is szólt, bizonyos Isan Haszanhoz, ki itt nagy tekintélyben állt. Meglátogattam

és barátságosan fogadott. Azt tanácsolá, hogy miután itt minden barom, de különösen a szamár nagyon olcsó, vennék egyet, s a kevés pénzem, mely fenmaradt, mint minden hadzsi teszi, vásárolnék kést, tűt, cérnát, üveggyöngyöt, buharai zsebkendőt, de különösen carneolköveket, melyek Indiából hozatnak be, s itt olcsók, mert a nomád népek között, melyeken át kell haladnunk, ezen árukon lehet valamit nyerni, vagy legalább is jobban eltengődni; egy tűért vagy nehány üveggyöngyért (mondsuk) sokszor kenyeret s dinnyét, egész napra elegendőt, lehet kapni. Láttam, hogy a jó embernek igaza van, s a kungrati mollával még az nap a nevezett cikkekből bevásároltam, s míg kurdzsinom egyik oldala kéziratimmal volt megtöltve, a másik rövid áruk raktárának használtatott fel, s igy egy időben antiquárius, divatkereskedő, hadzsi és molla voltam, ki ezenkivül melléküzletként az áldás, nefesz, amuletetk s más csodás dolgok eladásával is foglalkozott.

Csodálatos átváltozás! Épen egy éve lesz, hogy e sok üzletem volt, s most négy fal közé bezárva, naponkint nyolctiz órán át kell irnom. Ott nomádokkal bajlódtam, kik az üveg-korallok közül a legvilágosabb szinüt, az amuletek közül azt választották ki, melynek szegélyei a legvastagabban voltak piros szinnel ellátva; most kiadókkal, kritikával s a közönséggel van dolgom, kiknek különböző óhajai bizonyára nehezebben teljesithetők, mint egy egy fiatal turkmannő vagy barna dsemsidileány divatizlése.

Egészen meglepetve voltam, hogy Karsiban nyilvános mulatóhelyet találtam, minőre nemcsak Bokarában és Szamarkandban, hanem magában Persiában sem bukkanhatni. Egy ugyan is nagy kert, mely a Kalenderkane (koldusház) szerény nevét viseli, a folyó partján fekszik, nehány fa-sora s virágágya van, s hol a bean monde délutáni 2 órától kezdve napnyugvás utáni egy óráig időzik. Több helyütt gőzölgő szamovarok vannak felállitva, melyeket mindig több zárt társaság környez. E vig csoportok látása a Közép-Ázsiában utazóra valóban gyér jelenség. Karsi lakosai különben kitünnek vigságunk s gondatlanságunk által, s a buharai kánság sirazi-ainak tartanak.

Három napi itt tartózkodásom tán Molla Iszhák (ez volt neve társamnak, a kungrati mollának) s más két hadzsi társaságában Kerkibe indultam, mely innen 14 mérföldnyire van távol, s melyhez csak egyetlen egy út vezet. Karsitól két mérföldnyire nagy faluba értünk, mely mint hallottam, gazdag is, s melynek neve Fejzabad; átmentünk s az éj egyik felét egy cisterna romjaiban töltöttük el, melyek itt nagy számmal vannak, s mind Abdullah kán idejéből származnak. Bár mindenütt barátságos a vidék, még is figyelmeztettek, hogy Karsitól kezdve vigyázzunk, miután itt oly turkmanok is vannak, kikben nem lehet bizni. Szamarainkat a rom egyik szögletébe helyeztük el, s az előrészben podgyászainkra lefeküdvén, felváltva éjfélig aludtunk, mikor is elindultunk, hogy a déli hőség előtt érjük el a kitüzött állomást. A dél még messze volt, midőn a Szengszulak ciszternához érkeztünk. Midőn ezt távolból sátrak s legelő állatok által körülvéve láttuk, megörültünk; most már biztosak voltunk, hogy vizet találunk, mi előbb kétséges volt, miért is szamarainkat vizkészlettel terheltük meg. A ciszterna kupolaalaku magas boltozata, bár már 200 évnél idősb, még egészen sértetlen, s igy nehány fülke is, melyek az utazónak árnyékot nyujtanak. A ciszternát, mely völgy mélyedésében fekszik, tavaszkor a köröskörül olvadó hó, valamint az esőviz teljesen megtölti. Most a víz csak három lábnyi magas volt; a Kungrat és Najman törzsekbeli özbegek 200 sátra által vala körülvéve, kiknek egészen meztelen gyermekei az állatokkal együtt lubicskoltak a vizben s jóizét kissé elronták. Minthogy innen Kerkiig hat mérföldet szoktak számitani, állatainkra nézve e meglehetősen nagy utat éjjel akartuk megtenni s a napot alvásra használtuk fel. Nyugalmunk azonban sajnosan megzavartatott, mert a nomád leányok csakamar észrevették koralljainkat és teve s lótejjel telt nagy fatálakkal siettek elő, hogy cserekereskedésre meghivjanak.

A nap nyugta után egy óra mulva elindultunk. Csöndes, szép éj volt s alig mehettünk négy órán át, midőn mindnyájan az álom által legyőzetve pihenésre leültünk s a kantárral kezünkben elaludtunk. Csakamar nehány lovas riasztott fel, kik vigyázatlanságunkat szemünkre hányták s tovaindulásra intettek; felugrottunk s részint gyalog, részint lovagova, a mint a nap fölkelt, megérkeztünk az Oxushoz, melynek innenső partján van a kis váracs, a tulparton pedig meredek magaslaton a határvár s körülte Kerki városka.

A két magaslat között folyó Oxus majdnem kétszer olyan széles, mint a Duna Pest s Buda között. A vizroham azonban igen nagy, de ennek dacára több zátony van, s minthogy kissé lejjebb ragadtattunk, átkelésünk három egész órán át tartott. Ha az átkelés a legkönnyebb, t. i. a nyári hónapokban, midőn a folyam a legjobban megáradt, mindig jó félóra telik bele, mert hallatlan, hogy valamely vizi jármű itt átkelhessen a nélkül, hogy a hajósok a vizbe ne menjenek s azt kötélen ne vontassák a kevésbé mély helyeken át. Szerencsére a hőség nem volt oly nagy, mint Kanka melletti átkelésünkkor,s csak keveset kellett szenvednünk. A hajósok elég emberségesek voltak s nem fogadtak el tőlünk átkelési dijt. Alig hogy azonban a tulsó partra megérkeztünk, a kerkii kormányzó derjabegije feltartóztatott s arról vádolt, hogy megszökött rabszolgák vagyunk, kik Persiába, eretnek hazájukba akarnak visszatérni, s arra kényszeritett, hogy minden holminkkal a vár belsejébe menjünk, hogy ott maga a kormányzó által hallgattassunk ki. Elgondolhatni meglepetésemet e gyanú felett. Három collegám, kik arcjellegük s beszédük által azonnal elárulták eredetüket, nem is értettek ez alatt s csakamar szabadon is bocsáták azokat. Ellenem több kifogás volt, de midőn láttam, hogy szamaramat erővel akarják elvenni, dühbe jöttem, s a tatár-török nyelvet a konstantinápolyi szójárással fölcserélve, átadtam utlevelemet s erélyesen követeltem, hogy mutassák meg azt a bi-nek (kormányzó) vagy pedig személyesen bocsássanak hozzá.

Lármámra a vár topcsubasi-ja (a tüzérség parancsnoka), született perzsa, ki rabszolga volt, s e helyzetből emelkedett fel a parancsnoki tisztségre, a derjabeginek valamit fülébe suttogott. Ez után magához vont s elbeszélte, hogy Täbriszből, szülővárosából, többször volt Stambulban, s a rumi embereket igen jól ismeri, legyek nyugodt, velem, valamint holmimmal semmi baj sem történik; minden idegennek azonban alá kell magát vetnie a vizsgálatnak, mert minden szabaddá lett hazatérő rabszolgának itt a határon két arany vámot kell fizetnie, és sokan, hogy magukat átcsempésszék, különféle álöltözködéshez folyamodnak. Ezután nemsokára megjött a szolga, ki utlevelemet a kormányzónak megmutatá, s ezzel együtt öt tengét adott hozzá, melyet a bi ajándékozott nekem a nélkül, hogy koldultam volna.

Minthogy Kerki a határvár, s a Heratból vezető uton ugymondva Bokarának kulcsa, részletesebben akarjuk leirni. A vármüvek, mint emlitém, két részre vannak osztva. A jobb parti vár igen kicsiny, csak négy ágyuja van, s béke idején csak nehány őr lakja. A tulajdonképeni vár a baloldalon, a magaslaton épült kastélyból áll, melyet három fal vesz körül s melyben, mint hallottam, 12 vas s 6 sárgaréz ágyu van. A falak földből épültek, de meglehetősen erősek, különösen a legalsóbb, mely 5 láb széles és 12 láb magas. A vár körül van a városka, melynek 150 háza, 3 mecsetje, kis bazárja s 1 karavanszeraja van, jó fal s mély árok is veszi körül. A lakosok özbegek és turkmanok, kik kevés kereskedést, több földmüvelést üznek. A város falának közelében van a hires Kerki imam sirja, ki sok exegeticus munkát irt. A Kerki tartomány Csardsuj vidékétől a Hadzsi Szalih (hibásan Hodsa Szalu-nak nevezett) révig terjed az Oxus partján, oly messzire, a meddig e folyam csatornái folynak. E vidéket az Erszari-turkmanok lakják, kik az egyetlenek, kik adót fizetnek az emirnek, hogy a többi törzs ellenségeskedése irányában biztositva legyenek. A buharai emirnek ezelőtt az Oxus túlpartján még más birtokai voltak, melyeket a győzelmes Doszt Moham-

med kán foglalt el tőle, ugy hogy most Csardsuy és Kerki kivételével mi sem maradt meg neki.

Minthogy nagy sajnálatomra azt hallottam, hogy Molla Zeman, a Bokarából Heratba menő karaván feje, csak 8 vagy 10 nap mulva érkezik meg ide, tanácsosnak tartottam ez időt inkább a turkmanok közötti utazással, mint Kerkiben eltülteni, s Molla Iszhák társaságában Kizilajak és Haszanmenekli törzsköz mentem; ezek körz nehány molla volt, kik barátaim társaságában Bokarában láttak. Az erszariturkmanok, kik csak 200 éve lőtt költöztek ide Mangislakból, s 40 év óta ismerik el Buhara fensőbbségét, a turkmanok nemzeti jelleméből igen keveset tartottak meg. Csak félnomádoknak nevezhetők; nagy részük földmiveléssel foglalkozik, s a kizárólagos marhatenyésztők is törzstársaiknak vad jellemét, de az ősi erényeket is elveszték. Buhara civilizáló törekvései elvették tőlük a kardot s derék természetességüket, s a koránt és vallási képmutatást adták cserébe. Elfelejthetlenek a jelenetek, melyeket házigazdám, egy legtekintélyesb turkman isan házában láttam. Kalfa Nijaz a szentességet, tanulságot és tekintélyt atyjától örökölte, egy tekkie-je (klastroma) volt, hol bizonyos társaságot alakitottak, mint Bokarában. Ehhez még izn-et (engedélyt) nyert Mekkából a szent költemények (kaszide serif) felolvasására, s ha olvasott, vizzel telt csészét szokott maga elé tétetni, melybe minden költemény befejeztekor beléköpött. A szavak szentségétől áthatott nyál azután mint csodás gyógyszer adatott el a legtöbbet igérőnek. Az erszarik csak egy tulajdont tartottak meg a turkmanoktól csonkitatlanul, a vendégszeretetet, melyben minden idegen részesittetik, maradjon az ott egy napig vagy egy évig, mert a tadsikok kivételével egész Turkesztanban e közmondást: „Hóte et poisson, en trois jours poison" még nem ismerik. Házigazdámmal az ova-jától két napnyi, Kerkiből négy vagy öt napnyi járásra, s a régi Belk-től csak öt órányi távolra levő Mezari Serifhez (a nemes sir) is tettem kirándulást. Minthogy azt állitják, hogy ez Alinak sirja, egész Turkesztanban fontos bucsujáró

helynek tartják. A csodás sirt, Sahi Merdan Ali-ban (a hősök királya, t.i. Ali), mint Mezart szintén szokták nevezni, a történet feljegyzése szerint Szandsar szultán (1150) idejében találták meg. Minthogy Belk köröskörül romokkal van elboritva, melyek a div-ek (ördögök) idejéből még kincseket tartalmaznának, a nevezett szultán itt ásatásokat tétetett, s ez alkalomkor fehér kőből készült táblát találtak, melyre ez volt irva: „EzAlinak, Ebutalib fiának, a nagy hős és a próféta társának sirja." E körülmény ránk nézve csak annyi érdekkel bir, mert belőle kimutathatjuk, hogy a régi Belk romjai (melyet a keletiek Ümm-ül-biladnak a városok anyjának neveznek), öt órányira terjedtek. Ma csak nehány földhalom mutatja a helyet, hol a régi Baktra állt, s az ujabb romokból csak egy félig összedőlt mecset méltó az emlitésre, melyet Szandsar szultán, szeldsuk fejedelem épittetett. Belk ugyanis a középkor kezdetén az iszalmi civilizatio főhelye volt, s akkor Kubbet-ül-Iszlam, az iszlam kupolájának neveztetett. Feltünő, hogy itt ugyan oly nagyságu és minőségü téglákat találtam, mint a jomutok közötti romokban, de egyet sem fedezhettem fel ék-irattal. Az ásatásokat kétségkivül nagy siker követné, de ezek csak akkor lennének lehetségesek, ha valaki 2-3000 európai szurony ajánló levelével lenne ellátva.

A mai Belknek, mely Turkesztan afgahn tartományának főhelyéül tekintetik, s hol a szerdár helyőrségével együtt tartózkodik, csak télen van lakosa, minthogy már tavaszkor a legszegényebb is a magasabban fekvő Mezárra vonul, hol a hőség nem oly nyomasztó s a levegő nem oly rosz, mint a régi Baktra romjai között. Míg ez a veszélyes skorpiók sokaságáról hirhedett el, az előbbeninek a csodás piros rózsákról (Güli szurk) van jelentékeny hire. E virágok Alinak állitólagos sirján[1] nőneks valóban szinre s illatra nézve a legszebbek, melyeket valaha láttam. A babona, mely különben az átültetés kisérletét már előre meghiusitá, azt beszéli, hogy e virágok más földben, sőt magában Mezarban is nem tenyésznének.

[1] Ali tulajdonképeni siremléke Nedzsef-ben van.

Hosszas várakozás után végre értesitve lettünk a herati karaván megérkezéséről. Kerkibe siettem azon hitben, hogy az utazást folytathatom, midőn a hazatérő rabszolgák által fizetendő vám felett keletkezett viszálykodás az elutazást ismét elhalasztá. Molla Zeman karavánjában ugyan is körülbelől 40 szabaddá lett rabszolga volt, résint Heratból, részint Persiából, kik védelme alatt, melyet a szegényeknek drágán kellett megfizetni, indultak haza, mert ha magányosan mennek, azon veszélynek vannak kitéve, hogy az uton ismét elfogatnak, s másodszor adatnak el. Bár Zeman az összes határhivatalnokokat jól ismerte, még is, valahányszor csak átkelt, mindig baja volt s pedig nem annyira a dij, mely itt meg van állapitva, mint a rabszolgák száma miatt, melyet ő mindig meg akart kisebbiteni, a hatóságok pedig nagyobbra tenni. A kit nem ismernek, mint rabszolgát fogják meg, s minthogy ez ellen mindenki védelmezni akarja magát, a lármának, veszekedésnek nincsen hossza vége. Végül még is mindent a kervanbasi tetszésére kell bizni, ki 100-150 utas közül, kik alája vannak rendelve, csak azokat nevezi meg szabaddá lett rabszolgáknak, kik arcvonásuk, beszédök vagy más ismertető jelek folytán félreismerhetlenek. Általában a csavargók s oly utazók, kiknek nincs határozott céljuk, a legtöbbször gyanusittatnak, s minthogy ezek leginkább hadzsiknak szokták magukat nevezni, Molla Zemannak az a politikája, hogy Bokarában, a mennyire csak lehetséges, minél több hadzsit hoz össze, s ezeknek soraiba aztán rabszolgáit mint álhadzsikat rejti el.

Egész napig tartott, míg az árucsomagok, emberek, tevék, lovak és szamarak megvizsgálva lettek; végre útra indultunk egy vámhivatalnok kiséretében, ki szigorún ellenőrködött, hogy valljon valamely mellékúton nem csatlakoznak-e más utazók a karaván hoz. Csak midőn már túl voltunk a lakott részen, mely egyszersmind Bokarának is határa, tért vissza a hivatalnok, s mi utunkat a sivatagon át folytattuk, melyen keresztül az Andkuj kánságot két nap alatt voltunk elérendők.

Míg a csöndes éjjelen, jól megrakott csacsim virgoncan tova poroszkált, először villant át agyamon az örvendetes gondolat, hogy a buharai kánság már hátam mögött van s most visszatérőben vagyok a kedves nyugat felé. Elgondoltam, hogy utazási tapasztalatom ugyan nincs sok, de visszahozom a legdrágábbat, - életemet; és szivemet alig csillapithatám le azon örömérzés alatt, hogy talán további utamon is a szerencse által kisértetvén, elérem Persiát, legforróbb vágyaim Mekkáját. Karavánunk, mely 400 teve, nehány ló és szamárból állt, hosszu láncolatot alkotott, s miután egész éjjel derekasan haladtunk, késő reggel Zejd állomásra érkeztünk, melynek nehány kútja van rosz vizzel, s mely Kerkitől hat mértföldnyire fekszik. Mint mindjárt az első állomásnál észrevettem, a karavánban kivülem még sok más egyén volt, kik vágyva tekintettek Közép-Ázsia legdélibb határára. Ezek a szabaddá lett rabszolgák valának, kikkel mi hadzsik együtt csoportosodtunk, s kik között a legszomorúbb viszonyokat fedeztem fel. Mellettem egy az öregség alatt meghajlott apa volt, ki fiát, egy 30 éves férfiút Bokarából váltotta ki, hogy honn hátrahagyott menyének a férjet, unokáinak az atyját visszaadja. Az ár 50 arany volt, oly összeg, mely a szegény öreget koldusbotra juttatá, de ő igy szólt: „Inkább elszenvedem a szegénységet, minthogy fiamat láncok közt lássam." Hazája Kaf volt Persiában. Nem messze tőlünk egy más egyén feküdt ugyan e városból, egy még erőteljes, de a bánatban megőszült férfiú, kitől a turkmanok nehány évvel ezelőtt elrabolták nejét, nővérét és hat gyermekét. A szegénynek egész évig kellett Kivában és Bokarában utaznia, hogy a rabszolgaságban sinylődő családját megtalálhassa. Hosszu keresés után megtudta, hogy neje, nővére s két legifjabb gyermeke a rabság sulya alatt elveszett, a fenmaradt négy gyermek közül csak kettőt válthatott ki, mert a másik kettőért, kik csinosan felnőtt leányok voltak, igen magas váltságdijt követeltek. Ott ült egy fiatal herati, ki ötven éves anyját váltá ki. A nő csak két évvel ezelőtt, midőn Heratból Gurian-ba férje s legidősb fia kiséretében ment, lett megtá-

madva s miután a férfiakat, kik védelmezték, a turkmanok lándzsái és kardjai alatt látta elhullani, véghetlen szenvedések után Bokarában tiz aranyon adatott el. Most kettős árt kellett fizetni, mert a vevőben felismerték fiát, s a gyermeki érzelmeket uzsorás módra kizsákmányolták. Még egy szerencsétlent kell fölemlitenem Tebbeszből, ki nyolc év előtt jutott rabságba, s két év előtt atyja által váltatott ki. Apa és fiú hazatérőben, szülővárosuktól csak három órányi távolban támadtattak meg a turkmanok által, visszakisértettek Bokarába s eladattak. Most mindketten ismét megszabadultak s hazájukba térnek vissza.

De minek fessem tovább e sötét képeket? Sajnos, hogy ezek csak egyes vázlatok ama fájdalomtelt csapásokból, melyek ama vidékeket, különösen azonban Perzsia északkeleti részét, évszázadok óta pusztitják. Ugy tartják, hogy a tekketurkmanok közül jelenleg 15.000 lovasnál több éjjelnappl rablómerényleteken töri fejét, s könnyen elképzelhetjük, hogy e zsákmányszomjas rablók mily sok házat és falut, mily sok családi boldogságot rombolnak szét.

Zejdből délfelé indultunk el. Az egész vidék sivár, sik sivatag, melyen csak itt-ott terem a kórónak egy neme, a tevék kedvenc takarmánya. Meglepő, hogy ez állatok mint szakaszthatják le nyelveikkel és nyelhetik le a növényt, mely a legdurvább kezet is megsebezhetné. Folytonosan délnyugati irányban haladtunk s a távolban nehány lovast mutattak a karaturkmanok törzséből, kik rablásra leselkedtek s megtámadták volna karavánunkat, ha oly számosan nem vagyunk. Este felé letelepedtünk. A kalandorok kétféle irányban, hozzánk egész közel vágtattak el, de miután nehány lövést küldöttek utánunk, nem kisértették meg másodszor. Napnyugvás után egy órával útnak indultunk s egész éjen át nagy vigyázatossággal haladván, a legközelebbi reggel Andkuj város romjai közé érkezénk.

A karaván az egykori város végén a kán csiharbagjához közel telepedett le, az összes utazókkal, kik a lakók elhirhedt rablási vágya miatt a kervanbasi védelme alól nem

mertek eltávozni. Mint hallottuk, itt nehány napi tartózkodás volt elhatározva, mert a vám miatti tárgyalások, melyeket a kán vagy első vezire személyesen vezettek, rendszerint hosszura nyultak. A kán, szokás szerint, kezdetben rendkivüli nagy dijt követel az emberek, (azaz a rabszolgák), állatok és árukért; de minthogy alkudni lehet vele, a dijak leszállitása egyes egyedül a kervanbasi ideje és ügyességétől függ. Hogy ez unalmas üzletnél nem legyek jelen, a többi hadzsival a városba mentem. Itt egy régi medresze hűs árnyékában akartam pihenni, s a bazáron áruimat árulni, hogy azoknak eladásából a napi élelmet fedezzem s egy kevés pénzt is szerezzek. A romokban sokáig kalandoztam, míg a kán lakása közelében, egy mecset udvarában helyezkedhettem el. A bazár csak nehány boltból állt, hol kenyeret, s két vagy három raktárból, hol kis mennyiségü vásznat s kész ruhákat árultak. Jelenlétünk a piacot némileg megélénkité, nők és gyermekek reggeltől estig állták körül kirakott áruinkat, de még sem volt keletük, mert pénz helyett gyümölcsöt s kenyeret hoztak s oly országban, hol 50 dinnyét adnak el egy tenge-ért, a nyers termény-cserébe nem bocsátkozhattunk. A dinnyék koránsem oly jók, mint az Oxus partján termők; de feltünő, hogy e sivatag alaku vidéken, melyet a Majmeneből ide folyó kis sós patak csak kevéssé öntöz, a gyümölcs, gabona és rizs nagy mennyiségben terem. Nyáron e patak vizét, melynek rosz izét a lakosok már megszokták, az idegen alig ihatja, s bár nem oly ártalmas, mint a buharai, mint mondják, mégis sok rosz következménynyel jár. Az éghajlatnak is rosz hire van, s egy perzsa vers joggal mondja: „Andkujnak keserü sós vize, égő homokja, mérges legye, sőt skorpiója is van; ne dicsérd, mert ez a valódi pokol képe." Mind e hátrány dacára Andkuj 30 évvel ezelőtt még igen virágzó volt s 50000 lakost számlált volna, kik a finom fekete, nálunk asztrakánnak nevezett bárányborrel Persiába nevezetes kereskedést üztek, s Bokarával, hol e cikk első minőségben található fel, nagyban versenyeztek.

Andkuj tevéi is a legkeresettebbek egész Turkesztanban, különösen azoknak egy faja, mely ner-nek neveztetik, s a nyak és mellről lefüggő gazdag szőr, karcsú termet és ritka erő által tűnik ki. Most ez állatok már ritkán találhatók, mert maguk a bennszülöttek is részint kivándoroltak, részint elvesztek.

Molla Iszháknak egy földije lévén itt, ki egyike volt a legtekintélyesebb imámoknak, s minket többször meghitt magához, alkalmam nyilt az itt lakó papi notabilitásokkal megismerkedni, és meglepetve láttam azon nagy rendetlenséget, mely itt úgy az igazságszolgáltatási mint vallási ügyekben uralkodott. A kazi kelan (főbiró), ki Buhara és Kivában nagy tekintélyben állt, itt a gúny tárgya; kiki azt teszi, amit maga eszével helyesnek talál, s ajándékkal a legégbekiáltóbb bűnt is jóvá lehet tenni. A lakosok ennélfogva Bokarát, mint az igazságosság, jámborság s földi nagyság példányképét emlegetik, és boldogoknak éreznék magukat, ha az emir őket kormánya alá venné. Egy öreg özbeg megjegyzé, hogy még a frengik (angolok) is, isten bocsássa meg bűneiket, jobbak a mostani müszülman kormánynál. Hozzá tevé, miszerint emlékszik még egy hekim basira (Moorcroft?), ki atyjának házában halt meg, még Hajder emir korában; ügyes varázsló és jó orvos volt, s csak rajta állt, hogy gazdaggá legyen, és mégis mindenki, még az asszonyok iránt is szerény s leereszkedő volt. Többektől kérdezősködtem ez utazó haláláról, mindenki azt mondta, hogy lázban halt meg, a mi valószinübb is a megmérgeztetésről szóló elbeszélésnél.

Andkujnak jelenleg vagy 2000 háza van, melyek a várost teszik, s mintegy 3000 sátra, melyek vidékén, s a sivatag szélén és oázain vannak elszórva. Lakóinak számát 15000-re teszik, nagyobbrészt alieli turkmanok, özbegekkel és kevés tadsikokkal vegyest. Andkuj annak előtte úgy, mint Kulum, Kunduz és Belk, önálló kánságot képezett; de minthogy a herati főúton fekszik, az emlitetteknél jobban volt a buharai és afghanisztani kánok megtámadásainak kitéve. 1840-ig, azt

mondják, meglehetősen virágzó állapotban volt. Buhara főuralma alatt állt, és az Oxus felé diadalmasan előnyomuló Jar Mohammed kánt kellett feltartóztatnia. Ez négy hónapig ostromlá a várost, s végre rohammal bevévén azt, kiraboltatá és romba dönté; a lakosok nagy része pedig, mely már nem menekülhetett, az irgalmatlan afghanok fegyvere alatt hullt el. A mostani fejedelem, Gazanfer kán, hogy a végveszélyt kikerülje, az afghanok kezébe adta magát, a mi egyrészt Bokarát, másrészt a szomszéd Majmenét tette elkeseredett ellenségeivé; és mialatt mi Andkujban voltunk, a belki szerdarral személyesen kellett részt vennie egy ütközetben e város ellen, melyben a kis Majmene mindkettőjöket megverte.

Karavánunkban ezalatt furcsa dolgok történtek. A vezir, a kán távolléte alatt megakarván gazdagodni a szerfeletti vámokból, már összeveszett a kervanbasival. A szóvita csakamar vad verekedéssé fajult, s miután a lakosok a karavánnak fogták pártját, mindkét fél komolyan fegyverkezni kezdett s a legvégsőre is kész volt. Szerencsére a jó indulatu, szelidlelkü kán visszatért hadjáratából, eligazitotta a vitás ügyet, leszállitván a vezir tulságos taksáit, s azon figyelmeztetéssel bocsátott el minket, hogy vigyázzunk az úton, mert a turkmanok, felhasználva a politikai zavargásokat, nagyobb csapatokban folyvást bekalandozzák az utakat. Ettől azonban nem féltünk, mert karavánunk Andkujban kétszeres számra növekedvén, nem volt okunk a rablók megtámadásaitól tartanunk.

Még az nap délután felkerekedénk, és az Andkujtól egy órányira fekvő s gyülhelyül kitüzött Jeketut-nál ütöttünk tábort. Innen éjjel folytattuk utunkat, s első állomást a Majmene-ből folyó patak partján tartottunk, melynek medre némely helyen igen mély, partjai pedig fákkal sürün be vannak nőve. Andkujtól Majmenéig 12 mértföldnyinek mondják az utat, melyet a tevék két nap alatt tesznek meg. Ez állomásig négy mértföldet mentünk volt, s a hátralevő nyolcat könnyen megtehettük volna, ha a második állomást, Kajrabadot nem kellett volna titokban megkerülni, s reggelig

Majmene határát elérni. Kajrabad ugyanis ekkor afghan kézben volt, s a kervanbasi méltán óvakodott azt megközeliteni, mert az afghanok rablásszerű vámszedéseitől még béke idején is van mit félni. Könnyen képzelhető, mint bánt volna most ezen város katonai parancsnoksága a karaván-nal, ha ez kezei közé kerül. Nehány kajrabadi, kik a karavánban voltak, s szülővárosukoz közel, attól el akartak válni, kényszerittettek az utat velünk együtt folytatni, mert féltünk, hogy elárultatunk, s felfedeztetés esetében az afghanok az egész karaván kifosztották volna. Bár a szegény tevék nagyon meg voltak terhelve, mégis déli tizenkét órától fogva másnap reggeli nyolcig szakadatlanul mentünk; a túlságosan elfáradt állatok útközben elhagyattak, s nagy volt az öröm, midőn másnap reggel szerencsésen elértük a majmenei kánságot. Ez állomásnak különben az emberkéz által készitett akadályokon kívül még más nehézségei is voltak, mert mint egy kilenc mértföldnyire Andkujtól a vidék mind domborubbá, s Majmenehez közeledve mind bércesebbé lesz. Ezenkivül még a veszélyes Batkak nevü ingoványos térség egy részén kellett áthatolnunk, melyen a forró időjárás dacára is mély volt az iszap, s ebben tevéink és szamaraink sokat szenvedtek. Nekem erős állatom volt, de apró lábai nagyon gyakran besüppedvén, végre megúnta a sok felkelést, és csak nagy lárma, kérés és húzavona után sikerült Bálám e lovát puha fekelyéből ismét járásra birni.

Egy kis, Akkale nevü város mellett ütöttünk tábort, mely négy órányira fekszik Majmenétől. A kervanbasi, hogy megköszönje istennek a szerencsés megmenekvést, két birkát ajándékozott a hadzsiknak. Én mint senior, felszólittattam az ajándék elosztására; egész nap pecsenyéztünk kenyerezés helyett, és este közös erővel egy telkin-t énekeltünk el, melyet egy zikr-rel kisértettem; azaz teli torokkal kétezerszer kiáltottuk: ja hu! ja hakk! Innen jelentetett meg érkezésünk Majmenébe, estve felé egy vámtiszt, egy udvarias özbeg jött mindent felirni. Még éjjel megindultunk, s másnap reggel Majmenébe érkeztünk.

XIII. FEJEZET

MAJMENE. – POLITIKAI ÁLLÁSA ÉS FONTOSSÁGA. – AZ URALKODÓ FEJEDELEM. – FÉLTÉKENYSÉG BUHARA ÉS KABUL KÖZT. – DOSZT MOHAMMED KÁN. – ISAN EJUB ÉS MOLLA KALMURAD. – MAJMENE VÁR ÉS KÁNSÁG. – MEGSZÖKÖTT OROSZ FEGYENCEK. – MURGAB FOLYÓ ÉS BALA MURGAB. – DSEMSIDIEK S AFGHANOK. – TÚLSÁGOS VÁM. – KALE NO. – HESZARE. – ADÓK ÉS ROSZ IGAZGATÁS AFGHANIÁBAN.

Wild warriors of the Turquoise hills, and those
Who dwell beyond the everlasting snows
Of Hindoo Kosh, in stormy freedom bred.
Their fort the rock, their camp the torrent's bed.
Moore. Veiled Prophet.

MIELŐTT Majmenébe bevonulnánk, e vidék politikai viszonyaival akarom az olvasót megismertetni, mert nevezett város e tekintetben fontos szerepet játszik, s némi előleges megjegyzéseket elkerülhetetlenekké tesz. Az Oxuson innen Hindukusig és Heratig elterjedő vidék örök idők óta folytonos háborúskodások s viszályok szinhelye volt; részint a rajta fekvő apró rabló államok részéről, melyek közől csak Kunduzt, Kulumot, Belket, Akcsét, Szerepult, Siborgant, Andkujt és Majmenét emlitem,

részint a szomszédos buharai és kabuli emirek részéről, kik, hóditási terveik elősegéllése végett vagy a viszálkodást szitották azok közt, vagy bele avatkozva ügyeikbe, egy vagy más várost magukoz ragadtak, függő állásba hoztak, és céljaikra felhasználtak. E két fejedelem fővetélytárs volt e vidéken. E század kezdetéig, csekély kivételekkel Bokarának befolyása volt túlnyomóbb, de az ujabb időben a durani, szadduzi és barekzi afghan törzsek által kiszorittatott, és Doszt Mohammed kánnak részint erőszakm részint csel által sikerült mindezen apró államokat, Bedaksan és Majmene kivételével hatalma alá hajtani. Ő alakitá a Turkesztan tartományt s tette Belket ennek fővárosává, mely egy szerdarnak, ki mellé 10,000 ember, részben paltan (rendes sereg), részben benszülöt katonaság és három üteg tábori ágyú adatott, lett székelyévé. A hegyes Bedakan birtokáért az erélyes Doszt Mohammed kán nem igen fáradozott; a benszülöt fejedelem hűbéresének nyilvánitá magát, s az afghan pillanatra ki volt elégitve. Másként állt a dolog Majmenével, mely Bokarának fele útján fekszik, s ugy Jar Mohammed kán, mint Doszt Mohammed kán által sikertelenül ostromoltatott. 1862-ben, midőn az öreg barekzi fejedelem utolszor nyúlt fegyverhez a hűtlen Herat ellen, egész Közép-Ázisa remegett; de Majmene ekkor is ellenállt, özbeg lakosainak vitézsége közmondásossá vált, s képzelhető a város büszkesége, midőn Doszt Mohammed kán halála után avval állhatott elő, hogy ő volt az egyetlen, ki nem hódolt az afghan hatalomnak.

Doszt Mohammed kán halála, Közép-Ázsia történelmének egyik legfontosabb eseménye, rögtön nagy változások és politikai zavargások jövőjeül tekintetett. A buharai emir első akarata az alkalmat felhasználni, általánosan ismert fösvénysége dacára 10.000 tillát küldött segélyül a kis Majmenének, s elvégeztetett, hogy az emir átkelvén az Oxuson, egyesült erővel fogják a közös ellenséget, az afghanokat megtámadni. De Majmene mostani uralkodója, egy 22 éves, tüzes fiatal ember, ki nem győzvén szövetségesét bevárni,

egymaga megkezdte a háborút, és nehány kis helyet elfoglalván az afghánoktól, palotája kapujára 300 hosszuhaju fejet tűzött ki. A városban tartózkodásunk alatt épen új, nagy háborura történtek előkészületek.

Karavánunk itt is a városon kívül táborozván, egy bizonyos Isan Ejubnak tekkiéjében szálltam meg, kihez hadzsi Szalihtól ajánlólevelet kaptam. Minden áron iparkodtam ez ember jó indulatát megnyerni, mert nagyon féltem, hogy Majmenében olyan emberrel találkozhatom, ki által felfedeztethetem, s igy a legnagyobb veszélynek lehetek kitéve. Ugyanis Konstantinápolyban egy bizonyos Molla Kalmuraddal ismerkedém meg, ki majmenei születésünek adta ki magát, s a dsagataj török nyelvben négy hónapig tanitóm volt. E furfangos molla már a Bosporusz partján kinézte belőlem, hogy nem vagyok az a Resid efendi, kinek tartattam. Tudván szándékomat, hogy Bokarába akarok utazni, ciceronémnak ajánlkozott, s azt mondá, hogy az angol Molla Juszufot (Dr. Wolf) is ő szolgálta ezen útjában. Én kétségben hagytam szándékaim felett, mire ő Mekkába ment, s miután azt mondá, hogy onnan Bombayu és Karacsin keresztül hazájába szándékozik, már Bokarában féltem a vele való találkozástól, mert meg valék győződve, hogy dacára jóságomnak, melylyel elhalmozám, mégis a legcsekélyebb összegért képes lesz elárulni. Az afghan hadjárat által Majmene és Buhara közt a közlekedés meglévén szakadva, elég szerencsés valék vele itt nem találkozni. Majmenében alig hittem őt kikerülhetni, s hogy támadását megelőzzem, azáltal kellett szilárd állást foglalnom, hogy az általánosan tisztelt Isan Ejub bizalmát s barátságát megnyerni iparkodtam. Három napi tartózkodás után e városban jobbnak találtam, ha magam kezdem meg a dolgot, és kérdezősködtem utána. „Hogyan, mondá az Isan csodálkozva, ismerted Kalmuradot? (Béke neki és hosszú élet nekünk!) Ő szerencsés volt Mekkában halhatni meg, s kebelbarátom lévén, házamba vettem gyermekeit, s e kis fiú – tevé hozzá egy gyermekre mutatva, –az ő fia." Egy egész zsinór üvegklárist

adtam a gyermeknek, három fatihát mondtam el az elhúnyt lelki üdveért, [1] és indokolt félelmem igy véget ért.

Szabadabban kezdék tehát mozogni, s egy utca sarkán nemsokára felállitám bódémat; mely azonban, miután nagy sajnálkozásomra mitsem vásárolhattam hozzá, nagyon kicsiny kezdett lenni. „Hadzsi Resid, mondá társaim egyike, késeid, tűid s üvegklárisaid felét már megetted, a másik felét s a szamaradat is rövid idő alatt megeszed, mi lesz aztán belőled?" Igaza volt, de mit tehettem? Jövőm, különösen a közeledő tél aggasztott, mert messze voltam még a perzsa határtól, s minden kisérletem, erszényem megtöltésére, sikertelen maradt. Különben csakamar megvigasztalt azon tapasztalás, hogy az özbeg sohasem ereszt el ajtajától egy dervist, hadzsit vagy koldust üresen; kenyeret, gyümölcsöt, sőt imitt-amott egy-egy darab ruhát is remélhettem, s ez untig elég volt utam folytatására. Hogy szenvednem, még pedig igen sokat kellett szenvednem, azt elképzelheti az olvasó, de a megszokás, s a Európába visszatérés édes reménye nagyot könnyitett terhemen. Édesen aludtam szabad ég alatt a puszta földön, s túlboldognak érzém magamat, hogy a felfedeztetéstől és kinos haláltól való folytonos félelmen végre túladhattam, mert már senki sem kételkedett hadzsi voltomban.

A majmenei kánság, a mennyiben lakva van, 18 mértföld széles s 20 mértföldnyi hosszu; s a fővároson kívül 10 falu és helységből áll, melyek közől Kajszar, Kafirkale, Alvar és Kodsakendu említésre méltók.

Az állandó lakosok és nomádokra oszló népséget 100,000 főre teszik, nemzetiségökre legnagyobb részt özbegek a Min, Acsmajli és Daz törzsekből; 6-8000 jól fegyverzett lovast állithatnak sikra, s a mint már mondám, általánosan ismeretesek vitézségökről. Majmene mostani uralkodóját Hüszejn kánnak hivják, fia Hükumet kánnak, kit saját testvére, a mostani fejedelemnek még életben levő nagybátyja a vár faláról lelöketett, hogy – a mint mondá – derék fiának kezébe jussanak az ország dolgai. De ez még kormányképtelen levén, e gazság oka könnyen elgondolható; Mirza Jakub – ez neve a szeretetreméltó nagybátyának, – ugyan csak mint vezér szerepel, de kiki tudja, hogy ő urakodik Hüszejn kán nevében.

Majmenében különben jobban szerették a fiatal uralkodót nagybátyjánál. Míg nálunk is kellemes külsejü férfinak mondanák, az özbegek szemében tehát valódi Adonis. Dicsérik jó szivét, s elfeledik azon kegyetlen törvényt, mely szerint a kán testi vagy pénzbeli büntetések helyett bármely alattvalóját Bokarába küldheti a rabszolgavásárra. A majmenei kánok havonkint küldenek egy csapat ily szerencsétlent Bokarába, s ez régi szokás levén, senkinek sem tűnik fel.

Majmene városa hegyek közt fekszik, s csak egy negyedórányiról látható. Piszkos és rosszul épült, 1500 agyagkunyhóból áll, van egy téglából épült bazárja, mely már enyészetnek indul, három agyagból épült mecsetje s két téglából rakott medreszéje. Lakosai özbegek, s ezeken kívül tadsikok, heratiak, s mintegy ötven zsidó család, nehány hindu és afghan, kik mind egyenlő szabadságot élveznek, s vallási vagy nemzetiségi tekintetekből nem nyugtalanittatnak. A mi Majmenét mint várat illeti; sem az egyszerü város falak és árkokban, sem a város nyugati részén levő váracsban, nem találtam meg azon óriási erősséget, mely Doszt Mohammed kán angol módra fegyelmezett afghan tüzérségének ellentállhasson. A földből rakott városfalak tizenkét lábnyi magasak, s öt láb szélesek, az árok sem mély, sem igen széles, a váracs ugyan egy magányosan fekvő dombon elég magasan s meredeken áll, de közelében magasabb hegyek vannak, melyekről egy üteggel pár óra alatt az egészet

1 Teheránba érkeztemkor Iszmael efendi barátom, akkori megbizottja a portának a perzsa udvarnál, beszélte, hogy érkezésem előtt egy hónappal egy majmenei molla ment itt keresztül, kinek személyleirása egészen megegyezett holtnak hitt mollámmal, s ki a követségnél emlegetett is engem, mint volt tanitványát. Kalmurad tehát nem halt meg, és szerencsés sorsomnak köszönhetém, hogy nem találkoztunk.

össze lehet lövöldözni. Valószinű tehát, hogy Majmene hires ereje nem falai s árkaiban, hanem inkább védői vitézségében rejlik. Majmene özbegjeiben első pillanatra felismerjük a merész s rettenthetetlen lovast, kivel csak a sehriszebzi özbeg versenyezhet. E kis kánság határozottan harcias jelleme, mely még ehhez a Murgab folyónál levő hegyszorost is birja, az afghanoknak vagy bármely más hóditónak, kik délről nyomulnak az Oxus felé, mindig sok dolgot fog adni. Kerki erőditvényei kevés ellentállást nyujtanak; s a ki Bokarát akarja megnyerni, elébb Majmenét kell elpusztitania, vagy barátságát magának bizotsitania.

Itt már nem vámi nehézségek, hanem magán érdekek tarták vissza a kervanbasit s karavánunk első kereskedőit. Legalább két vagy három lóvásárt akartak bevárni, mert itt olcsón szép lovakat lehet venni, melyek a vidék özbegjei s turkmanjai által vásárra hozatnak s negyrészt Heratba, Kandaharba, Kabulba, sőt gyakran még Indiába is kivitetnek. Olyan lovakat, milyeneket Persiában 30-40 aranyon láttam eladatni, itt 100-160 tengén lehet kapni; sőt még Buhara, Híva vagy Karsiban sem láttam ilyen szép és olcsó lovakat. De a vásáron nemcsak lovakban van nagy választék, hanem termények és belföldi iparkészitményekben is, mint szőnyeg s más részint pamut, részint teveszőr szövetekben, melyeket a turkman és dsemsid nők készitenek. Jelentékeny a kismis (száritott szőllő) ánis és pistacia kivitel Persiába s Bagdadba, mely cikkek mázsája 30-40 tengén kél el.

Nyolcnapi itt mulatás után kimentem a városon kivül időző karavánhoz, hirt venni utunk folytatásáról. Itt nagy csudálkozva hallám, hogy már egész nap engem keresnek, hogy négy , a kán nagybátyjának parancsára elfogott rumit szabaditsak ki, mert a biró itélete szerint csak azáltal tisztulnak meg azon gyanú alól, mintha megszökött rabszolgák volnának, ha egy hiteles tanú bizonyitja, hogy csakugyan oszman eredetüek. De mielőtt a kánhoz mennék, bemutatom az olvasónak földieimet, mert karavánunk e felette érdekes személyeit majd elfeledém. Ez emberek orosz fe-

gyencek voltak, kik Szibériából, a tobolszki kerületből, hol nyolc év óta nehéz számüzetésben éltek, a nagy kirgisz sivatagon át Bokarába szöktek, s innen Heraton, Mesheden s Teherányon keresztül Gümrübe akartak visszatérni. Szökésök s egyéb kalandjaik története igen hosszú, azért csak néhány dolgot mondok el belőle rövidesen.

Az utolsó török-orosz háborúban nagy razzia alkalmával (csapao), melyet hivatalból, vagy a mi valószinübb, saját rovásukra kezdtek, egy cirkáló orosz csapat kezébe kerültek, s ily módon Szibériába vitettek. Itt nappal fát kelle vágniok a tobolszki erdőkben, éjjel börtönbe zárattak, melyben kenyeret s levest, és csak ritkán húst is kaptak. Évekig tartott, míg az őket az erdőben őrző katonáktól oroszul megtanultak. A beszélgetés bizalmat szült, nemsokára megkinálták egymást a vodkipalackkal, és múlt tavaszon, mikor egyszer a két őrt álló katona kissé mélyebben nézett a kancsó fenekére, a fegyencek tévedésből a tölgyfák helyett őreiket vágták le, fejszéiket felcserélték ezek fegyvereivel, és hosszas, veszélyes bolyongás után, mialatt fűből s gyökerekből éltek, végre nehány kirgisz sátorra akadtak. Itt biztosságban voltak, mert a nomádok jó cselekedetnek tartják az ily szökevényeknek menhelyet adni. A kirgisz sivatagról Taskenden át Bokarába jöttek, hol az emirtől egy kis útravalót kaptak; útközben ugyan többször gyanúba fogattak, mintha szökött rabszolgák volnának, de komoly veszély csak Majmenében érte őket.

Utitársaim s a kervanbasi nógatására Isan Ejub kiséretében még az nap elmentem a várba. A kán helyett nagybátyja fogadott, ki nyilatkozatomat illetékesnek tartván, a négy szökevényt szabadon bocsátá. A megmenekültek könnyes szemmel mondtak köszönetet, s az egész karavánban nagy volt az öröm. Két nap mulva folytattuk utunkat Herat felé.

Utunk innen folyvást hegyes vidéken vezetett. Az első állomásnak, melyet délnyugati irányban hat órai haladás után értünk, neve Almar volr, és szétszórva fekvő faluból

állt. Alig telepedett itt le a karaván, megjelent a majmenei vámszedő nehány lovas kiséretében, valami utólagos vámot követelni. Volt lárma, vitázás és órákig tartó alkudozás, de végre engednünk kellett, s miután a szegény kervanbasi s a kereskedők áruik, állataik és rabszolgáikért még egyszer megfizettek, estve tovább indultunk. Éjfél felé, mialatt Kejszar nevü jelentékeny helyen mentünk keresztül, Narin állomáshoz értünk, s ez öt mérföldnyi út keskeny, termékeny, de elhagyott völgyeken vitt keresztül, mert a szép vidéket a turkmanok, dsemsidik és firuzkuhiak rablásai nagyon bizonytalanná teszik. Nariban csak nehány óráig pihentünk, mert egy hét óráig tartó út volt előttünk. Miután egész nap szakadatlanul haladtunk, este a Csicsektü nevü falu és állomást értük el, melynek közelében egy másik, Fehmgüzar nevü falu fekszik. A kervanbasinak s nehány más utitársunknak az innen délkeletre a hegységek közt három órányira fekvő Kodsakendu faluban levén dolgunk, itt egy egész napot időztünk. E helyet tekintik Majmene és Turkesztan határának. Egy Devletmürad nevü jüzbasi, ki itt mint határőr szerepelt, kamcsin pulu, azaz ostropénz[2] név alatt ismét vámot vett rajtunk, most harmadszor a majmenei kánságban. Midőn egy herati kereskedőnek bámulatomat fejezém ki ez igazságtalan eljárás felett, ezt felelte: „Hála istennek, hogy csak vámot kell fizetnünk. Azelőtt Majmenén s Andkujn keresztül az út nagy veszélylyel járt, mert a kán maga fosztatá ki a karavánokat, s mi mindenünket elvesztők." Itt Csicsektuban láttam az utolsó özbeg nomádokat, s meg kell vallanom, hogy mély megilletődéssel bucsuztam el e derék becsületes emberektől; s e nép nomádjai, kikkel a hívai és buharai kánságokban találkoztam, egész Közép-Ázsiában a legjobb hatással voltak reám.

2 Közép-Ázsiában szokás a kisérő csapatnak, mint nálunk borravalót, ostorpénzt adni; s e jüzbasi jogosittatott kánja által minden átmenőtől, a nélkül hogy neki kisérőül vagy oltalmul szolgált volna, vámot venni; s ebben állt minden jövedelme.

Itt egy csapat dsemsidi, melyet a kán Bala Murgabból küldött elénk, vette oltalmába a karaván; mert az út innen egy jó széles völgyön vezet keresztül, melytő jobbra a szarik-turkmanok, balra a rabló firuzkuhiak laknak. A föld igen termékeny, de uratlan s miveletlen. A mint hallám, az egész uton Bokarától idáig, nem volt a karaván oly fenyegető veszélynek kitéve, mint itt. Őrizetünket 36 jól felfegyverzett lovas dsemsidi képezte, kikez még vagy hatvan harcképes ember csatlakozott a karavánból; és még is az egész uton jobbra balra minden dombra táborszemek küldettek, s mindenki a legnagyobb feszültségben volt; képzelhető, mint érezhették magokat ily pillanatokban a szegény kimenekült rabszolgák, kik sok fáradság és nagy költséggel eddig eljutottak, s most uj szolgaságveszélye által voltak fenyegetve. De a karaván nagysága s különösen ébersége, szerencsésen megóvott minden támadástól. Egész nap pompás réteken haladtunk, melyeket az előrehaladt évszak dacára térdig érő fü és virágszőnyeg boritott, s éjjel kipihenve magunkat, másnap reggel a Kale Veli vár romjaihoz érünk, melyben két év előtt még laktak, de mely a szarik-turkmanok egy nagy alamanja által megtámadtatva kipusztittatott. A benlakók részint rabszolgákul adattak el, részint agyonverettek, s a pusztán álló ház és várfalak rövid idő alatt teljesen romba fognak dőlni. A dsemsidi lovasok, kik még csak egy nap óta kisértek, már itt követelték kamcsinpulujokat; minden gyalog vagy lovas embernek egyszer, a rabszolgáknak kétszeresen kell fizetniök. Azt álliták, hogy azon vámilletékből, mely Bala Murgabnál szokott szedetni, nekik mi sem jut, s igy követelésük igazságos.

Csicsektuból való elindulásunk után másodnapra este felé vége lőn a szép utnak s a völgyes vidéknek. A Murgab folyóhoz vivő út innen vad bércszoroson vezetett keresztül, mely helyenként igen meredek s e mellett oly szük, hogy egyes megterhelt tevék csak nagy nehezen bujhatnak át rajta. A mint hallám, ez az egyetlen járható út, mely a folyó partjához vezet. A seregeknek, melyek a Murgabon át akar-

nak kelni, vagy a sivatagon kell keresztül menniök, s a szalorok és szarikokkal jó barátságban állniok, vagy az emlitett szoroson áthatolniok, hol a dsemsidik barátságát kell megnyerni, kik e meredek utakon a legerősebb seregnek is nagy kárt okozhatnak. Csak éjfélre értünk a folyó partjához, ember és állat ellankadva a fáradságos bérci uttól, csakamar mély álomba merült. Midőn másnap reggel felébredék, láttam, hogy egy magas hegyektől körülvett völgyben vagyunk, melynek közepe, a Murgab[3] tiszta zöld habjai által átmetszve, kellemes látványt nyujtott. Félóráig haladtunk a part hosszában, az átkelésre alkalmas helyet keresve, mert a folyó igen gyors, s bár nem nagyon mély, a magas partok s a víz medrében lévő sziklák miatt nem mindenütt átgázolható.

A lovak kezdték meg az átkelést, ezeket követték a tevék, s végül maradtak a szamarak. Ez állatok, a mint tudva van, a halál és tüznél is jobban félnek a víz és iszaptól; szükségesnek tartám tehát tarisznyámat, melyben utam legbecsesb zsákmányai, kéziratáim voltak, egy teve hátára tenni. Magam az üres nyeregbe ültem s ugy hajtám neki szamaramat a viznek. Az első lépteknél, melyeket az állat a ragadó folyam köves medrében tett, észrevettem, hogy baj lesz; le akartam szállni, de ez felesleges lett volna, mert néhány lépéssel odább paripám egyszerre elesett, aztán a parton álló utitársaim hangos kacagása közben, megrettenve, gyorsan, a mint csak kivántam, átvágtatott a tul partra. A Murgab tiszta habjaiban élvezett reggeli hideg fürdő csak azért volt kellemetlen, mert nem öltözhettem át, s kénytelen valék néhány órát szőnyegnek és zsákokkal betakarva tölteni, míg átázott ruhám a napon megszáradt. A karaván közel a várhoz tábort ütött, melynek belsejében házak helyett csupa sátrak vannak, a hol is a dsemsidiek kánjai vagy fejedelmei székelnek.

A Murgab völgy ezen, Bala Murgab, azaz felső Murgab[4] nevü része, a hezarei magas hegylánc határától Marcsahig (kigyókut) terjed, hol a szalor-turkmanok laknak; s örök idők óta a dsemsidiek birtokában van, kik időközben ugyan nehányszor elüzettek, de ismét visszatértek. A vártól délnyugotra a völgy oly keskeny lesz, hogy hegyszorosnak volna nevezhető, melynek közepében a Murgab tajtékot verve pokoli lármával rohan tovább. Csak Pendsdehen felül, hol a folyó mélyebb s lassúbb lesz, tehet a völgy szélessége egykét mértföldet. Azt mondják, hogy azon időben, midőn még Merv létezett, e vidék meglehetős virágzó volt, de most a turkmanok fészkelnek benne, kiknek lépteit mindenütt romok és pusztulás jelölik.

A dsemsidiek Dsemsidtől, a pisdadiak mesés királyától származtatják magukat. Ez állitás valóságát természetesen kétségbe lehet vonni. De tagadhatatlan, hogy perzsa eredetüek, a mit nem annyira nyelvük, mint inkább tisztán irani arcjellegük bizonyit, melyet e nomádok oly szeplőtlenül őriztek meg, a mint azt még Persiának is csak déli tartományaiban találhatjuk. Évszázadok óta a perzsa nemzet legszélső határára vetődve, a folytonos harcok által számuk nagyon leapadt. Nincsenek többen 8-9000 sátornál, melyekben a nevezett völgyben s a határos hegységekben elszórva, nagy nyomorban élnek. Nagy részök Allahkuli kán által kényszeritve Kivába vándorolt át, s itt egy termékeny, az Oxus által vizzel gazdagon ellátott földterületet (Kökcseg) kapott lakelyül. Jobban is éltek itt, de a régi, bérces haza utáni vágy visszahajtá őket; s most itt mint uj települők élnek ismét, de nem nagyon fényes helyzetben. Öltözet, életmód és jellemre nézve a dsemsidiek egyenlők a turk-

3 A Murgab a keleti magas hegységekben ered, melyek Ghurnak neveztetnek, s éjszaknyugotnak foly Marcsah és Pendsdeh mellett, míg végre Merv homoksivatagjában elvész. Azt mondják, hajdan az Oxussal egyesült; de ez lehetetlen, mert öröktől fogva rohanós hegyifolyó volt, mely homokos lapályon sohasem folyhatott messzire.

4 Másoktól ismét azt hallám, hogy csak a várat hivják Bala Murgabnak. Jelentékeny helynek kellett lennie, mert a falakon belül s a környéken levő temérdek romból elmult culturára lehet következtetni.

manokkal; rablókalandozásaik szintoly félelmesek, csak hogy csekély számuk miatt ritkábbak. Most kánjaik (kettő van ilyen, Mehdi kan, és allahkuli kán) az afghanok hűbéresei s a herati szerdartól , a mint mondják, ezért gazdagon megjutalmaztatnak. Az afghanok már Doszt Mohammed kán idejében minden áron maguk részére iparkodtak a dsemsidiek fegyvereit megnyerni, részint, hogy a Murgab éjszaki határán folytonos őrseregök legyen a majmeneiek berohanásai ellen, részint hogy a turkmanok hatalmát, kiknek barátságát még Doszt Mohammed kán sem birta magának a legnagyobb áldozatokkal sem biztositani, egyensulyozzák. Mehdi kán, az emlitett dsemsidi főnök, azt mondják, hogy lényeges szolgálatokat tett Herat ostromlásánál, s ezért nem csak az elhalt emirnek, hanem utódjának, a mostani király Sir Ali kánnak is teljes kegyét megnyerte. Ez őt kis koru fia gyámjává tette, kit Herat kormányzására hátrahagyott. Az afghan határnak Murgabig való kiterjsztése tehát nem igen valószinű, mert a dsemsidiek a herati szerdar fensőbbségét el nem ismerik, s azon pillanatban, midőn zsoldjoktól elesnek, nyilt ellenségkép lépnének fel.

Mint mindenütt, it is a karaván vám-ügyei tették az első s egyetlen nehézséget. Az egész uton azt hallám, hogy a Murgab bal partján kezdődik Afghanisztan, hol legalább a rabszolgavámot nem szedik. De nagyon csalódtunk. A dsemsidiek kánja, ki a kervanbasival személyesen alkudozott a dijak felett, az árukötegek, állatok és rabszolgákért még többet fizettetett magának, mint az előbbiek, s midőn dijszabályzata köztudomásra jutott, kétségbeesés szállt meg mindenkit, sőt némelyeknél vége hossza nem volt a sirásnak. Még a hadzsiknak is minden szamár után két frank vámot kelle fizetniök, a mi mindenkinek, de különösen nekem nehezemre esett. De legjobban megjárta egy indiai kereskedő, ki nehány teher ánist vett Majmenében 30 tengeért. A Heratig való szállitás 20 tengébe került, vámképen fizetett eddig 11-et, s most még 30-at kivántak tőle, s igy csupán költségei 61 tengére rugtak. Azon roppant terhek,

melyek itt törvényes módon nehezednek a kereskedő vállaira, minden kereskedelmi forgalmat gátolnak; s a lakosok, uralkodóik zsarnoksága miatt gyakran a természetnek e vidéken vadon termő kincseit, melyeknek jövedelme annyi szükségletét fedezné háztartásuknak, nem értékesithetik. A dsemsidiek bérces hazájában három emlitésre méltó terményt találunk, melyek vadon teremnek, s bárki által gyüjthetők: 1) pisztaciák 2) buzgunds, szintén a pisztacia fának gyümölcse, mely egy évben pisztaciát, a másikban festőfaként használható buzgundsot terem, az előbbiek batmanja ½, az utóbbié 6-8 frank; 3) terendsebin, harmatalaku cukoranyag, melyet ugy szednek, mint a mannát; ize nem rosz, s Heratban és Persiában cukorgyártásra használtatik. A Badkiz (szóról szóra forditva: „a hol a szél ered") hegység gazdagon adja az emlitett cikkeket, melyeket a lakosok össze is szednek; de a kereskedő a roppant vámok miatt csak igen keveset adhatván értök, az inség általok alig enyhittetik. A dsemsidi nők pamutból s kecskeszőrből különféle szöveteket készitenek, főkép egy nemét s posztónak, mely sal-nak neveztetik, s Persiában jó áron kél el.

Négy napot tölténk a Murgab partján, az emlitett romok közelében. Órákig eljártam e tiszta zöld vizü folyam partjain, az egyes csoportokban elszórt sátrakat meglátogatni, melyek nyomorultul s elzüllötten néztek ki, s ócska nemezrongyokkal voltak befedve. Hiába kináltam üvegklárisaimat, áldást és nefeszt, az embereknek csak kenyér kellett, s ily fényüzési cikkek után nem vágyódtak. A vallás sem áll itt nagy tekintélyben; s miután hadzsi és dervis voltam, nem nagy hasznomra lehetett, s azon nagyobb kirándulást, melyet Marcsahba akartam tenni, abba kellett hagynom. Itt, a mint mondják, münar-okkal ellátott (tornyok s oszlopokkal; talán a parszi-k korából való) kőromok vannak. E hirt nem tartám egészen hitelesnek, mert különben az angolok, kik Heratot s vidékét eléggé ismerték, emlitést tettek volna rólok; s azért e bizonytalan hir miatt nem akartam magamat veszélynek kitenni.

Bala Murgabtól Heratig az utat lóháton négy napra teszik, tevén ezen bérces vidéken két annyira, s nekünk, kiknek tevéi nagyon meg valának terhelve, még többet kelle számitanunk. Két magas, a Murgabtól délre látható hegycsucsot két nap mulva szándékoztunk elérni. Mindkettőt derbendnek, azaz szorosnak hivják; s mind kettő magasabb, szűkebb és még könnyebben védelmezhető mint az, mely a Murgab jobb partján Majmenébe visz. Minél tovább halad az ember, annál vadregényesebb lesz a természet. Azon magas sziklatömegek tetején, melyek az első derbendet teszik; régi várromok vannak, melyekről tarkábbnál tarkább regéket beszélnek. Tovább, a második derbendnél, közel a Murgab partjaihoz, egy régi kéj-palota romjai láthatók. A hires Hüszejn Mirza szultánnak volt ez nyári lakása, ki itt egy Pul Taban nevü kőhidat épittetett, melynek nyomai még most is észrevehetők. Közép-Ázsia ezen legmiveltebb uralkodójának korában az egész vidék virágzott s a Murgab partján több ily kéjpalota állt.

Tulhaladván a második szoroson, elhagytuk a Murgabot, s utunk jobbra kanyarodott nyugati irányban egy emelkedett sikságra, mely tőszomszédja a sivatag azon részének, hol a szalorok laknak. Itt kezdődik a magas Telkghuzar hegy, melyen öt órát tartott átkelésünk. Éjfél felé egy Mogor nevü helyen állapodtunk meg, s innen másnap reggel az egykori város és vár Kale No romjaihoz értünk, melyek körül nehány, még a dsemsidieknél is nyomorultabb külsejü hezare-sátor volt. Kale No, a mint hallám, még 50 év előtt virágzó város volt, s a Persiából Bokarába menő karavánoknak rakelyül szolgált. A hazare-k, akkori birtokosai, azonban elbizták magokat, Herat kormányzására igényeket kezdtek támasztani, s ezen utóbbi város ellen viselt harcok által tönkrejutottak. A persákat is ellenségeikké tették, mert Koraszanban rabló kalandjaikban a turkmanokkal versenyeztek. Akkor Kale No az volt a rabszolgakereskedésre nézve, a mi most Merv.

Az itt található hazarék az iráni elemmel való összevegyülésök folytán nem őrizték meg a mongol typust oly tisztán, mint a Kabul vidékén lakó rokonaik, s nagyobbrészt szunniták, míg ezek a siitákoz tartoznak. Ha jól értesültem, az éjszaki hazarék a déliektől csak Nadir korában váltak el; s a körülöttük lakók által kényszeritve tértek át a szunniták szectájához. A mint beszélik, a hezarek[5] mongolországi ős lakelyökből Dsengisz kán által hozattak Közép-Ázsia déli részébe, és II. Abbasz sah befolyása által térittettek a siismusra. Feltünő, hogy anyanyelvöket a persával cserélték fel, mely még az általok most lakott vidéken sem általánosan uralkodó; s csak egy kis részök, emly közel Herathoz a hegységekben elszigetelve él, s évszázadok óta szénégetéssel foglalkozik, beszéli a mongol nyelvnek egyik szójárását. Magukat, valamint lakelyüket is Gobinak nevezik.

Baba kannak, a kale no-i hezarék fejének, szegénysége s gyöngesége miatt a csak két napi távoságra fekvő Heratnak legalább fensőbbségét el kellene ismernie. De ő is független fejedelemnek tekinti s akarja magát tekinteni, s alig telepedett le karavánunk a romok mellett, személyesen eljött vámot követelni. Uj vita s veszekedés. A kervanbasi követet akart Heratba küldeni panaszszal; a fenyegetés használt, s a vám helyett megelégedtek egy borsos kamcsinpuluval, de az istentelen kán szintén nem feledkezett meg még a hadzsikról sem, s ismét két frankot kellett szamaramért fizetnem. A kereskedők sok pisztaciát s bereket vásároltak; ez utóbbi könnyü posztó szövet, melynek készitésében a hezarei nők kitünők, s mely egész északi Persiában s Afghanisztanban egy csekmen nevü felsőruha készitésére használtatik.

Kale No-ból ismét magas hegyeken át vezetett utunk Herat fele. Az egész út csak husz mérföld, de nagyon fá-

5 Persiában berbereknek neveztetnek, mely szó tulajdonképen egy városnak, Sehri-Berbernek neve, mely valaha Kabul és Herat közt a hegységekben létezett, s melynek nagysága s pompájáról csudákat beszélnek. Burnes Kabulról irt könyvében igy szól: the remains of this imperial city of the same name (Berber) or still to be seen. (232.1.)

radságos, és négy egész napig tartott, míg megtettük. Első nap Alvar falunál állapodtunk meg, közel egy hajdani rablóvár romjaihoz, melyben Sir Ali Hezare tanyázott volt. Második nap az örök hóval boritott Szerabend hegycsucson keltünk át, melyen dacára a roppant tüzeknek, melyeket minduntalan raktunk, majd megfagytunk. Harmadik nap az út lefelé hajlott, koronként igen veszélyes helyeken vezetve keresztül; mert gyakran csak egy lábnyi széles ösvény futott végig a meredek partján, s egyetlen tévesztett lépés embert és tevét menthetlenül elveszthetett volna. Szerencsésen leértünk a völgybe Szercsesmehez, hol egy nagy patak veszi forrását, mely Herat éjszaki részét benedvesitvén, a Heri-Rudba ömlik. Negyedik nap végre a Herathoz tartozó s ettől négy mértföldnyire eső Kerrukba értünk.

Midőn a karaván tavaszkor Bokarába indult, Heratot még Doszt Mohammed kán ostromolta. Hat hónap telt el azóta; a város bevétele, kirablása s elpusztitásáról hirt már rég meghallók, s az olvasó elképzelheti, mint vágytak már a heratiak családjokat, barátaikat, házaikat viszontlátni. Mindazonáltal egy napot kellett itt várnunk, míg a vámos, ki már reggel meglepett elbizakodott, követelő afghanias fellépésével, minden megérkezett és a hozottakról pontos lajstromot készitett. Én Afhanisztant féligmeddig organizált országnak képzelém, melyben a nyugati elemekkel való régibb érintkezésnél fogva legalább némi rendet és humanitást lehet találni. Sőt azt hivém, nemsokára vége lesz szenvedéseimnek s tettetett szerepemnek. Fájdalom, csalódtam. Az első afghan hivatalnok, kit megláttam, a középázsiai államok kegyetlen barbárságát a magáéval elhomályositá; s a mi borzasztókat az afghan vámkutatásokról beszélni hallottam, mind azt szelidnek találtam a valósággal szemben. Azon árukötegek, melyeket tulajdonosaik nem akartak megnyitni, őrizet alatt a városba vitettek, az utazók málhája darabonként feliratott s megvizsgáltatott, s a hüves idő dacára mindenikünknek le kellett vetkőznünk, s ingen, gatyán és felsőruhán kívül minden más öltönydarab vám alá esőnek nyilvánittatott. Legrosszabbul bánt e brutális vámszedő a hadzsikkal, még apróáruik csekély készletét sem kimélte, és a mi hallatlan volt eddig, öt kran-t rótt fejenkint a szamarakra, melyekért eddig már oly sokat kellett fizetnünk, s melyek egészben alig értek 20-25 kránt. Sokan oly szegények levén, hogy nem birtak fizetni, eladatta állataikat, s e gyalázatos eljárás engem is nagyon megviselt, mert majd mindenemből kifosztott.

Estefelé, mikor a fosztogatásnak vége lett, megjelent még a kerruki kormányzó, ki őrnagyi ranggal van felruházva, kamcsinpuluját követelni. Meglehetősen szigoru volt, de valódi katonás tartása, s nyakig begombolt egyenruhája, mint az első tárgy, mely oly sok idő után ismét az európai életre emlékeztetett, leirhatlanul kellemes hatást gyakoroltak reám. Bator kán – ez volt neve, bámulatommal együtt idegen vonásaimat is észrevette, tudakozódott utánam a kervanbasinál, aztán magához közel leültetett s különös előzékenység és kitüntetéssel bánt velem. Beszélgetés közben, melyet minduntalan Bokarába vitt át, többször titokban felém nevetett, mint ha küldetésem (mert azt hitte, ebben járok) szerencsés sikerültéhez akarna szerencsét kivánni, s ámbár én állhatatosan folytatám a tettetést, bucsuzáskor még is kezét nyujtá, hogy angol módra megrázza az enyimet; de én megelőztem őt, felemelvén kezemet s fatihát akartam rá adni, mire ő nevetve eltávozott.

Karavánunk, miután a Bokarából idáig vezető uton, mely 20-25 nap alatt megtehető, hat hétnél tovább időzött, másnap reggel volt Heratba bevonulandó. Mennyire kedvezőtlen ez út a kereskedelemre nézve, esetenként már említém; mst azonban egy táblába foglalva akarom összeállitani azon dijakat melyeket tengékben rabszolgák, áruk és állatokért a különböző helyeken fizetnünk kellett.

Fizettünk tengékben (à 75 centimes.)

A hely neve	Áru kötegekért	Tevékért	Lovakért	Szamarakért	Rabszolgákért
Kerki	20	5	3	1	22
Andkuj	26	5	3	2	20
Majmene	28	5	3	1	25
Almar	-	3	2	-	-
Fehmguzar	1	3	2	1	1
Kale Veli	-	5	3	1	5
Murgab	30	5	3	2	15
Kale No	-	5	-	2	-
Kerruk	-	15	10	5	-
Összeg	105	51	32	15	88

Számitsuk ehhez még, hogy Heratban husz percentet vesznek a pénztől, s bárki fogalmat szerezhet magának azon árakról, melyeken a kereskedőnek portékáit adnia kell, ha jutalmat akar fáradságáért.

XIV. FEJEZET

AZ ELPUSZTULT HERAT. – BAZÁR. – SZERZŐ ELHAGYOTT HELYZETE. – MEHEMMED JAKUB KÁN, A SZERDAR. – AFGHAN SEREG. – TALÁLKOZÁS A SZERDARRAL. – AZ AFGHANOK VISELETE HERAT OSTROMÁNÁL. – NAZIR NAIM VEZIR. – PÉNZÜGYI VISZONYOK. – TODD ŐRNAGY. – MOSZALLA, HÜSZEJN MIRZA SZULTÁN SIRJA. – KODSA ABDULLAH ANSZARI ÉS DOSZT MOHAMMED KÁN SIRJA.

Isidori Characeni, Mansiones Parthicae, 17,
apud Müller, Geograph. Gr. minores.

A HERAT éjszaki részéből jövő utazót, ha a Kodsa Abdullah Anszari hegyet megkerülte, Herat Dsölgei-Heratnek nevezett elláthatlan szép sikságra, mely csatornktól átszeldelve s falukkal behintve terül el szemei előtt, önkénytelen meglepi. Ámbár fákat, e fő ékességeit minden vidéknek, hiába keresünk, még is észreveszszük, hogy Turkesztannak, a tulajdonképeni Közép-Ázsiának szélére jutottunk. Heratot méltán nevezhetjük e vidék kulcsának, s ha nem vagyunk is egy véleményen a keletivel, ki azt Dsennetszifat, azaz paradicsomhoz hasonlónak nevezi, még sem tagadhatunk meg az előttünk fekvő vidéktől bizonyos termékenyen kellemes jelleget. Természeti előnyei s politikai

fontossága, fájdalom, a szomszéd tartományok Eris-almájává tették, s meggondolva az itt vitt örökös harcokat, s a számtalan ostromot, melyet e városnak ki kell állnia, csodálkozva szemléljük, mily gyorsan hegednek be itt a harc mély sebei. Még két hónap előtt vad afghan csordák tanyáztak e vidéken, mindent pusztítva, s a szántóföldek és szőlők még is már javában virágoztak ismét, s a réteket virágokkal tarkázott sürü gyepszőnyeg boritá.

Heratnak, mint minden keleti városnak, vannak régi és uj romjai, s mint mindenütt, itt is a régiek szebbek s nagyszerübbek a mostaniaknál. A Moszallán (imatér) levő épületmaradványok a régi Timur város romjaira emlékeztetnek, az egyes, szétszórva álló kerek tornyok Iszpahán vidékére; de maga a város, vagy vár mostani állapotában oly romhalmazt képezett, a milyet még keleten is ritkán találunk. A Dervaze Arak kapun vonultunk be. Az eddig látott házak, az előépületek s maga a kapu egészen romokban feküdtek. Közel a kapuhoz, a város belsejében van az ark (citadella), magasságánál fogva fő célpontja az afghanok lőszereinek, leégve s félig lerombolt állapotban. Ajtók és ablakokról hiányzik a fa, mert az ostrom alatt nagy szükséget szenvedett a város tüzelő szerekben, s a puszta falnyilásokban egyegy meztelen afghan vagy hindu guggol, méltó őrei az elpusztult helynek. Minden lépten nyomon nagyobbnak találtuk a pusztulást, egész városrészek üresen, elhagyottan álltak. Csak a bazár, vagy is annak kupolával fedett része, mely már sok ostromot kiállott, bár uj népessége alig volt benne három hónap óta, nyujtá érdekes képét azon életnek, melynek jellege az India, Perzsia és Közép-Ázsia vegyületét még a buharai bazárnál is világosabban tünteti elő. Csak a hadzsi Reszul karavánszerajtól a No karavánszerajig tartott a tulajdonképeni tolongás; és még e kis téren is az afghanok, indusok, tatárok, turkmanok, perzsák és zsidók fajkülönbsége meglepő látványt nyujtott. Az afghan vagy nemzeti öltönyében, mely hosszu ingből, gatyából s egy szennyes lepedőből áll, vagy katonai pongyolában diszeleg; s ilyenkor veres

angol kabátját, e kedvenc ruháját, melyet még alvás közben sem tesz le, veti inge fölé, míg fejét festői indo-afghan turbán boritja. Más civilizáltabbak félig perzsa ruhában járnak. A fegyver általános divatban van, polgári állásnak ugy, mint katonák ritkán mennek kard és pajzs nélkül a bazárba, sőt láttam többeket, kik, hogy teljesen fashionablek legyenek, egy egész arsenált hordtak magokon, mely két pisztolyból, kard, tőr, handzsár, puska és paizsból állt. A vad s nyers tekintetü afghanhoz csak a turkmanhoz közeledő dsemsidi hasonlitható, a nyomorultan öltözött herati, a meztelen hezare s a vidék tejmurijai egészen eltünnek mellette; mindenki alázatosan halad el előtte, és soha uralkodót vagy hóditót nép annyira nem gyűlöl, mint a herati az afghant.

Maga a bazár, melynek keletkeztét Herat fénykorára, Hüszejn Mirza szultán idejére teszik, s igy négy száz éves, még romjaiban is megérdemli a szép melléknevet; s azelőtt, a mint mondják, a Dervaze Araktól a Dervaze Kandaharig[1] egész utcát képezett. Most persze, s különösen az utóbbi ostrom és pusztitás után, a bazár boltjai csak lassankint nyilnak meg ismét; de az ipar és kereskedelemre az afghanok rablásszerü vámrendszere alatt nem nagy jövő vár. Szinte hihetetlen, mily nagy adás-vevési adó vétetik minden akként kereskedő és vevőtől. A ki öt francon egy pár csizmát vesz, fizet másfél francot, egy másfél francos süvegért egy francot, nyolc francos bundáért két francot stb. minden ki- vagy bevitt tárgyat a vámszedők által, kik a város s a bazár különféle részein vannak elhelyezve, meg kell bélyegeztetni.

Herat városának ős lakói persák, még pedig azon törzsből, mely Szisztantól északkeletre terjedt ki, s a régi Koraszan tartományt képezte, melynek Herat legújabb ideig fő-

1 A város minden kapuja közt ez egyetlen szenvedett keveset az ostrom alatt. A heratiak leronthatlannak tartják, mert e kapu angolok által épittetett, kik igazságosan raknak téglát téglára, s cementjöket nem vegyitik az elnyomottak könyeivel, mint az afghanok.

városa volt. Később, a Dsengiz és Timur által eszközölt bevándorlások török-tatárral vegyiték a népet, s az egész lakosság, mely hezarék, dsemsidiek, firuzkuhik, tejmeniek vagy timuriakra oszolva teljesen különböző eredetű törzsekből áll, s csupán politikai tekintetben vétethetik egy nemzetnek, a melynek Csahrajmak közös nevet adtak. – Ennyit Dsölgei-Herat lakosságáról.

A várat nagyobbrészt persák lakják, kik a perzsa befolyás fentartására s gyarapitására, az utolsó században költöztek át ide. Nagyobbrészt kézmivesek s kereskedők. Herat városban minden tiz emberre csak egy afghan esik, s ezek is féligmeddig már persákká lettek, s különben az utolsó ostrom óta esküdt ellenségei fajrokonainak; a kabuli vagy kaker (kandahari), mint hóditó rájok nézve épen oly idegen és gyülölt, mint Herat őslakosainak szemében.

Rám a Heratban talált tarka tömeg kellemes hatást gyakorolt. Látva az afghán katonákat angol egyenruháikban, fejökön csákóval, – mely viselet az iszlam nyilt parancsaival ellenkezik, s melyek behozatala a török hadseregben lehetetlennek tartatik, [2] – szinte hajlandóvá lettem hinni, hogy oly országban vagyok, melyben már nincs mit félnem az iszlami fanatismustól, s a terhes álarcot végre elvethetem. Midőn sok katonát leborotvált bajuszszal láttam, mely divat az iszlam szerint halálos bűn, s még Konstantinápolyban is a vallás megsértésének tartatik, – azon kellemes remény támadt bennem, hogy talán nehány angol katonatiszttel is fogok találkozhatni. Mennyire megörültem volna, ha itt Britanniának egy fiára akadok, ki az akkori politikai viszonyoknál fogva bizonyosan nagy befolyással birt volna! Eleledém, hogy a kelet sohsem az, a minek látszik, s ezen csalódásom volt egyike a legkeserűbbeknek.

Erszényem, a mint már emlitém, teljesen kiürülvén, rögtön Heratba érkeztünk után kénytelen voltam szamaramat eladni. A szegény állat az uton egészen elsoványodott, s én mindössze 26 kránt kaptam érte, miből ötöt rögtön adó s némely apró tartozások lefizetésére kellett forditanom. Helyzetem a legkellemetlenebb volt. A kenyérhiányon még lehetett volna valahogyan segiteni, de az éjszakák már nagyon hűvösek voltak, s minden testi edzettségem dacára sokat kellett szenvednem, midőn valamely nyilt, fedetlen rom alatt, vékonyan öltözve, a puszta földön voltam kénytelen aludni. Azon gondolat, hogy csak tiz napi járásra vagyok Persiától, uj reményt öntött belém; de az odajutás roppant nehézséggel járt. Egyedül lehetetlen volt mennem, s a Meshedbe készülő karaván még szaporodni iparkodott, s kedvező pillanatra várt, mert a tekketurkmanok nemcsak az utakat tették igen veszedelmesekké, hanem még Herat kapui előtt is elfogdosták az embereket, s fosztogatták a falukat és karavánokat. Megérkezésem első napjaiban hallám, hogy egy perzsa követ, Mehemmed Bakir kán, kit Koraszan kormányzója szerencsekivánatokkal küldött Heratba a fiatal szerdarhoz, nemsokára visszamegy Meshedbe. Rögtön tisztelkedtem nála, s kértem, vigyen el magával. A perzsa igen udvarias volt, de, bár többször emlegettem szegénységemet, nem figyelt rá, s azt kérdezte tőlem, a rettentően eltorzult hadzsitól, hogy hoztam-e szép lovakat Bokaráből. Minden szava arra látszott mutatni, hogy keresztül akar látni álarcomon; mire észrevevén, hogy nincs tőle mit várnom, tovább mentem. Nemsokára elment, s vele a Szamarkand és Kergiből velem együtt idejött hadzsik nagy része. Minnyájan elhgytak, csak Molla Iszhák, derék kungrati utitársam hitt szavamnak, midőn mondám neki, hogy Teheránban jobb sors vár rám, s velem maradt. A derék ifjú nappal ennivalót s tüzelőszert járt koldulni, s este elkészité vacsoránkat, melyet csak nagy biztatásaimra evett meg velem egy tálból.

2 Az oszmanlik azt állitják, hogy a szunnet (traditio) szerint a sziper (minden föveg, melynek karimája van) és a zunnar (a barátok öve) mint a keresztyénség jelvényei, szorosan tiltvák. II. Mahmud szultán, midőn az első europai katonaságot szervezé Törökországban, a haszontalan fez helyét csákóval vagy más föveggel akarta pótolni; de még ő, a janicsárok kipusztitója sem merte akaratát végrehajtani, nehogy legjobb barátai által hitehagyottnak nyilvánittassék.

Molla Iszhák különben a legérdekesebb szerepet játsza kalandjaimban, most Mekka helyett Pesten él, s a következő lapokon többször meg fogok róla emlékezni.

Hogy Meshed felé való tovább utazásunkra minden segély-forrást igénybe vegyek, elmentem az uralkodó fejedelem, Szerdar Mehemmed Jakub kánhoz is, Afghanisztan mostani királyának tizenhat éves fiához, kire a meghóditott tartomány kormányzása biztatott, mert atyja, mindjárt trónralépte után Kabulba sietett, hogy testvéreinek, kik őt a koronától meg akarták fosztani, igyekvéseit meghiusitsa. A fiatal fejedelem a Csahrbagban, azon palotában lakott, mely Todd őrnagynak is szállásul szolgált; s bár az ostrom által sokat szenvedett, lakatóbb volt a teljesen lerombolt várnál. A négyszögletes udvarnak, vagy a mint, bár mindössze nehány fát láttam benne, neveztetett: kertnek egy része neki s nagyszámu cselédségének alvóhelyül szolgált; a tulsó részen egy nagy hosszas szobában naponkint négy-öt óráig adott arz-ot (nyilvános kihallgatásokat). A fejedelem mindig egyenruhában járt, magas álló gallérral, s többnyire az ablaknál ült egy karos székben, s hamar megúnva a sok kérelmezőt, kiket hivatalosan el kelle fogadnia, egy csapat riszale-val – igy hivják az afghan hadak szinét, – hadi gyakorlatokat tartatott ablaka előtt, s öröme telt benne, ha láthatta a mozgó hadsorokat, s hallhatta a gyakorló tiszt menydörgő szavát, ki különben a „Right shoulder forward!" „Left shoulder forward!" vezénykiáltásokat valódi angol hangsúlyozással ejté ki.

Modőn Molla Iszhák kiséretében az emlitett udvarba léptem, javában folytak a hadi gyakorlatok. A katonáknak meglehetősen jó katonai tartások van, sőt sokkal jobb, mint a már negyven év óta begyakorlott török seregnek; s europaiaknak tartaná őket az ember, ha nagy részök nem hordana kabuli hegyes cipőket s rövid nadrágjaik a hosszu szoritóval nem volnának annyira megfeszitve, hogy a térden minden pillanatban megrepedéssel fenyegetnek. Egy ideig e gyakorlatokat nézdelvén, az elfogadó terem ajtajához mentem, melynél egy sereg szolga, katona és kérelmező

ácsorgott, nagy turbánomnak, mely fejemen volt, valamint zarándok külsőnknek, melyre a fáradságos úton tettünk szert, köszönhetém, hogy mindenki kitért utunkból, s zavartalanul a terembe lépheténk. A fejedelem a fölebb leirt helyzetben volt, jobbján vezirje ült, s ezután sorban a fal mellett más tisztek, mollák és heratiak, köztük egy perzsa is, Imamverdi Kán, ki valami gaztett miatt Meshedből (Dsam) ide menekült. A fejedelem előtt áll möhürdarja (pecsétőr) s négy öt más szolga. Dervisi llásomhoz képesta szokásos üdvözlettel léptem be; aztán anélkül hogy ezáltal feltünést okoznék, egyenesen a fejedelemhez mentem, s leültem közte és a vezit közt, miután e testes afghant kézzelfoghatólag figyelmeztetém, hogy adjon helyet. A jelenlévők kacagtak, de én nem engedém magam kivétetni sodromból s rögtön felemelém kezeimet, hogy a szokásos ülőimát elmondja. [3] Ezalatt a fejedelem erősen szemügyre vett; láttam, hogy meg van lepve, s midőn ámen mondék s az egész társaság velem együtt szakállát simogatá, félig felemelkedett székéből, s ujjal rám mutatva, félig nevetve, félig csudálkozva felkiáltott: „Vallahi billahi suma ingiliz hestid!" (Istenemre, esküszöm, hogy ön angol!)

Hangos nevetés követé a fiatal királyfiu sajátságos ötletét, de ő nem engedé magát zavartatni, leugrott székéről, elénkbe állt, s kezeivel tapsolva, mint egy gyermek, aki valamit talált, kiáltott: „Hadzsi kurbunet (legyek áldozatod!) valld meg, nemde engilis vagy, tebdil-ben?" (Incognito). Viselete oly naiv volt, hogy szinte sajnáltam, miszerint e gyermek örömét el kell rontanom, de volt okom még az afghanok vad fanatismusától tartani, s ugy tevén, mintha a tréfát már kissé sokallanám, mondám: „Szahib mekun (hagyd el); ismerni fogo e mondást: a ki igazhivőt, bárcsak tréfából hitetlennek tart, maga lesz azzá. Adj inkább valamit fatihámért, hogy tovább utazhassam." Komoly tekintetem s az elrecitált

3 Ennek szövege arab s a következőkből áll: „Isten, urunk, engedd, hogy megáldott helyre üljünk, mert valóban, te vagy a legjobb szállásadó."

hadisz kivették az ifjut sodrából, félig-meddig elszégyelve magát ismét leült, s avval mentegetőzött, hogy soha buharai hadzsit még nem látott ily arcvonásokkal. Azt felelém neki, hogy nem is Bokarából, hanem Konstantinápolyból való vagyok, s midőn ennek bizonyságul megmutatnám neki útlevelemet, és unokatestvéréről, Dsilaleddin kánról beszéltem neki, Akbar kán fiáról, ki 1860-ban Mekkában s Konstantinápolyban volt, és a szultánnál kitünő bánásmódban részesült, egészen megnyugodott. Útlevelem kézről kézre járt a társaságban, mindenki kifejezte helyeslését, a fejedelem néhány kránt adott, s azon meghagyással bocsátott el, hogy ittlétem alatt még többször látogassam meg, a mit meg is tevék.

E tréfa, bár szerencsésen végződött, mégis kellemetlen következményeket vont maga után Heratban tartózkodásom alatt. A fejedelem után mindenki átöltözött angolra akart bennem ismerni, s persák, afghanok és heratiak, nyiltan bevallva, azért jöttek hozzám, hogy e gyanú valóságáról meggyőződjenek. A legtolakodóbb egy hadzsi Sejk Mehemmed nevü öreg ember volt, ki mindenki nagy csillagásznak s tudósnak tartott, s ki a perzsa és arab irodalomban csakugyan meglehetős olvasottsággal birt. Elmondá, hogy Kanikovval utazott, s neki Heratban nagy szolgálatokat tett, a miért ez egy ajánló levelet adott neki a teheráni orosz követhez, melyet általam szeretne ennek kezébe juttatni. Hiába iparkodtam elhitetni a jó öreggel, hogy semmi összeköttetésben nem állok az oroszokkal; elment, de meggyőződését nem valék képes megingatni. Legkülönösebbeknek találtam a persákat s afghanokat. Ezek olyan Eldred Pottinger-féle embert véltek bennem felfedezni, ki mint lókereskedő jött Heratba, s utóbb a város felett uralkodott. Azt mondták, hogy van itt több száz, sőt több ezer arany erejéig hitelem, de azért senki sem akart néhány kránt adni kenyérre.

Mily hosszúnak találtam az időt, melyet Heratban kellett töltenem, míg egy karaván nem jön arra! A város komoran, szomorúan nézett ki, a vad hóditóktól való félelem minden arcról volt olvasható, s a beszélgetéseknek még mindig az

utolsó ostrom és pusztitás képezte tárgyát. A heratiak azt beszélik, - a mi azonban nem áll, - hogy Doszt Mohammed kán nem a kabuliak vitézsége, hanem az őrség árulása által vette be a várost. Szerintök a közkedvességben állt Szultan Ahmed megmérgeztetett, a fia Sanauvaz, kit a heratiak majdnem istenként tisztelnek, csak akkor tudta meg az árulást, mikor a paltanok nagy része már a várba nyomult volt.

Ama harc, melyet az ostromlott fejedelem hű és őt valóban szerető alattvalóival elkeseredett ipja ellen viselt, egyike volt a leghevesebbeknek; a küzdelem szenvedéseinek elbeszélése fájdalmasan érint, s még fájdalmasabban a rablásoké, melyek a bevétel után néhány napig tartottak, miután sok herati vagyonával együtt visszatért a városba. Négyezer afghan katona, kik különböző törzsekből s ezredekből választattak ki, az adott jelre a város több oldaláról a védtelen házakra rohantak s nemcsak pénzt, ruhákat, fegyvereket, házi eszközöket s más egyéb holmit, melyek szemügyre ötlöttek, raboltak el, hanem arra kényszeritettek mindenkit, hogy majd mindenét vesse le, ugy hogy a lakosok a teljesen kipusztitott s kiüresedett házakban félmeztelenül maradtak hátra. Még a betegektől is elvették az ágyneműt és ruhát, valamint a csecsemők bölcsőjét és értéktelen pólyáit is. Egy molla, kit minden könyvétől megfosztottak, beszélte nekem, hogy legszebb kéziratai közül körülbelől hatvan darabot vesztett el. Legjobban fájt neki, hogy egy korántól, melyet nagyatyjától öröklött, megkellett válnia. Szivszakadva kérte a fosztogató afghánt, hogy legalább ezen egy könyvet hagyja meg nála, s megigéré, hogy érette abból imádkozni fog. „Soha se fáradj – mondá a kabuli – van kis gyermekem otthon, majd az imádkozik belőle éretted. Csak add ide."

Ki a szennyes és fösvény afghánok kapzsiságát ismeri, könnyen elgondolhatja, hogyan viselik magukat az ily fosztogatásoknál. A várost egy napig, a környéket pedig hónapokon át birságolta a megszállók csapatja. A háború eme természetes következményeit, melyek a civilizált országokban is feltalálhatók, az afghánoknak egyébiránt nem akarjuk oly

nagyon szemére vetni. Csak az kár, hogy hibás politikájuk által a helyett, hogy a vert sebeket begyógyítanák, a meghódított tartományt még inkább tönkre juttatni igyekszenek, s ez által a környéken, hol kétségkivül fontos szerepet játszhatnának, oly gyülöletessé teszik magukat, hogy inkább ily kétségbeesett harcba bocsátkoznak, mint sem az afghánok fensőbbségét elismerjék. Herat, melynek most ujra föl kellene virágoznia, egy jószivü de tapasztalatlan ifjunak adatott át. Gondnoka, a dsemsidi kán, a turkmanoknak, kiknek berontásaitól az országot védenie kellene, kezére játszik, s ezek portyázásaikat Herattól nehány órányi távolságig terjesztik ki, s nincs oly hét, melyben a falvakat meg ne támadnák, ki ne rabolnák s a lakosokat fogságra ne hurcolnák. A herceg vezirje, kit Nazir Naimnak hivnak, oly férfiu, kinek otromba arcvonásai a megtestesült ostobaság cégérének tekinthetők. Egyébiránt két hó alatt annyira meggazdagodott, hogy magának Kabulban két házat szőlővel szerzett. Miután a város és a tartomány belügyei kezében vannak, hivatalos óráinak egész tartalma alatt pörösködők és kérvényezők által szokott környezve lenni. Ebbe csakamar beleun, s miután az új kormányzást illető kérdések és kérelmek hozzá intéztetnek; hogy az unalmas tárgyalásokat kikerülje, a következő stereotyp választ szokta adni: „Her csi pis bud", azaz: legyen ugy, mint régen volt! Szórakozottságában, midőn gyilkolás vagy tolvajlás miatt panaszt tesznek nála, néha ugyanezen választ szokta adni; a kérvényező megdöbbenve másodszor is el akarja beszélni ügyét, de a „Her csi pis bud" feléje menydörög s el kell távoznia.

Ama nagy zavarnak, melyen keresztül megy minden, a legfényesebb bizonyitéka azon körülmény, hogy dacára a hallatlan vámoknak, dacára az örökös sarcolásnak, az ifju szerdár a hivatalnokok és a helyőrség csapatja költségeit, mely csapatok 1400 emberből állanak, nem képes fedezni. Mr. Eastwick [4], a koraszáni herceg-kormányzó vallomása

4 Journal of a Diplomate's three years Residence in Perzsia.

szerint jelenti, hogy Herat jövedelme évenkint 80,000 tomant (38,000 font st.) tesz, melyből a polgári hivatalnokok seregén kívül öt ezred gyalogságot és közel 4,000 lovasságot kell kitartani, melyre a fentebbi összeg természetesen nem elégséges. A mai Heratnak, nagyobb jövedelem mellett, sokkal csekélyebb kiadásai vannak, a megfélemlitett várost könnyü korlátok között tartani s csupán a rendetlenségnek róható fel, hogy az államköltségek fedezésére Kabul havi-segélyt kénytelen küldeni. Ha Doszt Mohammed csak még egy évig él, hogy az újonnan elfoglalt tartomány ügyeit megállapitsa, akkor Heratnak Afghanisztánba való belebbezése lehetségessé válik. Még ma is az ijedelem az, mely minden zaboláz, azonban csak egy támadás kell bárkitől is Heratra, s a heratiak lesznek az elsők, kik az afghánok ellen fegyvert ragadnak. Nem csak a vár siíta lakosai, kiknek természetes vágyuk Perzsia felé irányul, hanem maguk a szunnita heratiak is előnyt adnának a kizilbasoknak jelenlegi elnyomóik felett, s nem találom túlzásnak, hogy leginkább az ingilizek után epednek, kiknek emberiséges volta s igazságszeretete elfeledteti vallásban és nemzetiségben a nagy különbséget. A heratiak, Todd őrnagyban, kormányzási ideje alatt, buzgóságában s áldozatkézségében a rabszolgák kiváltásakor[5], oly jellemvonást láttak, mely előttük uralkodóban hallatlannak tünt fel. Ahhoz voltak szokva, hogy saját kormányuk rabolja és gyilkolja, nem pedig kimélje és megajándékozza őket.

Elutazásom előtt két nappal egy afghán rábeszélt, hogy a közellevő Gazergiah faluba ránduljak, a Kodsa Abdullah Anszari s a Doszt Mohammed kán sirját megnézendő. Az oda vezető uton Moszalla gyönyörü romjaitól búcsúztam el. A mecset, valamint a siremlék maradványai, melyeket a nagy szultán Hüszejn Mirza halála előtt tiz évvel (901) épittetett a maga számára, a mint már emlitve volt, Szamarkand

5 Heratban azon rege van elterjedve, hogy Stoddart Bokarába küldetett volna, az ott levő s rabszolgaságban sinylődő heratiak kiváltására.

sirköveinek utánzásai.[6] Az idő ezen műemlékeket még sokáig megkímélte volna, de a siíta fanatizmus a két utolsó perzsa ostrom alatt gyalázatosan dühöngött. Fájlalni lehet, hogy európai tisztek, mint Borovszki s Bühler tábornokok, az első lengyel, az utóbbi elzászi, kik a nevezett hadjáratnál jelen voltak, gátlólag nem léptek fel. Maga Gazergiah, mely Herattól egy órányira van s dombos fekvése folytán már a városból is látható, a sculptura és épitészet sok érdekes emlékével bir, Sahruh Mirza, Timur fia idejéből, melyeket Ferrier[7] meglehetős bőven irt le, kivéve bizonyos hibát, melyet az utazó tisztnek könnyen meg lehet bocsátani. A gazergiahi szentet ugyanis Kodsa Abdullah Anszarinak hivják s az utolsó melléknév mutatja, hogy arab volt, még pedig azon törzsből, mely a prófétával a hidsra-ban (futás) részt vett. Ő 600 évvel ezelőtt Bagdadból Mervbe jött s innen Heratba, hol meghalt s mint szent tiszteltetett.

Ma, mint a tartomány és város védszentje, nagy tiszteletben áll. Doszt Mohammed kán lábához temetteté magát s ez által ép annyira hizelgett földijeinek, mint amennyire elkeserité ellenségeit. A sir, mely a közel levő épület fala és a Kodsa sir köve között van, midőn én láttam, még nem birt semmi diszitménynyel, de még csak kővel sem. Fia és utódja először az örökség alapkövét akarta letenni, s csak aztán a hagyományozó sirkövét. Ennek dacára az afghánok hódolattal zarándokolnak oda, s a szentet hatalma vágytársa legközelébb egészen elhomályositja. Ugy kell neki, ő alkalmasint egyike volt ama sok arab csalónak, míg ellenben Doszt Mohammed az afghán nemzet megalapitója.

6 Az első sirkő, bár kisebb, különben nagyon hasonlit a timurihoz. A diszitmények és sirfeliratok a legmesteribb sculptura müvei, melyet csak képzelhetni. Némely kő három egymás felett kivésett felirattal bir a legszebb szülüsz-irásban; az alsó, középső és felső különböző verset képez.

7 Caravan Journeys and Wanderings by J. P. Ferrier 1847. 177 és 178 lap.

XV. FEJEZET

SZERZŐ EGY MESHEDBE MENŐ KARAVÁNHOZ CSATLAKOZIK. – KURSZUN, LEUTOLSÓ AFGHAN VÁROS. – ALAPTALAN IJEDELEM VADSZAMARAKTÓL. – VITA ALATT LEVŐ TERÜLET AZ AFGHAN ÉS PERZSA BIRTOK KÖZÖTT. – AZ ÚT SOKFÉLE IRÁNYBAN OSZLIK EL. – JUSZUF KAN HEZARE. – FERIMON. – DOLMAGE EZREDES. – SZULTAN MURAD MIRZA HERCEG. – SZERZŐ KILÉTÉT MEGIRJA A HERATI SZAERDÁRNAK. – SAHRUD. – TEHERAN S FOGADTATÁS AZ OTTANI TÖRÖK ÜGYVIVŐ ISZMAEL EFENDITŐL. – BARÁTSÁGOS FOGADTATÁS MR. ALISON S AZ ANGOL KÖVETSÉGTŐL. – TALÁLKOZÁS A SAHHAL. – KAVVAN UD-DAULET S A MERVI VERESÉG. – VISSZATÉRÉS TREBIZONDON ÉS KONSTANTINÁPOLYON ÁT PESTRE. – SZERZŐ A HÍVAI MOLLÁT PESTEN HAGYJA ÉS LONDONBA MEGY. – OTTANI FOGADTATÁSA.

'Tis sweet to hear the watch-dog's honest bark
Bay deep-mouth'd welcome as we draw nigh home – Byron.

HERATOT 1863-dik évi nov. 10-ikén elhagytam, Közép-Ázsia, vagy, a hogy mások nevezni szokták, India e kapuját, hogy a nagy karavánnal, mely Meshedbe ment, utazásom utolsó részét megtegyem. A karaván 2000 emberből állt, kiknek fele kabuli hezare volt, kik

szegénységben és nyomorban felségeik és gyermekeikkel a siíta szentekez zarándokoltak. Ámbár az egész egy testület volt, mégis mindenki bizonyos osztályokba sorakozott. Én egy csapat kandahari afghánhoz jutottam, kik indigóval vagy prémárukkal kereskedtek Kabulból Persiába, mert ezek történetesen ugyanazon dsilodart fogadták meg, kit én rábeszéltem, hogy engedjen egy könnyen megterhelt öszvérre ülni, s megigértem, hogy Meshedben ugy fogom megfizetni, mintha egy magam használtam volna. Azon kijelentéssel, hogy Meshedben segithetek szegénységemen, hadzsi voltom ellen magam támasztám az első kételyt, de még sem merészeltem az álarcot egészen letenni, mert az afghánok, kik fanatikusabbak, mint a buharaiak, az uton bizonyára bosszút állnak. E bizonytalan állásom különben nem volt érdektelen legközelebbi környezetemmel való érintkezésben, mert míg némelyek tetőtül talpig töröknek tartottak, mások angolt akartak bennem felfedezni, a pártok civakodtak egymással s igen mulatságos volt látni, hogy az utóbbiak mint győzedelmeskednek az elsők felett, mert a mint Meshedhez közeledtünk, az alázatos, görnyedező dervisből mindinkább valódi európaivá bonyolódtam ki. Nehány afghan, nagy indigós házak ügynökei Multan és Sikarpurból, átváltozásomhoz egészen hozzá illeszkedni igyekeztek, mert míg Herat területén Gazi (küzdők, t. i. az angolok ellen) voltukkal büszkélkedtek s nagy áradozással szóltak a kabuli győzelemről, Meshedhez közel azt közölték velem, hogy ők is angol alattvalók lennének, csak mutatnám be őket Meshedben a Vekil daulet-nek (az angol consuláris ügynöknek), minthogy ennek befolyásos védelme kereskedelmi ügyekben rájok nézve nagy haszonnal volt. Mindezt a legkisebb pirulás nélkül tették. A keleti álarcban születik s abban hal meg, őszinteség nem lehet s nem is lesz sohasem keleten.

Ututnk Nukre-n, Kale Szefer Kan-on, Ruszenek-en, Sebes-en és Kuhszun-ot át vezetett. Az utolsó előtti helynél kezdődik az erdőség, mely a Heri partján terjed ki, s leske-

lődő turkmanoknak búvóhelyül szolgál. Kuhszun-ban, hol a herati terület véget ér, két napig kellett időznünk, hogy a legutolsó afghan vámot megfizessük. Második napon a karavánszeraj tornyáról nagy porfelleget vettek észre, mely a faluhoz közelgett. Turkmanok! Turkmanok! Hangzott minden felől; a rémület a karavánban és faluban leirhatatlan; végül porfelleg közel jött s nagy csapat vad szamarat láttunk, mely nehány száz lépésnyire közelgett, aztán megfordult s a sivatagon eltünt. Innen a perzsa határig, mely Kahriz és Tajbad-nál kezdődik, terjed el azon uratlan országrész, melyen át északról a tekke, szalor és szarik törzsök küldik alamanjaikat délre egész Kaf, Kain, sőt még Bihrdsan-ig. ezek nehány száz lovasból állnak, kik a falvakat megtámadják s a lakosokat és nyájakat magukkal hurcolják.

Karavánunk, nagy száma dacára, Kuhszun-ból kiséretül minden fegyverfogható egyént magával vitt. Kafirkale-nál találkoztunk egy karavánnal, mely Meshedből jött. Azt hallottam tőle, hogy Dolmage ezredes, angol tiszt perzsa szolgálatban, kit már előbb ismertem, az utóbbi városban van, s e hirnek nagyon megörültem. Kafirkale után Dagaru karavanszerajhoz érkeztünk; itt elágazik az út, az egyik kahriz és Türbeti Sejk Dsam-on át sikságon vezet keresztül, a másik Tajbad, Riza, Sehrinov-on át igen bérces s ennek folytán kevésbé lenne veszélyes, mint az első, melyet a karavan legnagyobb része választott, míg ekünk az afghanok kedvéért az utóbbit kellett megtenni. Utunk Taybad-tól kezdve sivár, elhagyatott tájékon haladt át, mely a Bakirz nevet viseli, s melyet a szunnita hezarék laknak, kik Kale No-ból jöttek ide. Öt állomás van, míg a kalenderabadi sikságra érkezhetni. Sehrinov-ban Juszuf kán szertibbel (tábornokkal) találkoztam, a hezarék főnökével, ki Persiától fizettetik, de ennek elkeseredett ellensége. A határhoz való kiküldetése jó, mert csak a hezarék mérkőzhetnek meg a turkmanokkal, s ezek félnek is tőlük, másrészről nem helyes politika a ve-

szély mellett, mely Persiát az afghanok részéről fenyegeti, itt ellenségeket használni fel határőrizetül.

Sehrinov-ból Himmetabad-on és Kellemunar-on át mentünk (az utóbbi szó koponya-halmot jelent); Kellemunar hegy csúcsán fekszik, s csak egyetlen egy toronyból áll, mely a megtámadások elleni védelmül épittetett fel. A nagy hideg miatt sokat szenvedtünk, de a legközelebbi napon Ferimonra érkeztünk, utunkon az első faluba, melyet persák laknak, s itt meleg istálló elfeledteté velem több napos szenvedéseimet. Végre Heratból való elindulásunk utáni tizenkettedik napon, Riza imám mecsetje és siremlékének gazdagon aranyzott s a távolból előragyogó kupolája mutatá, hogy elértem Meshed-et, a várost, hol szenvedéseim megszünendők voltak, s mely után oly sokáig epedtem. Ennek első megpillantása nagyon meghatott, de be kell vallanom, hogy még egy hónappal ezelőtt is azt hivém, hogy e fontos pillanat hevesebben fog meghatni. A nélkül, hogy vállalkozásom veszélyeit túloznám, innen számithatom újra születésemet. Különös, hogy a veszélyből végképp megszabadulván, csakamar egykedvü lettem s a mint a város kapuinak közelében voltunk, elfeledtem a turkmanokat, a sivatagot, a viharokat, egy szóval mindent.

Megérkezésem után félórával Dolmage ezredeshez mentem, ki itt a herceg kormányzónál több fontos hivatalt viselt, s mindenütt tekintélyben állt. Még hivatalhelyiségeiben volt, szolgái hivták el onnan, egy különös buharai hadzsi megérkeztét jelentvén be. Sietve jött haza, sokáig mereven nézett reám, s csak akkor ismert fel, midőn beszélni kezdtem. Szivélyes ölelése és könybe borult szeme azt mondták, hogy benne nem csak europait, hanem egyszersmind barátot is találtam. A derék angol azonnal felajánlotta nekem házát; az ajánlatot elfogadtam s csak vendégszeretetének köszönhetem, hogy a fáradalmakból oly hamar kiépültem s egy hónap mulva, a tél dacára, utazásomat Teheránba folytathattam.

Dolmage ezredes Meshed-ben való időzésem alatt Szultan Murad Mirza herceg-kormányzó, a jelenlegi sah nagybátyjának is bemutatott. E herceg, az angol érzelmü Abbasz Mirzának egyik fia, a Huszam esz-szaltanat, azaz a birodalom meztelen kardja melléknevet viseli. Ő csakugyan az, mert csak folytonos éberségének és erélyének köszönhető, hogy Koraszan-t kormányzása alatt a turkmanok kevésbé zavarják s az utak lassankint élénkülnek. Többször tisztelkedtem nála s mindig különös kegygyel s előzékenységgel fogadtattam. Órák hosszáig beszéltünk Közép-Ázsiáról, mely felől, mely felől meglehetősen van értesitve, el volt ragadtatva a felett, hogy a bigot és bizalmatlan buharai emir, ki minden siíta megbotránkoztatására Emir ül muminin[1] (az igahivők fejedelme) nevet viseli, általam megáldatá magát. A dicsérethez, melyet Szultan Murad Mirza, Kanikov és Eastvick uraktól jogonyert, csak annyit akartunk hozzá tenni, hogy erély, jó ítélet, s hazaszeretet dolgában nem csak Persiában, hanem magában Törökországban is nincs sok hozzá hasonló. De egy fecske nem csinál nyarat, és képessége Persiában soha sem fog hozzá méltó müködési kört találni.

Európai ruhák hiányában turbánomat s keleti öltözetemet Meshed-ben szintugy, mint Teherán-ba való tovább utazásomban meg kellett tartani, a dervis-incognitónak azonban, mint az olvasó könnyen elgondolhatja, teljesen búcsut mondtam. Az európai tiszttel való társalgásom herati utitársaimnak eléggé tudtára adá, hogy ki és mi vagyok, különösen az afghánok a legtarkább és legfurcsább combinatiókat gondolták ki mivoltom és küldetésem felől. Minthogy elképzelhetém, hogy a herati fiatal herceget erről tudósitani fogják, jobbnak tartottam, ha ezen hirt a szokásos alakban magam juttatom tudomására. A királyi ifjuhoz intézett levelemben üdvözlém éles belátása miatt s megirtam neki, hogy enm vagyok ugyan angol, de nagyon közel ehhez, t. i. eu-

1 Oly cim, mely alatt a siítáknál csak Ali értetik.

rópai. Ő igen szeretetre méltó férfiu, de azt tanácsolnám neki, hogy jövőre az idegent, kit helyi viszonyok incognitora kényszeritenek, ne akarjon igy nyilvánosan leálcázni.

A karácsonyi ünnepet a derék angol tiszttel töltvén el, dec. 26-ikán elindultam Teherán felé, karaván s más kiséret nélkül, egyedül mollám társaságában. Mindketten lovagoltunk és pedig jó lovakon, melyek az enyimek voltak. Konyhaedényt, ágytakarót s minden lehető kényelmi szertis magunkkal vittünk, s bár tél közepén 24 állomást kellett bejárnom, a gyönyör, melyet ez uton éreztem, midőn minden lépéssel a kedves nyugathoz közeledtem, elfelejthetlen. A Mezinantól Sahrudig való négy állomást is, hol a persák a turkmanok miatti félelmükben ágyukkal kisértetik magukat, magánosan tettem meg.

Az utóbbi városban a karavanszerajban egy angolt láttam Birminghamból, ki gyapjut s gyapotot vásárolni időzött itt. Elképzelhetni a britt meglepetését, midőn én hadzsi-jelmezben s nagy turbánnal fejemen, ez idegen országban „How do you do"-val szólitottam meg. Rendkivülileg megütődve, arccine átváltozott, s háromszor kezdte a „Well J"-vel a nélkül, hogy többet rebeghetett volna. A további felvilágositás kisegité zavarából, vendége lettem s pompás napot töltöttünk el vele, s egy jól müvelt oroszszal, ki a Kavkaz kereskedelmiház ügynökeként tartózkodott itt. Sahrudból 11 napra volt szükségem, hogy elérjem a perzsa fővárost. Jan. 19-dikén este felé két órányi távolra voltam tőle, s itt, Sah-Abdul-Aim falunál, az alkonyat folytán elég különösen eltévedtem. Midőn végre hosszu bolyongás után a város kapujához érkeztem, ez már zárva volt s az éjt a nehány lépésnyi távol karavanszerajban kellett töltenem. Másnap reggel, nehogy valaki furcsa öltözetemben megismerjen, Teherán utcáin át a török követséghez siettem.

Hogy mint éreztem magam, midőn az épületbe léptem, melyet tiz hónappal ezelőtt mondhatni kalandos tervekkel hagytam el, az olvasó elképzelheti. A hir, hogy Hajdar efendi, jóltevőm, Teheránt elhagyta, nagyon megszomorí-

tott, de meg kell vallanom, hogy helyettese, Iszmael efendi, ki mint követségi ügyvivő volt a perzsa udvarnál hitelesitve, nem ke vesebb jósággal és szivélyességgel fogadott. E fiatal török diplomata, ki rendkivüli finom müveltségéről s kitünő jelleméről ismeretes, szeretetreméltósága által örökös adósává tett. A követségi épületben nekem azonnal nehány szobát engedett át, a tökéletes kényelem, melyet Teheránban két hónapon át élveztem, fáradságteljes utazásom minden baját és szenvedését elfeledteté, s csak hamar oly erősnek éreztem magam, hogy ujból megtehettem volna hasonló utat. Nem kevesebb szivességben részesültem az angol követségnél. A királynő kitünő képviselője, Mr. Alison[2] valamint a két titkár, Thompson és Watson urak igen örültek utazásom szerencsés befejezésének, s csak pártolásuknak köszönhetem, hogy Angolországba érkeztemkor utazási emlékirataim kiadására nem reménylt, sőt meg nem érdemlett segélyt találtam.

A királynak is, ki látni kívánt, Iszmael efendi által hivatalosan bemutattatám. Az ifju Naszr ed-edin sah kertjében fogadott. A külügy miniszter s az első hadsegéd által bevezettetve, nagyon meglepettem, a mint Iran minden tartományának uralkodója egyszerü, félig keleti, félig europai öltözetben[3] lorgnonnal nézte közeledésünket. A szokásos üdvözletek után megkezdődött a társalgás utazásom felett. A király minden királyi testvére után tudakozódott a távoli keleten, s midőn politikai jelentéktelenségük s gyöngeségünkre utaltam, kis gasconnadetól nem tartóztathatá magát,

2 Mr. Alisont azon szerencsétlenség érte, hogy ugyanazon télen, melyen Teheránba visszatértem, a halál által elveszté nejét, kivel csak egy évvel azelőtt kelt egybe. Neje, született Baltadsi, 60,000 fontot hagyományozott neki, melyet nagylelküleg az elhunyt nővéreinek engedett át. A szerencsétlenség napján Teherán szegényei között 200 db aranyt osztott ki. A valódi nemesszivüség e ténye Teherán perzsa világánál nagy feltünést tett. Ez a legjobb lecke, melyet a keletieknek adhatni, többet ér, mint a képmutató morál, melyet mások fitogtatnak.

3 Az alsóbb öltönydarabok többnyire belföldi s csak a felsőbbek európai modor szerint készültek. A keleti civilizatio hű képe.

s igy szólt egyik vezirhez: „15,000 emberrel mindennek véget lehetne vetni!" Természetesen a mervi catastropha utáni felkiáltás: „Kavvam! Kavvam! redde mihi meas legiones!"[4] egészen elfelejtetett. Herat is szóbakerült társalgás közben. Naszr ed-din sah azt kérdezé, hogy valljon minő most a város, mit csinálnak lakosai. Azt feleltem, hogy Herat romhalommá lett s a lakosok a perzsa Felség jóléteért imádkoznak. A király csakamar észrevette, mire célozom és hirtelen, a mint beszélni szokott, a mesebeli róka módjára szólt: „Az ily elpusztult városokat nem szeretem." Az audientia végén, mely félóráig tartott, az uralkodó csodálatát fejezte ki utazásom felett. Kiváló kegye jeléül az oroszlán- és naprendnek negyedik osztályát adományozta nekem, miután utazásom rövid történetét kellett számára megirnom.

Mart. 28-dikán, ép azon napon, melyen mult évben közép-ázsiai utamra elindultam, elhagytam Teheránt, hogy Täbriszen át Trebizondba menjek. Täbriszig a legszebb tavaszi időjárás volt, s érzelmeimet a mult év történeteire való visszaemlékezésnél könnyen elképzelhetni. Akkor minden lépéssel a vad barbárság s ismeretlen veszélyek felé közeledtem, most a civilizatióhoz s a drága hazához. Mélyen meghatott a részvét, melyet utamon az európaiak irántam tanusitottak. Täbriszben kitünő barátaim, a Hanhart és Comp. svájciak s Mr. Abbot, az angol alconsul, Erzerumban Mr. Majack, Trebiszondban Dr. Balu tudós barátom, különösen pedig Dragovich úr, az előbbi porosz, az utóbbi ausztriai consul, előzékenységük s testvéri fogadásuk által

4 A Merv elleni szerencsétlen hadjárat, mely, mint észrevevém, tulajdonképen Buhara ellen volt intézve, képtelen, köznapi udvarone által vezettetett, ki a Kavvan ud daulet (a birodalom segéde) cimet viselte. Az egész szerencsétlenség, valamint a nagy vereség, melyet a persák itt a tekkéktől szenvedtek, csak e tisztnek tulajdonitható. Ugy tekintett a turkmanokra, mint Varus a cherusokra a teutoburhi erdőben, de gyáva volt, hogy oly véget vessen magának, mint a római hadvezér. Királya sem volt Augustus, mert bár elkiáltá: „redde mihi meas legiones!" 24,000 db aranynyal megvigasztaltatá magát, s az aljas gyáva még ma is magas tisztséget visel Persiában.

örökös adósukká tettek. Ez urak ismerik a fáradalmakat, melyek a keleten tett utazással járnak, s a részükről való elismerés a legédesb jutalom, melyet az utazó várhat.

A mint a pillanattól kezdve, melyben Kurdisztant elhagytam, az oszmanli arcvonásaimban nem találhattam volna fel többé semmi keleti jelleget, úgy most Sztambult a valóságban nem létező keleti élet csak fényesen festett függönyének tekinthettem. A Bosporusz partján csak három órán át időzhettem, de oly szerencsés voltam, hogy az idő rövidsége dacára b. Prokesch-Ostennél, a fáradhatlan tudós s diplomatánál tiszteletemet tehetém, s jóakaró tanácsát az emlékiratok kidolgozásánál soha sem tévesztém szem elől. Innen Küsztendsén át Pestre mentem, hol dervis-társamat, a kungrati mollát, ki Szamarkandból kisért, htrahagytam[5], nekem azonban nem jutott a szerencse, hogy hazámban tovább maradjak, mert az idény befejezte előtt akartam még a Royal geographical society elé utazási jelentésemet terjeszteni, mi barátaim szives pártolása által sikerült is. 1864-dik évi jun. 9-dikén Londonba érkeztem, s hihetetlen fáradságba került, míg oly két ellentét fölváltását megszokattam, mint Buhara és London.

Valóban csodálatos, hogy a szokásnak az emberre mily hatása van. Bár fokozatosan mentem át egyik végletből a másikba, még is minden oly meglepőnek, ujnak és különösnek tetszett, mintha Európáról azelőtt csak álmodtam volna s magam is ázsiai lennék. Vándorlásaim felette nagy benyomást hagytak bennem hátra; s csoda-e, hogy néha

5 Hogy e szegény hívai, ki Mekka helyett a magyar fővárosba vetődött, itt hogy csodált s bámult meg mindent, az olvasó könnyen elképzelheti. Leginkább volt meglepve a frengik jószivüsége által, hogy még nem verték agyon, mitől, földiei eljárásából következtetve, leginkább félt.

gyermekként megilletődtem, ha a Regent-Streetben, vagy az angol nagyok drawing-roomjaiban Közép-Ázsia sivatagjaira s a kirgiszek és turkmanok sátraira gondoltam?

II. RÉSZ

TURKMANOK
HÍVA
BUHARA
KOKAND
HÍVAI TATÁROK
UTAK
FÖLDMÜVELÉS ÉS KERESKEDELEM
POLITIKAI VISZONYOK
OROSZOK ÉS ANGOLOK

XVI. FEJEZET

HATÁROK ÉS TÖRZSFELOSZTÁS. – SEM URALKODÓ, SEM ALATTVALÓK. – AZ ISZLAM. – AZ EZ ÁLTAL LÉTESITETT VÁLTOZÁSOK CSAK KÜLSŐLEGESEK. – AZ AKSZAKALOK MAGUKBAN HATALOM NÉLKÜLIEK. – A MOLÁK BEFOLYÁSA. – A NOMÁD-SÁTRAK SZERKEZETE. – ALAMANOK S EZEK VEZETÉSE. – PERZSA GYÁVASÁG. – TURKMAN KÖLTŐK. – TROUBADOUROK. – EGYSZERŰ HÁZASSÁGI SZOKÁSOK. – LOVAK – SIRHALMOK. – GYÁSZ A HALOTTAKÉRT. – A TURKMANOK SZÁRMAZÁSA. – ÁLTALÁNOS VÁZLATOK A TURKMANOK TÖRTÉNETÉBŐL. – PILLANATNYI POLITIKAI ÉS FÖLDRAJZI FONTOSSÁGUK.

Non se urbius tenent et ne statis quidem sedibus. Ut invitavere pabula, ut cedens et sequens hostis exigit, ita res opesque secum trahens, semper castra habitant; bellatrix, libera, indomita. – Pomp. Mela de Situ Orbis. 1. ii. c. 4.

A TURKMANOK POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI VISZONYAIKBAN

HATÁROK ÉS FELOSZTÁS

A TURKMANOK vagy türkmenek[1], mint magukat nevezik, nagyobbára azon sivár tartomány-részeket lakják, melyek az Oxuson innen a kaspi tenger partjától Belkig, s a nevezett folyamtól délre Heratig és Asztrabadig terjednek. A részben müvelhető földön kívül, melyet az Ous, Murgab, Tedsend, Görgenés Etrek-nél birnak, hol egy keveset földmüveléssel is foglalkoznak, a turkmanok országa ama borzasztó sivatagot képezi, melyben az utas sokszor hetekig bolyonghat a nélkül, hogy egy csepp édes iható vizet vagy fa árnyékot találjon. A mi télen a nagy hideg és magas hó, az nyáron a forró meleg s a mély homok, s a viharok az év különböző részeiben csak abban térnek el egymástól, hogy az egyik fajta a karaványok számára száraz, a másik nedves sirt készit.

Hogy a turkmanok felosztását pontosabban megjelöljük, saját kifejezéseiket akarjuk használni. Európai fogalmaink szerint a főosztályozásokat törzsöknek nevezzük, minthogy az egész nemzet álláspontjából indulunk ki. A turkmanok azonban, kik, a mennyire a történet minket tanit, soha sem egyesültek egy testté, főosztályzásaikat a kalk (arabul: nép) névvel jelölik, s a következőket nevezik meg: 1) Csaudor, 2) Erszari, 3) Alieli, 4) Kara, 5) Szalor, 6) Szarik, 7) Tekke, 8) Göklen, 9) Jomut.[2] A kalkok egyes taif-, ezek pedig tirekre oszlanak el. E főtörzsöket mind röviden megakarjuk érinteni, figyelmünket azonban különösen a három délire: Tekke, Göklen és Jomut-ra irányozzuk, minthogy azokat közelről láthattuk és megismerhettük.

1 E szó a Türk tulajdonnév s a men (= nagy, -ság, -ség) képzőből áll, mondatik tehát türk- (török)-ségnek, miután igy a nomádok par excellence törököknek nevezik magkat. A nálunk szokásban levő „turkman" elnevezés a török eredetinek perzsa elferditése.

2 Mint emlittetett, a nomádok által használt kifejezéseket politikai felosztásuk megjelölésére el akarjuk fogadni, a szó szerinti jelentés hozzá tevésével. Igy:

kalk	tulajdonképen	nép,	de	törzset	is	jelent;
taife	„	nép	„	hordát	„	„
tire	„	töredék	„	klánt	„	„

I. CSAUDOR

Ezen törzs a Kaspi tenger s Aral-tó közötti terület déli részét lakja, körülbelől 12,000 sátra van és fő tirejei, melyek a Kaspi tengertől egészen Köhne-Ürgends, Buldumszaz és Kökcseg-ig Kivában terjednek, következők: Abdal, Igdir, Eszszenlu, Karacsaudor, Bozadsi, Burundsuk és Seik.

II. ERSZARI

Ezen törzs az Oxusnak balpartját lakja Csihardsujtól Belkig, 20 taife és még számosabb tire-re oszlik, és sátrainak száma 50 s 60,000 között váltakoznék. Minthogy legnagyobb részt az Oxusnak partját lakják, s a buharai emirnek adót fizetnek, sokszor a Lebab-türkmen, az az parti turkmanok nevével is neveztetnek.

III. ALIELI

Ezeknek főhelye Andkuj, csak három kis tire-t alkotnak s nincsenek többen 2-3000 sátor-aljnál.

IV. KARA

Kis, de igen vad turkman törzs, mely nagyobbára nehány kút közelében, a nagy homok sivatagon, Andkuj és Merv között portyázik, és semmit sem kimélő rablásai miatt a környék összes népei küzdenek ellene.

V. SZALOR

A legrégibb történetileg ismeretes turkman törzs, mely már az arab hódítás idejében vitézsége által hires volt, száma az előtt valószinüleg nagyobb vala; a folytonos háboruk azonban ezt nagyon megapaszták, csak 8000 sátra van s bár még tiz évvel ezelőtt Mervet, e fontos pontot birta, ma a tekke-

k által háttérbe szorittatva. Marcsah-on és vidékén él. A következő tire-k s taife-kből áll:

Taife	Tire
1. Jalavads	Jasz, Tiszi, Szakar, Ordukodsa.
2. Karaman	Alam, Gördsikli, Bejbölegi.
3. Anabölegi	Jadsi, Buhara, Bakastöre, Timur.

VI. SZARIK

E törzs vitézségére nézve nem áll kisebb tekintélyben mint a Szalor-törzs, előbbi számából azonban szintén vesztett. Ma a szarik-ok[3] Peudsdeh környékén laknak a Murgab partján, s a szomszédos dsemsidi-ken kívül minden turkmannal ellenséges lábon állnak. A következő tirék s taifékre oszlanak :

Taife.	Tire.
1. Koraszanli	Bedeng, Kodsali, Kizil, Huszejnali.
2. Birads	Kanlibas, Kulcsa, Szudsan.
3. Szokti	Tapir, Mumatag, Kurd, Kadir.
4. Alasa Kodsak,	Bogadsa, Huszejnkara, Szaad, Ökensziz.
5. Herzegi	Jerki, Dsanibeg, Kurama, Jatan , Japagi.

Sátraik számát nekem 10.000-re mondták.

VII. TEKKE.

Jelenleg a turkmanok legnagyobb s leghatalmasabb törzse, mely két főtáborra, az akalira (Tedsendtől keletre), s a mervire oszlik, s a legmegbizhatóbb állitás szerint körülbelől 60,000 sátrat számit. Minthogy kevésbé művelhető földjük

3 Ezen törzs asszonyai igen hiresek egy bizonyos szövet készitésében, melye Agari-nak neveznek. Ez a fiatal, 3-4 napnál nem idősb tevék szőréből készittetik, mely miután 3-4 napig forró tejben áztatott volna, a lágy selyem ruganyosságát és tartósságát nyeri; ezen anyagot dolgozzák fel aztán fonás és szövés által a fenemlitett szövetté. Különös szépséggel és becscsel bir mint férfi ruhakelme. Sok vitetik Persiába is, hol magas áron kél el.

van mint a többi turkmannak, ugy mondva, már a természettől rablásra vannak kényszeritve, s valóságos isten ostorai Perzsia éjszakkeleti részeinek, Heratnak s környékének. Alosztályaikból, melyek valószinüleg számosabbak, csak a következőket jegyezhettem fel:

Taife	Tire.
1. Ötemis	Kellecso, Szultansziz, Szicsmaz, Kara Ahmed.
2. Baksi	Perreng, Topaz, Körszagri, Aladsagöz, Tasajak
	Aksefi Goh, Mavi, Szakir, Kazilar.
8. Toktamis	Bokburun Amansah, Gökcse Beg, Kara, Kar.
	Kongor, Juszuf, Jazi, Arik Karadsa.

VIII. GÖKLEN.

A helyzet s viszonyok után itélve, melyekben e törzset találtam, azt a legbékésebbnek s legcivilizáltabbnak nevezhetem. A göklen-ek nagyon szivesen foglalkoznak a földmüveléssel s nagy részük a perzsa királynak is hódol. A régi Gurgan (ma a Sehri Dsordsan romjai) szép s történetileg hires földét lakják. A következő klánok s hordákra oszlanak:

Taife	Tire.
1. Csakir	Gökdis, Alamet, Toramen, Korta, Karavul, Kösze, Kulkara, Bajnal.
2. Begdili	Pank, Aman-kodsa, Boran, Karismaz.
3. Kaji	Dsankurbanli, Erkekli, Kizil Akindsik, Tikendsi Bokkodsa, Kodana, Temek, Kaniasz, Dari.
4. Karabalkan	Csotur, Kapan, Szigirsziki, Pasej, Adsibég.
5. Kirik	Gijinlik Szutian, Dehene Karakuzu, Cseke, Gökesze, Kabaszakal, Öngüt, Köngör.
6. Bajindir	Kalajdsi. Körük, Japagi, Jadsi, Keszir, Jaszagalik.
Töreng.	
7. Gerkesz	Mollalar, Kösze, Atanijaz, Mehrem, Börre.
8. Jangak	Körszüt, Madsiman, Kötü, Dizegri,

	Szaridse, Ekiz.
9. Szengrik	Karasur, Aksur, Kucsi, Kar, Sejkbegi.
10. Aj Dervis	Oesu , Kodszamaz, Dehli, Csikszari, Arab, Adsem, Kandsik.

E tiz hordának, mint beszélték, 10000 sátor-alja lenne, mi talán nem túlzás.

IX. JOMUT.

Ezen törzs, mely a kaspi tenger keleti partját s néhány szigetét lakja, általában Görgen-Jomudu-nak, az az: görgeni Jomut-nak neveztetik. Ezen kivül még Híva-Jomudu, azaz hívai Jomut-ok vannak, s ezek a sivatag másik végét az Oxus mellett választák tartózkodási helyüknek.

A sivatagban a legnevezetesb helyek, hol az elsőbbek tanyázni szoktak, a perzsa határtól fölfelé számitva, a következők :

1. Kodsa Nefesz a Görgen alsó torkolatánál 40—60 sátorral, melyek nagyon szaporítják ama vakmerő kalózok számát , kik a perzsa partokon veszélyeztetik a közbátorságot.

2. Gömüstepe, téli szállás, nyáron lakatlan az itt uralgó láz miatt. A Görgen felső torkolatának hosszában terül el, mely folyam itt meglehetősen mély és halainak bámulatos nagy mennyisége által e nomádoknak nagy hasznot hajt.

3. Haszankuli, a hasonnevü tengeröböl partján. E helyen nyáron sokan laknak, s itt meglehetősen jó dinnyék teremnek.

4. Etrek, Haszankuli-tól keletre, a hasonnevü folyam partján, mely innen hat mértföldnyire a tengerbe ömlik.

5. Csekislar, szintén jajlak (nyári tartózkodási hely), közel a tengerparton emelkedő Aktepe halom mellett.

6. Cseleken, [4] a szárazföldtől csak nehány mértföldnyire távol levő sziget, melynek lakosai békés iparűzők.

4 Jobban mondva Csereken , a perzsa Csar-ken-től, t. i. négy akna, igy neveztetvén e sziget négy főterménye után.

A Jomut-ok következő klanokat és hordákat képeznek:

Taife	Tire.
1. Atabaj	Szehene. Düngiresi, Tana Kiszarka, Kesze, Temek.
2. Dsafer baj, mely megint, a	Iri Tomacs, Kizil Szakalli, Arig-köszeli, Csokkan borkan, Onuk Tomacs
a. Jarali és	
b. Nurali-ra	Kelte, Karindsik , Gazili Kör, Haszandkululu kör Pankötek.

oszlik fel.

3. Seref Dsuni, kiknek egy része Görgen-ben másik része pedig Kivában lakik.

a. Görghen	Karabölke, Tevedsi, Telgay, Dsafer.
b. Híva	Öküz, Szalak, Usak, Kodsuk, Mesrik, Imreli.
4. Ogurdsali	Szemedin, Giraj Terekme, Nedin.

Az utóbbiak a jomut-okat nem ismerik el törzsrokonaiknak, mert az ogurdsali-k jóformán soha sem szoktak rablással foglalkozni. Minthogy békés kereskedelmi vállalataikban sokat közlekednek Persiával, a sah alattvalói lettek s évenkint 1000 db. arany adót fizetnek. Belközi igazgatásukba azonban a persáknak nem szabad befolyniok. Maguk a jomutok az ő számukat 40—50,000 sátorra szokták mondani, de e szám ép oly kevéssé hiteles, mint a többi, mert e nomádok nemzeti büszkeségnek tartják számukat nagyitani. Az egyes számokat azonban mégis össze akarjuk adni:

Törzsek	Sátorszám.
1. Csaudor	12,000 sátorral.
2. Erszari	50.000
3. Alieli	3,000 „
4. Kara	1,500 „
5. Szalor	8.000 „

6. Szarik	10,000	„
7. Tekke	60,000	„
8. Göklen	12,000	„
9. Jomut	40,000	„

Összesen : 196,500 sátor.

Általában egy-egy sátorra öt lélek számittatik. A főösszeggel sokszorozva, ebből 982,500 lélek-szám kerül ki. Ez összeget minimumnak kell tekinteni, miután a turkman állitásokat majdnem egy harmaddal leszállítanám.

POLITIKAI VISZONYOK A TURKMANOKNÁL

A turkmanok közötti időzésem alatt leginkább az lepett meg, hogy egyet sem találhattam, ki parancsolni, és egyet sem, ki engedelmeskedni akart volna. A turkman igy szokott magáról szólni: „Biz bibas kalk bolamiz" (az az : fejetlen nép vagyunk); nem is kell, mi mindnyájan egyenlők vagyunk, nálunk, mindenki király. A többi nomádok minnyájánál akadhatni itt-ott a kormány némi nyomára, a törököknél az Akszakal, a persáknál a Ris szefid, s az araboknál a Sejkek személyében; a turkmanoknál mindezt hiába keresed. A törzsöknek meg van ugyan akszakal-juk , de ezek csak bizonyos fokig részesülnek tiszteletben, csak addig szeretik s tűrik őket, mig fensőbbségüket bizonyos parancsok vagy kérkedés által nem akarják felismertetni. Az olvasó most azt fogja kérdezni, hogy e hirhedt rablók, kiknek nyersesége valóban határtalan, hogy élhetnek egymással a nélkül, hogy magukat kölcsönösen ki ne pusztitsák. Ez feltünő, de még feltünőbb lesz, ha azt mondom, hogy e látszólagos anarchia dacára, s dacára minden nyereségüknek, a meddig nyilvánosan ki nem nyilatkoztatták az ellenségeskedést, kevesebb rablás s gyilkolás, kevesebb igazságtalanság s erkölcstelenség történik köztük, mint Ázsia többi népei között, melyeknek társadalmi viszonyai az iszlami civilizatión alapszanak. A sivatag lakói felett öreg és hatalmas király uralkodik, ki sokszor zsarnokoskodik is rajtuk, láthatlan ugyan, de a „Deb" [5] (szokás) szóban világosan felismerjük.

A turkmanoknál a legszigorúbban teljesíttetik a mit a Deb parancsol s utáltatik, a mit megtilt. A Deb mellett bizonyos körülmények között a vallást is fel lehetne emliteni, de ennek, bár a fanatikus Bokarából hozatik, koránt sincs azon befolyása, melyet neki tulajdonitanak. Általában azt hiszik, hogy a turkman azért rabolja ki s adja el a persát, mert ez a turkman előtt

gyülöletes siíta felekezethez tartozik. Ez azonban nagy tévedés és szilárdan meg vagyok győződve, hogy a turkman akkor is kielégitené a Deb által megengedett rablási vágyát, ha a persák helyett a szunnita törökök lennének szomszédai. Ezt eléggé bebizonyitja a szunnita Afghanisztan, Majmene, Híva, sőt Bokarába intézett támadásai által, s a későbbi tapasztalat meggyőződtetett minket arról, hogy a rabszolgák nagy része KözépÁzsiában a szunnita vallási felekezethez tartozik. Egy alkalommal egy rablótól, ki jámborságáról volt hires, kérdeztem, hogy mint adhatja el szunnita testvérét rabszolgául, mig a próféta igy szól: „Kulli iszlam hurre," azaz minden müszülman szabad. „Behej"! — felelte a turkman nagy közönyösséggel — a koran, az isten könyve, bizonyára nemesebb mint az ember, s még is adják, veszik néhány kranért. Sőt, mit akarsz? József, Jákob fia, próféta volt és szintén eladatott. Ártott az neki valamit?"

Csodálatos, hogy a Deb a vallással való nyolcszázados harcában ez utóbbi által csak keveset szenvedett, mert sok szokás, mely az iszlam által kárhoztatva van, s mely ellen a mollák egyre küzdenek, folyvást ősi eredetiségében létezik, s az iszlam nemcsak a turkmanok között, hanem Közép-Ázsia

5 Deb (a kirgiszeknél Töre) arab eredetü szó, mely Edeb-ből (erkölcsiség) származik.

minden nomádjánál a régi vallásnak csak *külső* alakját változtatá meg. A mi azelőtt a nap, tűz s más természeti jelenségek voltak, az ma Allah, Mohammed lett, bensejében azonban a nomád mindig ugyanaz, minő 2000 évvel ezelőtt volt, és jelleme csak akkor változhatik meg, ha könnyü sátrát a nehézkes házzal cseréli fel, az az ha megszünik nomád lenni.

Az akszakalok befolyására visszatérve, meg akarjuk jegyezni, hogy ezek az idegenekkel való közlekedésben, pl. ha Persiával, Oroszországgal vagy idegen turkman törzsökkel van dolguk, általában képviselik ugyan az illető törzset, de nem teljhatalmu követek. Hogy mennyire befolyásnélküliek, Oroszország és Perzsia leginkább tapasztalhatták, mert ezek nagy költséggel igyekezték az akszakalokat érdekükbe vonni, hogy a rablásokat megakadályozzák, de eddig ennek kevés eredménye volt. Nagyobb tekintélynek örvendenek a mollák, nem épen az iszlami, hanem általában a vallási s igy rejtélyes jellem miatt, melytől a babonás nomádok félnek. A mollák, kik Híva és Bokarában nyerik kiképeztetésöket, különben ravasz emberek, kezdetben szentes külszinnel lépnek fel s miután zseböket megtölték, visszavonulnak. A társadalmi kötelék egyik főtámasza az, hogy valamint az egyes alosztályok, ugy az egész törzs is szilárdan összetart. Minden turkman, még a négyéves gyermek is, már tudja, hogy mily taife vagy tirehez tartozik, s mindig bizonyos büszkeséggel utal klánjának hatalmára vagy sokaságára, mert ez tulajdonképen a fegyver, mely mások önkénye ellen megvédi, s ha egyes tag bántalmaztatik, az egész törzsnek kell elégtételt követelnie.

A jomutoknak a szomszédos törzsek és országokoz való viszonyát illetőleg azt tapasztaltam, hogy a göklenekkel régi kibékithetlen ellenségeskedésben élnek. A tekkékkel való békekötésre azon időben, midőn Etrekben voltunk, kisérletek tétettek, mi utazásunkra nézve szerencsés véletlen volt. Mint azonban később hallottam, a béke nem létesült, s a mi Persiára szerencse, lehetetlen is, hogy e felette harcias törzsek egyesüljenek. Perzsia, névszerint Mazendran, Koraszan

és Szigisztan, folytonosan ki van téve az egyes törzsek rablásainak, csak a tekkék és jomutoknak kell egyesülniök, hogy megmérhetlen kárt tegyenek. A turkman ittas Iranon annyiszor győzedelmeskedett fegyvereinek szerencséjétől s kacag, ha ez ország fenyegeti vagy hadsereggel indul ellene.

Egészen másként áll a dolog Oroszországgal, melynek hatalmától a jomutok, bár csak az asurai kis helyőrségben ismerték meg, mégis félnek. Mintegy négy év előtt, mint hallottam, az oroszok a Persiával kötött minden szerződés ellenére, alig 120 katonával megtámadták a gömüstepei tábort, a turkmanok, bár sokkal számosabban voltak, megszaladtak és sátraikat kirabolni s felégetni hagyták. A pokoli fegyverekről szóló monda, melyeket az oroszok használtak, még a tekkék között is elterjedt, de azt hiszem, hogy a fegyelem az, melynek e nomádok nem állhatnak ellent.

TÁRSADALMI VISZONYOK

A turkmant házi körébe akarjuk elkíséri, miért is saját magáról, öltözetéről és sátráról kell beszélnünk. A turkman tatár eredetü, de faja jellegét csak ott tartotta meg, hol az irani vérrel való összevegyülésre a viszonyok nem voltak kedvezők. Feltünőleg mutatkozik ez a tekkék, göklenek és jomutoknál, a hol tisztán tatár arcjelleg csak azon családok és klánoknál található, melyek kevesebb alamant küldöttek Persiába s igy kevesebb fekete hajú rabszolgát hoztak maguk közé. Különben a turkmant, megőrizte légyen bár többé vagy kevésbé az eredeti jelleget, mindig bátor és éles tekintetéről s büszke, harcias magatartásáról ismerhetni meg, mely Közép-Ázsia minden nomádjai és városi lakosa között kitünteti; mert bár a kirgiszek, karakalpakok és özbegek között is sok harcias külsejü fiatal embert láttam, szabad fesztelenséget csak a turkmanoknál fedezhettem fel. A turkmanok ruházata az, minő Kivában szokásos, de ez valamint a férfinál, ugy a nőnél is kevéssé módositva van, perzsa kis fényüzési cikkek hozzácsatolása által. A legnagyobb

szerepet a piros selyem ing játszsza, mely az iszlam tanai szerint tilos ugyan, de melyet mégis mindkét nem visel; a turkman nőknél ez teszi az egész házi öltözetet, és szemem csak nehezen szokatott hozzá, midőn öreg anyákat, teljes koru nőket s fiatal leányokat, hosszu, bokáig érő ingben kelni járni láttam. A férfiak fejökön prémsüveget viselnek, mely könyebb s izlésesebb, mint az özbegek idomtalan sapkája s a persák magas, toronyalaku kalapja. A csapan is, oly felsőruha mely otthonkáinkoz hasonló, Kivából jön, szintén szokásos, és rövidebben viselik, ha csapao-ban (rablási támadás) vesznek részt. A nők diszöltözeteiknél a hosszu ing fölé nagy sálövet szoktak kötni, melynek két vége lelóg; a veres vagy sárga csizmák, magas sarkkal, szintén nélkülözhetlenek , de legkedveltebb az ékszer, mely tömör ezüst karperec, nyak-, orron- vagy fülönfüggőkből s az amulettek számára való tölténytáska alakú tokokból áll. E tokok sokszor jobbról s balról függnek le, mint rendjeleink s minden mozdulatkor csengőn összecsörrennek. A turkman nagyon szereti az ily csengést, mert vagy nejét vagy lovát aggatja tele ily csecsebecsével, vagy ha ehhez nincsen módja, persát rabol el s ezt rakja meg lánccal, de csörrenést minden áron kell maga körül hallania. A női öltözet egyéb kiegészítő része a magyar dolmány egy neme, mely a vállakról függ le, de csak oly hosszunak szabad lennie, hogy a szalaggal átfüzött hajfonatnak vége látható legyen.

A turkman sátra igen csinos s a nomád életnek megfelelő, melyet hasonló alakban lehet találni egész Közép-Ázsiában a távoli Kináig.

A sátor három részből áll, a fa-állványból, a nemez darabokból készült tetőzetből s a belső felszerelésből. A fa részt kivéve, a többi a turkman nők müve. Ezek gondoskodnak a lakás felállitása és felszedéséről, s vándorlások alkalmával a tevékre csomagolják, mig maguk mellette gyalogolnak. A szegények és gazdagok sátrai a belfelszerelésben különböznek. Csak két fajta sátor van, a Kara-oj, az az a fekete, az idő által megbarnitott s az Ak-oj, az az a fehér,

belőlről hófehér nemezzel ellátott sátor, mely uj házasok vagy különösen megtisztelt vendégek számára állíttatik fel. A sátor, a mint Közép-Ázsiában láttam, általában jó hatást hagyott bennem hátra. Nyáron hüvös, télen kellemes meleg s igen jótékony a benne feltalálható menhely, midőn a vad orkán sivit a beláthatlan sivatagon át. Az idegen sokszor aggódik a felett, hogy az elemek hatalma a lakás ujjvastag falait ezer darabokra tépheti, de a turkman evvel keveset törődik, megerősiti a köteleket s édesen alszik, a vihar bömbölése neki szelid bölcsődal.

A turkmanok szokásai és foglalkozásáról egész könyvet lehetne irni, oly feltünő a különbség életmódjuk s a mi életmódunk között. Itt azonban csak néhány jellemvonásra kell szoritkoznunk. A turkmanok életében a főkérdés az alaman, azaz: rablási társaság, s a csapao, t. i. a megrohanás. A turkman azonnal kész fegyvert ragadni és lóra ülni, a mint jövedelmesnek tetsző kalandra meghivják. Az ily vállalkozás terve még a legközelebbi rokonok előtt is titokban tartatik s miután a szerdar (vezér) megválasztatott s egy molla megáldotta őket (fatiha), az alkonyat beálltával mindenki más uton megy az előbb meghatározott gyülhelyre. A támadás mindig vagy éjfélkor történik, ha lakott helyek ellen történik a támadás, vagy napkeltekor, ha karaván vagy ellenséges csapat a megtámadandó. A turkmanok megtámadása, mint a hunok és tatároké, inkább megrohanásnak nevezhető; a támadók több osztályba sorakoznak s több oldalról rohannak a mitsem gyanitó áldozatra, kétszer, gyéren háromszor, mert a turkman közmondás azt tartja, hogy: „Iki deng ücsde döng," azaz: kisértsd meg kétszer, de harmadszor fordulj vissza. A megtámadottnak igen elhatározottnak vagy igen erősnek kell lennie, hogy ily megrohanásnak ellentálljon; a persáknál ez ritkán történik s gyakran megesik, hogy egy turkman öt, sőt több perzsa ellen is sikerrel harcol. A turkmanok beszélték nekem, hogy gyakran egyikük 4—5 persát fog el. „Sokszor történik, beszélte egy nomád, hogy a persák félelemből eldobják a fegyvert, kötelet kérnek s egy-

mást kölcsönösen megkötözik. Csak az utolsónak megkötésére kell a lóról leszállnunk." Hanem is veszszük tekintetbe a vereséget, melyet 22,000 perzsa csak legujabban is 5,000 turkmantól szenvedett, a sivatag fiainak az ilyesmikbeni felsőbbségét az irániak irányában ténynek nevezhetjük, s majdnem hajlandó vagyok azt hinni, hogy a történetben rég ismert rettegés az északi tatároktól zsibbasztja meg a legbátrabbat is. S mily drágán kell a gyávaságot megfizetni! Kit a megrohanáskor lekaszabolnak, szerencsésnek mondható. A bátortalannak azonban, ki minden feltétel nélkül adja meg magát, megkötik kezét s a lovas vagy nyergébe ülteti s ekkor a fogoly lábai a ló hasa alatt összeköttetnek, vagy maga előtt kergeti, vagy ha mindez nem lehetséges, a ló farkához köti. Órákon, sőt napokon át kell igy a lovast annak sivár földjére követnie. Az ujonnan megérkezett foglyok sorsáról szóltunk már, s most még csak egy jelenetet akarok elmondani, melyet Gömüstepe-ben láttam, s melyet soha sem fogok elfeledni. Egy alaman foglyok, lovak, szamarak, marhák s más ingó és ingatlan holmikkal gazdagon megrakodottan tért haza. A zsákmány elosztásához fogtak, azt annyi részre osztván, a mennyien a rablásban részt vettek s ezenkivül a középen egy rakás holmit hagytak, mint később láttam, az egyes részek kiegészitésére. A rablók aztán sorban megtekinték részüket, az egyik meg volt elégedve, a másik szintén, a harmadik megnézte a neki jutott perzsa nő fogait s ugy találta, hogy az ő osztályrésze csekély. A főnök a kiegészítési tartalékoz nyult, fiatal szamarat állított onnan a szegény rabnő mellé, s a turkman ki volt elégitve. Ez többször ismétlődött, s bár az embertelen eljárás felett felzúdultam, olykor mégis nevetnem kellett ez vagy ama rablási zsákmány-rész furcsa összeállítása felett.

A fő fegyver, mely a turkmant rablásai alkalmával oly nagy előnyben részesiti, kétségkivül lova, mely valóban csodálatos állat, s melyet a puszták fia jobban szeret, mint nejét és gyermekeit, jobban, mint önmagát. Érdekes nézni, hogy mily gondoskodással neveli fel, mint öltözteti a fagy és meleg ellen,

mily fényüző a szerszámokban, ugy hogy ő maga szegény elrongyollott öltözetében a felpiperézett állaton igen különös látványt nyújt. E szép állatok azonban valóban meg is érik a rájuk forditott fáradságot s a mit gyorsaságuk és kitartásukról beszélnek, épen nem túlzás. A turkmanok lova arab eredetü s a szép telivér lovak még ma is a bedevi (beduin) nevével neveztetnek. A tekke-k lovai igen magasak és gyorsak, de koránsem oly kitartók, mint a jomutok-é, melyek kisebbek.

A nyeremény, melyet a gyalázatos emberrablás a turkmanoknak nyújt, koránsem éri fel a veszélyeket, melyekkel ez összekötve van, mert csak gyéren csökkenti a szegénységet, melyben a sivatag fia született. S ha félre is tehetne egy kis pénzt, igen egyszerü életmódja arra csak nagyon gyéren szorul.

Ismertem sok turkmant, ki vagyonossága dacára folyvást száritott hallal élt, s csak egyszer hetenkint evett kenyeret, mint a legszegényebb, ki a búzát meg nem birja fizetni.

Házi körében a turkman a tökélyre vitt henyeség megtestesülése. A legnagyobb szégyennek tartja férfira nézve valami házi munkát végezni. Csak lovával van dolga, s a mint ezt ellátta, szomszédjához megy, vagy azon csoportok egyikéhez csatlakozik, melyek a sátrak előtt egy körbe guggolva ülnek, és részt vesz a beszélgetésben, melynek tárgyát a politika, uj rabló kirohanások s a lovak képezik. Ezalatt kézről kézre jár az elkerülhetlen csilim, egy neme a perzsa pipának, melyben azonban a dohányt nem szokták megnedvesiteni. Csak esténkint, főleg télen, szeretnek szép meséket s történeteket hallani, és különös élvezetnek tartják, ha találkozik egy baksi (troubadour) ki dutara nevü két húros hangszerének kiséretében Körogluról, Amanmollaról, vagy a majdnem istenitett Makdumkuliról énekel. Ez utóbbi, kit félig meddig szentnek tartanak, turkman volt a göklen törzsből s körülbelül 80 év előtt halt meg. Mesékkel átszőtt élettörténetében valódi csudaembernek tünik fel, ki, a nélkül hogy Bokarába vagy Kivába ment volna, miden könyvet, sőt minden tudományt isteni ihlet által tanult meg. Egy-

szer lovaglás közben mélyen elnyomta az álom, s Mekkában látta magát a prófétának s az első kalifáknak körében. Kegyelet s tisztelettől remegve körültekintett, s látta, a mint Omar, a turkmanok patronusa, int neki. Hozzá lépett, ez megáldá őt s gyöngén megüté homlokát, mire felébredt. E pillanattól fogva a legédesebb költészet folyt ajkairól, s könyve a turkmánoknál még sokáig első helyen fog állni a korán után. Különben Mahkdumkuli versgyüjteménye ránk nézve már azért is érdekes, mert tiszta példányát adja a turkman szójárásnak, s különösen azon költeményeknek előadása, melyek a lótenyésztés, fegyverek és alamonokról szólnak, olyan, a milyenre csak gyéren akadunk a keleti népek irodalmaiban. Nagyon érdekesek voltak, sőt feledhetlenek lesznek rám nézve azon jelenetek, melyeknek tanúja valék, midőn ünnepélyeken, vagy más esti mulatságokon egy baksi Makdumkuli verseit szavalta. Etrekben egy ily troubadournak sátora közel állt mienkez, s miután estve hangszerét magával hozva, meglátogatott, csakamar nehány fiatal ember sereglett köréje s egy pár hősi dalt kellett előadnia. Dala bizonyos nyers torokangokból állt, melyet mi inkább hörgésnek, mint éneknek tartanánk, s melyet eleinte halk, később a mint tűzbe jött, vad húrpengetéssel kisért. Azon mértékben, a mint a harc hevesebbé vált, nőtt az énekes elindulása s a fiatal hallgatók lelkesülése is, s valóban regényes látvány volt, midőn a fiatal nomádok fövegeiket földhöz vágva, valódi dühhel saját hajokba kaptak, mintha önmagukon akarnák a háborút megkezdeni.

S ez nem is meglepő. A fiatal turkman nevelése egészen olyan, hogy alkalmassá tegye ily hangulatra. Irni s olvasni ezrek közül csak egy tanul; lovak, fegyver, harc és rablás az, a mi az ifjú képzeletét foglalkodtatja, s még a becsületes Kandsantól is hallottam, a mint fiát feddé, mondván, hogy N. N. már két fiatal persát rabolt, de belőle — fiából - sohasem lesz ember.

Feltünő, hogy a turkmánoknál oly szokásokat s erkölcsöket tapasztalunk, melyek Közép-Ázsia egyéb nomádainál nem

fordulnak elő. Ezek közé tartozik nevezetesen a lakodalmi ünnepély, mely után a menyasszonynak tetőtől talpig vagy fátyolba vagy selyemkendőbe burkolva, vőlegényével versenyt kell nyargalnia, s nem egyszer megesik, hogy a beburkolt amazon hamarább ér a célhoz mint a begyakorolt, szabadon ülő ifjú. A menyasszony e futtatásoknál néha leölt bárányt vagy kecskét tart ölében, s vőlegénye és a társaság többi ifja által üldöztetve, a leggyorsabb vágtatásban ügyes fordulatokkal mindig azon kell iparkodnia, hogy egyik se érjen közelébe, s ki ne kaphassa öléből a kecskét vagy bárányt. E játékot kökbüri-nek (zöld farkas) hivják, s Közép-Ázsia többi nomádainál nincs szokásban. A lakodalom után két, néha négy nappal a fiatal pár elválasztatik ismét egymástól, s csak egy év múlva kezdődik az állandó együttélés.

Megemlitendő azon gyász, melylyel a turkman valamely elholt kedves családtagját megtiszteli. A megholtnak sátrában egy éven át, kivétel nélkül mindennap, azon órában, melyben a gyászolt lelkét kiadta, a siró asszonyok panaszos dalokat énekelnek, melyekben a jelenlevő családtagoknak is részt kell venniök. Ez utóbbiak e mellett folytatják napi munkájokat, s mulatságos látvány az ilyen turkman, midőn borzasztó jajveszékelések közt fegyverét tisztitja, pipázik, vagy eszik. Még a sátor közelebbi szomszédságában lévő nők is rákezdik ilyenkor s orditanak és sirnak, mialatt pamutot tisztitanak, fonnak, vagy más házi munkát végeznek. A megholt barátai és ismerőseinek is látogatást kell tenniök, hogy részvétöket kifejezzék, habár hónapok múlva hallották is meg a gyászhirt. A látogató leül a sátor előtt, néha éjjel, s negyedóráig tartó jajveszéklés által jelenti, hogy eleget tett az elhúnyt iránti kötelességeinek. Ha tekintélyes főnök hal meg, ki a bator, azaz bátor melléknevet valóban megérdemelte, sírja fölé joszka-nak nevezett nagy dombot hordanak[6], melyhez

6 Ezen szokás megvolt a régi humnoknál , s megvan Magyarországban még most is. Igy nehány év előtt Kassán gr. *Károlyi Ede* inditványára gr. *Széchenyi István* emlékéül emeltetett ily sirhalom.

minden jó turkmannak legalább hét lapát földdel kell járulnia, ugy, hogy az ily dombok néha 60 lábnyi kerülettel birnak s 20—30 lábnyi magasak. A nagy síkságokon az ily halmok különösen észrevehetőkké lesznek, a turkman mindeniket ismeri, s neve, vagyis az alatta nyugvónak neve után nevezi el.

E rövid értekezést a turkmanokról fejezzük be történelmöknek még rövidebb áttekintésével, csak azt emlitvén meg, a mit a még köztük élő traditiókból hallottam. „Mindnyájan Mangislakból származunk," monda tudós barátom Kizil Akond. Ősapáink Szön kan és Eszen Ili voltak, Jomut és Tekke az elsőnek, Csaudor és Göklen a másodiknak fia. Mangislakot régenten Ming kislak-nak, azaz ezer téli szállásnak hivták, s ez régi hazája ugy a tőlünk elpártolt s Persiába költözött turkmanoknak, mint az erszarik, szalorok s egyéb törzseknek. Régi szenteink, mint Isan Ireg Ata,[7] Isan Szari Er, mind Mangislak vidékén nyugszanak, s boldog a ki sirjaikat meglátogatja." Kandsan elmondá, hogy 150 év előtt a turkmanoknak ritkán voltak más öltönyeik, mint melyeket bárány-, ló- vagy vadszamárbőrből készitettek. Ma már ezek eltüntek, s mint egyedüli emléke a régi nemzeti viseletnek csak a prémes föveg maradt fenn.

A különböző törzsek közt uralkodó ellenségeskedés okozza, hogy kölcsönösen „rabszolgától származottaknak" gúnyolják egymást. Azon időt, midőn a közös hazát elhagyták, pontosan nem tudják meghatározni. Az erszariak, szalorok és szarikok már az arab hóditás korában az Oxuson inneni sivatag keleti részén laktak; a tekkék, göklenek és jomutok csak később, talán Dsingiz és Timur korában foglalták el mai hazájokat. Ez utóbbiak kivándorlása csak csapatonkint történt, s még ma sem mondható befejezettnek, mert sok jomut és göklen, nagy előszeretettel viseltetvén őshazája iránt, maig ott bolyong. A középkorban a turkman

7 Ireg Ata nagyatvát jelent; - ennek a magyar „öreg atya" felel meg.

lovasokat legnagyobbrészt a hívai s buharai kánok szolgálatában, sőt néha perzsa lobogó alatt találjuk. Vitézségöknek, különösen pedig heves támadásaiknak híre messze eljutott, s egyes vezéreik, mint Kara Juszuf, ki a szalor törzszsel részt vett Timur hadjárataiban, történelmi nevet vívtak ki maguknak. A turkmanok nagyban elősegiték Perzsia északi részének turkizálását, különösen azon időben, midőn az Atabegek családja uralkodott Iranban, és Transkaukázia, Azerbajdsan, Mazendran és Siraz[8] török népességének legnagyobb része kétségtelenül a turkmanoktól került ki. Feltünő, hogy dacára azon elkeseredett ellenségeskedésnek, mely a turkmanok és Persiában lakó siíta rokonaik közt uralkodik, amazok mégis mindig Azerbajdsant tartják a magasabb miveltség székelyének. Ha a baksi felszólittatik, hogy valami szépet s eredetit énekeljen, mindig azerbajdsani dalokat énekelt; sőt a fogságba esett irani is több kegyelmet remélhet, ha török származásu, mert a turkman azt mondja: „kardasimiz dir ol kafir," azaz: testvérünk ez a hitetlen.

A turkmanok utolsó tömeges föllépése Nadir sah és Aga Mehemmed kán korába esik. Amaz ezeknek s az afghanoknak segitségével a múlt század elején egész Ázsiát felrázta álmából, ez leginkább turkman fegyverekkel veté meg alapját dynastiájának. Jól tudják ezt a turkmanok, és panaszkodnak a Kadsarok hálátlansága ellen, kik Feth Ali sah óta rólok egészen megfeledkeztek, sőt sok főnökeiktől az őket illető nyugdíjat is megvonták.

Hogy fogalmunk legyen e nomádok politikai fontosságáról, elég egy tekintetet vetnünk Közép-Ázsia térképére. Látjuk, hogy helyzetük őket az egész ázsiai fennsiknak vagy

8 Még most is van négy-öt török törzs, mely Siraz vidékén nomádéletet él. Ilkani-jok (főnök), kivel 1862-ben ismerkedtem meg Sirazban, beszélte, hogy 30,000 lovast bir közülök kiállitani , s hogy nehány törzs, mint a kaskai és allahverdi Dsingiz kán által tétetett át ide. E körülményt Európában félreismerték, s még a jól értesült Burnes is a t ü r k i s i r a z i-t, melyet Hafiz emlit dalaiban, egy hasonnevü helységben keresi Szamarkand közelében.

Turkesztannak déli határőreivé tette. A turkmanok a kipcsakok után Közép-Ázsiának legharcosabb s legvadabb népe; mögöttük, Híva, Buhara és Kokand városaiban az elpuhultság és gyávaság székel; s ha ezek nem alkotnának századok óta oly szilárd sáncot azok körül, nem állnának a közép-ázsiai viszonyok most is azon ponton, melyen Kutejbe és Ebu Muszlim[9] alatt álltak, s maig is állnak. A civilisatio ugylátszik, jobb szereti a délről északra vivő utat, de mikép hathasson annak csak egy szikrája is Közép-Ázsiába, míg a turkmanok minden utazót, minden karaván ezer veszélylyel fenyegetnek?

9 Az egyik Omar kalifa korában Turkesztánt hóditá meg; a másik, először Merv helytartója. a turkmánok és karezmiekkel egyesülve sokáig viselt szabadságháborút ura, a bagdadi fejedelem ellen.

XVII. FEJEZET.

HÍVA, A FŐVÁROS. – FŐFELOSZTÁSA, A VÁHOS KAPUI S RÉSZEI. – BAZÁROK. – MECSETEK. – MEDRESZÉK VAGY KOLLÉGIUMOK; ALAPÍTÁSUK, SZERVEZETÖK S JAVADALMAZÁSUK. – RENDŐRSÉG.– A KÁN ÉS KORMÁNYA.– ADÓK. – TÖRVÉNYSZÉK. – A KÁNSÁG. – CSATORNÁK. – POLITIKAI FELOSZTÁSOK. – TERMÉNYEK. – IPAR ÉS KERESKEDELEM. – UTAK. – A KÁNSÁG NÉPESSÉGE. – ÖZBEGEK. – TURKMANOK. – KARAKALPAK. – KASZAK (KIRGISZEK). SZART. – PERSÁK. – HÍVA TÖRTÉNETE A XIX. SZÁZADBAN. – A KÁNOK S NEMZETSÉGÖK.

Les principaux Tartares firent asseoir le Kan sur une pièce de feutre et lui dirent: „Honore les grands, sois juste et bienfesant enrers tous ; sinou tu seras si misérable que tu n'auras pas même le feutre sur lequel tu es assis."

A. HÍVA, A FŐVÁROS

KELETI városról levén szó, felesleges emlitenem is, hogy Híva belseje egészen különbözik attól, a mit külseje igér. Az olvasónak látni kellett volna a legalsóbb rangú perzsa városok valamelyikét, hogy mondhassam, miszerint még ezek is sokkal felette állnak Kivának.

Különben képzeljünk magunknak három–négy ezer sárkunyhót, melyek darabos és meszeletlen falaikkal a legnagyobb rendetlenségben elszórva állnak, vegyük ezt körül képzeletiünkben egy szinte sárból rakott tiz láb széles fallal, és fogalmunk lesz Kiváról.

Felosztás.

A város közönségesen két részre osztatik : a) a tulajdonképeni Híva, b) Icskale, azaz a vár, mely szinte fallal van körülvéve s a külső várostól négy kapu által elzárható. Ez utóbbi a következ városrészekből (mahalle) áll : Pehlivan, Ulujoguds, Akmeszdsid, Jipekcsi, Kosbegi mahalleszi. A tulajdonképeni városnak kilenc kapuja van, és pedig éjszak felé: Ürgends dervazeszi[1], Gendumgiah d., Imaret d.; kelet felé: Iszmahmudata d., Hezareszp d.; dél felé: Siklar d., Piskenik d., Rafenek d. és nyugat felé: Bedrkán d. Tíz városrészt különböztetnek meg: 1. Or, 2. Kefterkane, 3. Mivesztan, hol gyümölcsöt árulnak, 4. Mehterabad, 5. Jenikale, 6. Bala Havuz, mely nagy platánoktól körülvett vizmedencével ellátva mulatóhelyül szolgál, 7. Nanjemezorama[2], 8. Nurullahbaj, 9. Bagcse, 10. Rafenek.

Bazárok.

Bazárok vagy oly árucsarnokok, a milyeneket Persiában, vagy a kelet más városaiban találunk, Kivában nincsenek. Emlitésre méltó csak a Tim, egy kis, jól épitett bazár, meglehetősen magas boltozataival, melyben mintegy 120 bolt és egy karavánszeraj van. A mi vasmű, diszmű, vászon, kattun és posztó az orosz piacon található, valamint az a kevés, a mit Buhara és Persiából hoznak, itt mind fellelhető. A Tini

1 Dervaze perzsa szó, s kaput jelent ; dervaze s z i=kapu j a.
2 Szószerinti értelme: oly falu, mely nem eszik kenyeret.

körül van még a Nanbazari (kenyérpiac), Bakalbazari (fűszerárus-p.), Sembazari (szappan és gyertyapiac), és a Szertras bazari (tiz-tizenkét borbélymühely, hol a fejet borotválják; mert a ki szakállát borotváltatná, őrültnek tekintetnék, vagy halállal büntettetnék). A bazárok közt meg kell emlitenünk a Kicsik karavanszerajt is, hol a tekkék és jomutok által odahordott rabszolgák állittatnak ki eladásra. Az egész földmivelés rabszolga kezek által hajtatván végre, ezen árucikk nélkül Híva nem létezhetnék. Különben, Bokaráról szólva, tüzetesebben megemlékszünk még e tárgyról.

Mecsetek.

Régibb s művészibb épitésü mecset kevés van Kivában. Emlitésre méltók : 1. Hazreti Pehlivan, négyszáz éves épület, mely egy nagy s két kisebb kupolából áll, s melyben Híva város egyik szentje s védnökének, Pehlivan Ahmed Zemcsinek sirja van. Külseje keveset igér, de bensejében a faldiszitmények (kasi) izlésteljesek; csak az kár, hogy az épület setét, s a világosság hiánya miatt sok dolog el marad rejtve szem elől. Valamint a mecset belsejében, ugy az előcsarnokban is, folyvást csak ugy hemzsegnek a vak mnemotechnikusok, kik csupa hallgatásból könyv nélkül megtanulták a koránt, s azt szüntelen elrecitálják; 2. Dsümaa mesdsidi, melyben a kán pénteki imáját végzi, s melyben a hivatalos kutbe (az uralkodó fejedelemért mondott ima) szokott felolvastatni; 3. Kan mesdsidi, a vár bensejében, 4. Saleker, melyet egy földmivelő épitett, 5. Atamurad Kusbegi. 6. Karajüzmesdsidi.

Medreszék.

A medreszék (collegiumok) száma s azok pompás kiállitása után lehet Közép–Ázsiában a népesség vagyonossága és vallási miveltségének fokára következtetni. Tekintetbe véve az eszközök korlátoltságát, azon buzgalom és áldozatkész-

ség, melyet a király úgy, mint a kézmives az ily collegium felállitása vagy javadalmazásánál tanusit, valóban dicséretre méltó. Buhara, az iszlam civilizatió legrégibb székelye Közép-Ázsiában, példányképe e törekvéseknek, de Kivában is van nehány ily kollégium, melyek közől emlitendők:

1. Medemin[3] kan medreszeszi, mely 1842-ben perzsa épitész által épittetett egy elsőrangu perzsa karavanszeraj mintájára. Jobb oldalán otromba torony áll, jóval magasabb a két emeletnyi magas medreszénél, de az épitő halála miatt befejezetlen maradt. E kollégium 130 cellával birván, 260 tanulónak adhat szállást; jövedelme pedig 12,000 hívai batman búza, és 5000 tilla (2500 font sterling) készpénz. Hogy az olvasó némi fogalmat szerezhessen magának ez intézetről, álljon itt a jövedelem felosztása, miből a személyzetet is megismerhetjük.

	Bat.	Tillát
5 Akond (tanár) kap évenként	3000	150
1 Imám kap évenként	2000	40
1 Muezzin (imakikiáltó) kap évenként	200	
2 Szolga közől mindenik kap évenként	200	
1 Borbély kap évenkint	200	

2 Muttevali vagy felügyelő kapja az összes jövedelem tizedrészét; a mi fenmarad pedig, a tanitványok közt osztatik fel, kik e tekintetben három osztályra szakadnak :

	Bat.	*Tillát*
Az 1. osztály kap	60	4
A 2. „ „	30	2
A 3. „ „	15	1

2. Allahkuli kan m. 120 cellával, melyben a tanitványok évi jövedelme 50 batman és 2 tilla.

3 Röviditése a „Mehemmed Emin" névnek.

3. Kutlug Murad Inag m., melynek minden cellája 50 batmant és 3 tillát jövedelmez.

4. Arab kan m. igen kevés, de gazdagon javadalmazott cellával.

5. Sirgazi kán m. Ez épületek egyedül érdemlik meg a sárkunyhók közt a ház nevezetet, udvaraik többnyire tisztán tartatnak, gyakran fákkal vannak beültetve, vagy egészen kertté alakitva. A tantárgyakról, Bokaráról beszéltünkben fogunk szólani, mely középpontja a közép–ázsiai tudományosságnak, most csak azt jegyezzük meg, hogy a tulajdonképeni előadások a tanárok celláiban tartatnak, hol a tanulók szellemi tehetségük szerint vannak osztályozva.

Rendörség.

Minden városnegyedben van egy mirab[4] ki, ha nappal kerületében verekedések, lopások vagy más gazságok követtetnek el, a nyilvános rend fentartásáért felelős. A város éjszakai felügyelete négy pasebre (fő őr) van bizva, kiknek egész éjjel a vár kapuja előtt őrt kell állniok, mig mindeniknek nyolc alőre — összesen tehát 32, kik egyszersmind a hóhértisztet végzik, — a városban körüljár, és mindenkit elfog, a ki éjfél után egy órával még az utcán mutatkozni mer. Különös figyelmöket betörések és tiltott szerelmi kalandokra forditják, s jaj annak, kit tetten kapnak.

B. A KÁN és KORMÁNYA.

Hivatalnokok.

Felesleges emlitenünk is, hogy a kán alattvalóinak élete és vagyonáról tetszés szerint rendelkezhetik. Mint országfejedelem az, a mi minden családatya a maga családjában; s a

4 Mirab az, a mi a török szubasi; oly hivatal, mely a kinai határtól kezdve az adriai tengerig nagy szerepet játszott, s játszik most is.

mint ez, ha kedve tartja, meghallgatja valamelyik rabszolgája tanácsát, ugy a kán is hajt néha egyik másik minisztere szavára. Önkényének tulajdonképen csak az ulemák rendje szabhat némi korlátot, ha oly férfiak állnak élén, kik tudományosságuk és feddhetlen életök által magokat a népnél kedvesekké, a kánnál félelmesekké birták tenni. E viszonyok majdnem minden ázsiai kormánynál fellelhetők, de nem tulajdonithatók a kormányformák hibáinak vagy azok teljes hiányának. Sőt inkább, a keleten minden időben, s a történelem minden korszakában voltak alkotmányok, melyek az önkény és zsarnokság ellen valának intézve; de azért nem jutottak soha érvényre, mert keleten a tömegek jellemgyöngesége, és minden nemesebb érzés hiánya, az uralkodó büneinek mindig kedvezett, és kedvez mai napig.

A mongol eredetü hívai alkotmány szerint az államnak következő hatóságai vannak:

1. Kán vagy Padisah lesz az, ki egy diadalmas törzs kebeléből azzá választatik. Mellette állnak az

2. Inagok[5], kik négyen vannak; ketten a király közeli rokonságából, ketten csupán törzsrokonok. Az előbbiek elseje mindig jogszerü kormányzója Hezareszp tartománynak.

3. Nakib, az egyházfő, mindig Szejdnek (a próféta családjából valónak) kell lennie, s ugyanazon ranggal bir, mint Konstantinápolyban a Sejk-ül-iszlam.[6]

4. Bi, — nem kell ezt összetéveszteni a bejjel, melylyel csak egyenlő szójelentése van. A Bi csatában a kán jobbján van.

5. Atalik, egy neme az államtanácsosoknak, kik csak özbegek lehetnek. Számuk a kán tetszésétől függ.

6. Kusbegi a kán vezirje, vagy első udvari tisztje. Rajta kezdődik a tulajdonképeni hivatalnokok testülete, kik teljesen az uralkodó szeszélyének alávetvék.

5 „Inag" szószerint „ifjabbik testvérőcs".

6 Konstantinápolyban a Nakib ül Esref, a Szejd-ek főnöke, rangban a Sejk-ül-Iszlam után áll.

7. Mehter, egy neme az udvarnagynak, ki az udvar s az ország belkormányzatát vezeti. Mindig szartnak, a régi perzsa lakosság közül valónak kell lennie.

8. Jaszaulbasi , — szám szerint ketten , — vezetői a testőrseregnek, s kihallgatásoknál a bemutatói tisztet látják el. Egyenlő rangban áll ezekkel a Divan, egy neme az államtitkárnak, ki egyszersmind számvivő.

9. Mehrem, szintén ketten, — a komornyiki s megbizotti tisztet látják el, s nagy befolyással birnak a kánra s a kormányra.

10. Minbasi, 1000 lovas parancsnoka.[7]

11. Jüzbasi, 100 lovas parancsnoka.

12. Onbasi, 10 lovas parancsnoka.

E tizenkét osztály képezi a szipahi-knak nevezett tulajdonképeni tisztviselőséget, s feloszlik a) olyanokra, kiket, mint a 2, 3, 4, 5, a kán soha ki nem tehet hivatalukból, b) tulajdonképeni szolgákra, kik bizonyos fizetést húznak, mint a 6, 7, 8, 9, s c) olyanokra, kik csak háború idején működnek. A magas hivatalnokok jószágokkal jutalmaztatnak, a közönséges harcosok lovat s fegyvert kapnak a kántól, s minden adó és dij-fizetéstől mentesek. Ennyiből áll a világi tisztviselőség. Az ulemák, vagyis papok, kiknek főnöke a Nakib, következő alosztályokra oszlanak:

1. Kazi kelan, főbiró s az igazságszolgáltatás főnöke az egész kánságban.

2. Kazi ordu, ki mint főbiró a kánt hadjárataiban kiséri.

3. Alem, az öt mufti főnöke.

4. Rejsz, az iskolák és vallási törvények végrehajtásának felügyelője.

5. Mufti, minden jelentékenyebb városban egy.

6. Akond, tanár vagy elemi tanitó.

A három első a magasabb hivatalnokok közé tartozik, és működésbe lépéskor a kán által gazdagon megajándé-

7A hívai kán összes haderejét 30,000 emberre hallám tétetni, de veszély esetén e számot megkettőzfetheti.

koztatik; a három utóbbi a vakf-ból (jámbor alapitványok) huzza fizetését, bizonyos részlet pénzben s termékekben, de azért szokás, hogy évenkint a kurban- és noruz-ünnepen a kántól bizonyos ajándékot kapjanak. A hívai ulemák nem állnak annyira a tudományosság hirében, mint a buharaiak; de korántsem oly szemtelenek s elbizottak mint ezek, és sokban valódi buzgóság lakik, földieiket tehetségök szerint müvelni, és nyers, harcias tulajdonságaikon simítani.

Adók

Kivában kétféle adó van: a) szalgit, mely a mi telekadónknak felel meg, s mely szerint minden 10 tanab (egy tanab 60 négyszög rőf) mivelhetö földtől a kán évenként 18 tenge (10 shilling) adót kap. Katonák (nöker vagy atli), az ulemák és kodsák vagy szejdek (a próféta utódai) felmentvék alóla. b) Zekiat (vám), mely szerint a bevitt árútól 2½ száztóli; baromért, tevékért s lovakért darabszámra egy tenge, juhokért fél tenge vétetik évenként[8]. Ezenkivül minden nyilvános bolt fizet évenként 6 tengét. A szalgit behajtását közvetlenül a kusbegi és mehter eszközlik, kik a fökerületeket évenként beutazzák, és az illető kerületekben a jasolu-kat[9] felelősekké teszik az adók behajtásáért. A zekiat jövedelmeire egy a kán kegyében álló mehrem őrködik, ki egy irnokkal meglátogatja a nomád törzseket, és, lehetetlen lévén a barmok megszámlálása, minden törzsre évenként a jasolukkal tartott tanácskozás és megegyezés szerint veti ki az illető részt. Az ily eljárásnál természetesen a mehteré a legnagyobb haszon; s a kánnak még mult évben is el kellett hinnie, hogy a karakalpakoknak csak 6000 db ökrük van, s a jomutok és csaudoroknál csak 30,000 birkától fizettek adót, — a mi, a mint hallám, csak harmadrésze a valódi létszámnak.

8 Csak olyanoktól azonban, kik nyájjal, azaz 10 darabnál többel birnak.

9 Jasolu, azaz: kor–nagy, a mint Kivában az akszakal–okat nevezik.

Törvényszékek.

Törvényszékekül szolgálnak a mecsetek és az igazságszolgáltatással megbízott kazik és muftik magán szállásai. Ezenkivül még mindenkinek szabadságában áll panaszát a város vagy tartomány kormányzója elé terjeszteni, ki aztán ürf, azaz saját belátása szerint itél. Minden kormányzónak, sőt magának a kánnak is, naponként legalább négy óráig kell kihallgatásokat adnia, mely kötelesség alól csak a betegség mentheti fel; s miután kiki bebocsáttatik, az uralkodó kénytelen gyakran alattvalóinak legapróbb családi iszonyait meghallgatni s kiegyenlíteni. Hallottam, hogy nagy mulatságára szolgál a kánnak, ha egy feldühült házaspárt lát maga előtt; ilyenkor őket még jobban egymásra uszitja, s a hazaatjya hasát fogja nevettében, mikor férj és nő előtte a porban henteregve verekszenek.

C. A HÍVAI KÁNSÁG.

A hívai kánságot, mely történelmi nevén Karezm[10], s mely a szomszéd országokban Ürgends-nek is neveztetik, — minden oldalról sivatag veszi körül, s a mivelt föld legszélső határai délkeletre Fitnek város, éjszaknyugotra Kungrat és Köhne Ürgends, délre Medemin és Kökcseg. Az állandó lakosokkal benépesített föld területét meghatározni épen oly sikeretlen törekvés volna, mintha a népesség számát akarnók megállapitani; inkább adjuk a kánságnak a lehetségig tökéletes helyiratát. Határozottan kiemelendő a föld nagy termékenysége, mely nem annyira a célszerű mivelésnek, mint inkább az Oxus áldásdús vize által történő megnedvesülésnek tulajdonitandó.

10 Karezm, perzsa szó, és harckedvelőt jelent.

Csatornák.

Kivában két féle csatorna van. u. m. a) arna, azaz olyanok, melyeket a folyam maga vájt magának, s melyeket csak hébekorban szoktak a lakosok megnagyobbitani, vagy mélyebbre ásni, b) jap, egy vagy két ölnyi széles, ásott csatornák, melyek nagyobbrészt az arnákból erednek, s melyeknek sürű hálózata az egész megmivelt földet elboritja. Az arnák közől megemlitendök:

1. Hazreti Pehlivan arnaszi, mely Fitnek és Hezareszpnél kezdődik s Híva mellett elfolyva, miután Zej–n s a jomutok vidékén végig ment, a homokban elvész.

2. Gazavat arnaszi. Kanka és Jengi Ürgends közt szakad az Oxusból, nyugati irányban Gazavat mellett foly el, s a jomutok közt elenyészik.

3. Sahbad arnaszi. Kezdődik Jengi Ürgends felett, Sahbad Tashauz és Jillali mellett foly el, és Kökcsegnél elvész.

4. Jarmis arnaszi. Sahbaz Veli-vel szemben jön az országba, s végig foly a Kiat–Kungrat és Jengi Ürgends közti vidéken.

5. Kilicsbaj arnaszi. Kitai és Görlen közt ered, Jillali mellett foly el, és Kökcseg megett a homokban elvész.

6. Kodsaili Arnaszi.

A túlsó parton van:

7. A Surakan arnaszi, mely a hasonnevű helynél veszi kezdetét és éjszakkeleten vész el, előbb Japkenarit és Akkamist látván el vizzel.

8. Iltazar Kan arnaszi, mely a karakalpakok földén foly keresztül.

Felosztás.

Híva politikai felosztása azon városok számától függ, melyek tulajdon baj, vagy kormányzóval birván, ez által külön kerületet képeznek. Legfontosabbak: a főváros Híva, Jengi Ürgends, az ipar fő székelye és Köhne Ürgends. Még sokáig a mongol hóditás után ez volt a kánság fővárosa, most nyo-

moru falu, melynek hajdani fényéből alig van már egyebe, mint először: két toronynak kisebb nagyobb maradványa, mely tornyok más középázsiai tornyokéval egyenlő idomtalan modorban valának épitve, és a monda szerint azért rontattak le a kalmukok által, mert ezek dühbe jöttek azon, hogy e tornyok távolról közel látszanak, s közeledve feléjök, mintegy futnak az ember elől; másodszor: Törebegkan kupolája, izlésteljes zománcozott téglákkal kirakva; végre Mazlumkan szolugu.

Kivának mostani felosztása a következő:

Fővárosok és kerületek a hozzájuk tartozó falvakkal együtt, s mindeniknek távolsága az Oxustól.

A város neve	Távolsága az Oxustól mértföldekben (tas)	Falvak
1. Híva . . .	6	*Nyugat felé:* Bedrkan, Kinik , Akjap, Kaszian, Tasajak, Töjeszicsti. *Dél felé*: Sircseli , Siklar, Rafenek, Engerik, Pizekenik , Pernakaz, Akmeszdsid *Kelet felé*: Szajat, Kiat, Sikbagi, Kettebag *Észak felé*: Gandumgiah, Perise, Kalil, Nejszekasz, Gauk, Csaraksik, Zirsejtan, Ordumizan
2. Hezareszp	1	Dsengeti, Sikarik, Kodsalar, Himmetbaba, Bicsakcsi, Isancsepe, Bagat, Nogman. Besarik
3. Jengi Ürgends	1¼	Gajbulu, Sabadboju, Kucsilar, Oroszlar, Szabundsi, Köndsü, Szagrindsi, Akunbaba, Karamaza, Kipcsaklar
4. Kungrat	–	Kiet, Nogaj, Szarszar, Szakar
5. Tashauz	6	Kamislikuk, Kongradlar, Karzalar, Jarmisboju, Basztirmali

A város neve	Távolsága az Oxustól mértföldekben (tas)	Falvak
6. Görlen	1	Dzselair, Jomuskali, Esim, Vezir, Alcsin, Taskali, Kargali
7. Kodsa-lli	2	Ketmendsi Ata, Dsarnike Najmanlar (az erdőségekben), Kamis Csali, Dervis Kodsa
		Kodsalar, Kefterkane, Kökkamis
8. Csimbaj	–	
9. Sahbad	4	Kalimbeg, Bagalan, Alieli-boju, Bozjapboju
10. Surakan	–	Permanacsa, Kiatlar, Kenegöz
11. Kilids-baj	4½	Baszujapboju, Nogaj-isan, Kandsirgali, Kanlilar
12. Mangit	½	Akkum, Jomurlutam, Kulaulu
13. Kipcsak	–	
14. Kitai	1½	Meder, Gödse, Kodsalar, Sagallar
15. Akderbend és Dsamli	7	
16. Kiet	1½	
17. Kanka	1	Basztirmali, Vejengan kal'eszi Alcsin, Veszér
18. Fitnek	2	
19. Sabaz Veli	2	
20. Dsagataj	4½	
21. Ambar	5	
22. Jengi Ja	–	
23. Nöksz	–	
24. Kökcseg	9	
25. Köhne Ürgends	6	
26. Kiat Kungrat (Görlen és Jengi Ürgends közt)	2	
27. Nokasz (Kanak és Heszareszp közt)	2	
28. Rahmet-birdi Beg (közel az Oveisz Karaajne hegyhez)	1	
29. Kangli	8	
30. Jilali (Medemin és Tashauz közt)		
31. Kosköpür	6	
32. Gazavat		

D. TERMÉNYEK, IPAR és KERESKEDÉS.

A hívai földtalaj termékenységéről már többször volt szó, különös említésre méltó szép gabonája, s a jó rizs, főleg a görleni; a legszebb selyem Sahbadban és Jengi Ürgendsben termeltetik; van gyapot, s a rujan, egy neme a gyökereknek, melyből veres festéket nyernek; a hívai gyümölcsnél különbet nemcsak Perzsia és Törökországban, sőt Európában is alig találhatni. Ez utóbbiból kiemelendő a hezareszpi alma, a hívai őszibarack és gránátalma, s főleg a hasonlíthatatlan jóságú dinnyék[11], melyek még a távol Pekingben is nagy hirben állnak, s a mennyei birodalom uralkodója nem feledé el azon ajándékok közt, melyeket a kinai tatárságból évenként kap, mindig néhány ürkindsi (ürgendsi) dinnyét is kikérni magának. Még Oroszországban is jól megfizettetnek; mert a ki egy szállítmány télidinnyét visz ki, ugyanannyi cukrot hoz érette vissza.

A hívai ipar terményei közül hires Közép–Ázsiában az Ürgends csapani, azaz: az ürgendsi kabát, mely két szinű, csikos szövetből van készitve (pamut vagy selyemből, sőt néha a kétféle fonal vegyülékéből), s a nálunk divatozó hálóköntösök formájára kiszabva; — továbbá

a hívai réz edények, a hezareszpi és a tashauzi vászon.

Híva a legnagyobb kereskedést Oroszországgal üzi. Egyké ezer tevéből álló karaván ok mennek tavaszszal Orenburgba, őszszel Asztrakánba; s Nizsnejbe (elnevezésök szerint: Mäkäria) a vásárra gyapotot, selymet, bőröket, ruhákat a nogaj tatárok számára, chagrinbőrt és gyümölcsöt visznek, s hoznak ezek helyett katlanokat s más öntött vas edényeket (itt: dsögen), kattunt (mely nálunk bútorok bevonására fordittatik, ott azonban a nő–ing előrészének készítésére

11 E dinnyék 4 különböző fajából magot hoztam, s a mint G ö n c z y Pál barátomnak e magokkal tett kisérletéből következtethetni, alföldi homokos vidékeinken sikerrel lesznek termlhetők.

szolgál), percailet, posztót, cukrot, vasat, rosz puskákat, s kevés diszmüárut. Nagy a kivitel a halakban is; de ezeket az oroszok maguk viszik el három gőzhajó védelme alatt, melyek az Aral-tón járnak, s az utolsó orosz követség és Híva közt kötött szerződés szerint Knngratig mehetnek. Perzsia és Herattal[12] Híva igen csekély kereskedést üz, mert az ezen országokba vezet utak a turkmanok kezeiben vannak. Híva és Asztrabad közt csupán a jomutok tartják fenn a közlekedést, kik évenkint 100—150 tevén hoznak oda fésü-készitésre való puszpángfát s egy kevés naftát. Bokarával már élénkebb a közlekedés. Ruhát s vásznat hordanak oda, s érette theát, fűszert, papirt, s ott készült könnyü diszmüárukat hoznak. A belföldi kereskedésre nézve az ország minden városában hetenkint egy vagy két vásár tartatik. Még oly vidékeken is, melyekben nincs ház, hanem csupa nomádok laknak, egy Bazarli-dsajnak nevezett, s több agyagkunyhóból álló vásárhely építtetik a vásár megtartására, mely e vidékeken különös ünnepies alakot ölt. A középázsiai gyakran 10—20 mértföldnyiről eljő az ily helyre néhány tüért vagy más csekélységért, s ilyenkor legszebb lovára ül, s legjobb fegyverét viszi magával, hogy fitogtathassa magát.

E. A KÁNSÁG LAKOSSÁGA.

Kivát 1. özbegek, 2. turkmanok, 3. karakalpakok, 4. kaszakok (kik nálunk kirgizeknek neveztetnek), 5. szartok és 6. persák lakják.

1. Özbeg.

Özbeg azon néptörzs neve, mely nagyobbrészt állandó lakelylyel bírva, földmiveléssel foglalkozik, s az Araltó déli

12 Heratban s vidékén szeretik ugyan hordani a híva-csapanit (a hívai kabátot), és drágán megis fizetik; de ez árucikket Bokarán keresztül hozzák.

szögletétől Komulig (40 napi járásra Kasgartól, Kina benseje felé) terjedve, a három kánságban és a kinai tatárságban uralkodó fajnak tekintetik. Saját felosztásuk szerint az özbegek 32 fő taifé-re (törzs) oszlanak: 1. Kuug-rat, 2. Kipcsak, 3.Kitai, 4. Mangit, 5. Nöksz, 6. Najman, 7. Kulan, 8. Kiet, 9. Az, 10. Taz, 11. Szajat, 12. Dsagataj, 13. Ujgur, 14. Akbet, 15. Dörmen, 16. Ösün, 17. Kandsigali, 18. Nogaj, 19. Balgali, 20. Miten, 21. Dselair, 22. Kenegöz, 23. Kanli, 24. Icskili, 25. Bögürlü, 26. Alcsin, 27. Acsmajli, 28. Karakurszak, 29. Birkulak, 30. Tirkis, 31. Kellekeszer, 32. Ming.

E felosztás régi, és feltünő, hogy az emlitett földterületen még ezen egyes törzsek is csak nagyon elszórva találtatnak; s a kutató meg van lepve, sőt néha hinni sem akar saját szemeinek sem, midőn a hívai, kokandi és jerkendi özbegeknek nyelve, szokásai és arckifejezése közt a nagy különbséget észreveszi, és ezek mégis magukat nemcsak ugyanazon nemzet, hanem ugyanazon törzs (taife) vagy clan (tire) tagjainak vallják.

Csak azt akarom emliteni, hogy Kivában a legtöbb özbeg törzs képviselve van, s hogy a hívai Kokanddal, Buhara és Kasgarral szemben méltán büszke régi özbeg nemzetiségére. A hívai özbeg első pillanatra elárulja az irán elemmel való vegyületét; mert szakálla van, mely a turáninál mindig némileg mintegy idegen tulajdonnak tekinthető, mig az arc szine s vonásai gyakran a valódi tatár eredetet tüntetik fel. Jellemére nézve is a hívai özbeg egyéb törzsrokonainál többet ér; nyilt szivü s becsületes; megvan még benne azon vadság, mely a körülötte levő nomádokat jellemzi, de hiába keressük nála a keleti civilisátió csalárd okosságát, s a törökországi valódi oszmanlin kivül az egyetlen keleti faj, melyből még lehetne valamit képezni.

Azon körülmény, hogy az iszlami miveltség Kivában még nem áll ott, a hol Bokarában, egyik fő oka annak, hogy a hívai özbegek részint pogány nemzeti erkölcseikből, részint a parszi vallásos szokásokból még sokat megtartottak. A zene és a török népköltészet iránti előszeretet, melyeken a közé-

pázsiai nomád nagyobb szenvedélylyel csügg, mint bármely mivelt nemzet, itt hívebben s tisztábban tartá fenn magát, mint Kokandban, Bokarában és Kasgarban. A hívai dutar (két húrú guitarre) és koboz–játszók hiresek egész Turkesztanban. Nevai, a legnagyobb özbeg költő, általánosan ismeretes, és nem múlik évtized, melyben uj, bár másod s harmadrangu lyrikusok ne támadnának. Két testvérrel ismerkedtem meg Kivában; az egyik Munisz, kitünő verseket irt, melyek közül később többet ki fogok adni; a másik Mirab, Mirkond nagy történelmi munkáját roppant türelemmel leforditá az özbeg török szójárásra, hogy fia, ki különben persául is tud, azt könyebben megérthesse. Húsz évig dolgozott rajta, de restelte másoknak megmutatni, mert frivol dolognak tartatik a vallás on kivül még más tudományokkal is foglalkozni.

Több százados letelepedésük dacára még mindig megvan a hívaiakon előbbi hősi életök jellege. Torna, birkózás, különösen versenyfutás nálok gyakori dolgok, s ez utóbbiakon gyakran nagy jutalmak tüzetnek ki. Minden jelentékenyebb lakodalmat 9-es, 19-es, 29-es versenynyel ünnepelnek meg, azaz a győző mindenből 9, 19, vagy 29 darabot kap, ugymint: 9 birkát, 19 kecskét stb., a mi gyakran jelentékeny értéket képvisel. A menyasszony és vőlegény közti versenyről már előbb szólottam. Az ország ős lakosaitól, kik tűzimádók voltak, némely ünnepélyek s játékok tartattak meg, melyek Közép–Ázsia egyéb részeiben az iszlám előtt szinte léteztek ugyan, de ma már teljesen feledve vannak.

2. Turkmanok.

Ezekről már bővebben emlékeztem. Kivában vannak jomutok, kik délfelé a sivatag szélét Gaszavatig, a Karajilgin, Kökcseg, Özbegjap, Bedrkend és Medemin vidékeket lakják; és a csaudorok, kik Köhne, s különösen Kizil Takir és Porszu vidékén találhatók, de leginkább a nyugati részen az Aral–tó és Kaspi–tenger között barangolnak. Göklenek igen kis számmal vannak.

8. Karakalpakok.

Az Oxus túlpartját lakják Görlentől átellenben majdnem Kungratig, a nagy erdőségek közelében. Lovuk kevés van, juh is alig. A karakalpakok azon hirben állnak, hogy nőik legszebbek egész Turkesztanban; de más részt roppant butáknak mondatnak, s e tekintetben számtalan adoma kering felőlök. Tiz főtörzset találtam köztök : 1. Bajmakli, 2. Kandekli, 3. Tersztamgali, 4. Acsamajli, 5. Kajcsili Kitai, 6. Ingakli, 7. Kenegöz, 8. Tombojun, 9. Saku, 10. Ontönturuk. Számukat 10,000 sátorra teszik. Emlékezetet meghhaladó idők óta Kivának alattvalói. Ezelőtt negyven évvel fellázadtak Ajdoszt vezérök alatt, ki Kungratba tört, de később Mehemmed Rehim kán által megveretett. Nyolc év előtt Zarlig főnökük vezérlete alatt ismét felzendültek, kinek — a mint mondják, — 20,000 lovasa volt, kikkel nagy pusztitásokat vitt végbe, mig Kutlug Murad Bi által megveretve, serege szétoszlott. Utoljára, három év előtt, Er–Nazar alatt lázadtak fel, ki várat is épittetett magának, de szintén legyőzetett.

4. Kaszakok (Kirgizek).

Ezek utóbbi időben nagyrészt orosz uralom alá jutván, Kivában kevesen vannak. Közép–Ázsia e legnagyobb nomád néptörzséről Bokaráról szóltamban még meg fogok emlékezni.

5. Szart

A Bokarában és Kokandban tadsikoknak nevezett szartok teszik Karezm perzsa őslakosságát, melynek száma itt aránylag már igen csekély, s perzsa anyanyelvét lassanként egészen felcserélte a törökkel. A szart, mint a tadzsik, ravasz és finom modoráról ismerhető meg; az özbeg nem igen szenvedheti, s jellemző dolog, hogy dacára a félezredes együttélésnek, az özbegek és szartok közt mindeddig igen kevés házasság köttetett.

6. Persák.

Az itt lakó persák, — mintegy 40,000-en, — részint rabszolgák, részint felszabadultak; s Akderbendben és Dsamliban egy kis gyarmatot alkotnak. A rabszolgának különben anyagi tekintetben nem rosz dolga van Kivában, mert ravaszságával könnyen túl járva az egyszerü özbegnek eszén, hamar meg tud gazdagodni. Sokan, ha megváltották magukat, inkább ott telepszenek le, mintsem visszatérnének Persiába. A rabszolgát Kivában, dogma-nak, gyermekkorában azonban kanezad, azaz házi szülöttnek hivják. A szolgaság szégyenbélyege csak a harmadik izben enyészik el.

F. KIVÁNAK E SZÁZADBELI TÖRTÉNETÉHEZ

1. Mehemmed Emin Inag (1792—1800).

Nadir Sah[13] rögtöni elvonulása után, ki kardcsapás nélkül kerité birtokába a kánságot, a kis hordabéli kirgizek (vagy Üsztjurt kazagi, azaz felsőjurti kaszakok, a mint önmagukat nevezik), kezeibe került Kivában a főhatalom; s uralkodtak a múlt század végéig, midőn egy özbeg főnök a Konrad-törzsből felkelt, hogy a trónra való igényeit érvényesítse. Neve Mehemmed Emin Inag volt. E névvel akarta az utolsó özbeg uralkodó családból származását jelenteni, s csakugyan sikerült is egy kis sereget gyüjtenie, s avval a kaszak fejedelem ellen harcra szállnia. Ez azonban akkor még meglehetős hatalommal birván, ellenét többször megverte, ki végre Bokarába menekülve ott néhány évig visszavonultan élt. Párthivei azonban folytaták a harcot, s midőn már némi előnyöket vivtak ki, egy negyven lovasból álló küldöttséget menesztettek hozzá; melylyel ő vissza is tért, ismét kezébe

13 Miután 1740-ben Jolbarsz (oroszlán) sahot legyőzte, s nehány hónappal utóbb Heratba visszatért.

vette a vezényletet, s ez alkalommal nagyobb szerencsével, mert elűzte a a kaszakokat, s trónra lépvén megveté alapját a máig uralkodó háznak, melynek tagjai a túlsó lapon álló családfa szerint minden megszakadás nélkül követték a trónon.

2. Iltazar kan (1800—1804).

Folytatá a Buhara elleni harcot, mert ez a kaszakok sülyedő hatalmát támogatta. Míg ő Csihardsuj vidékén volt elfoglalva, a buharaiak által felbiztatott jomutok Híva ellen rohantak, elfoglalták a várost, és főnökük Tapisdeli vezérlete alatt kirabolták. Iltazar gyorsan vissza akart térni, de visszamenetében a buharaiak által megveretett, s futásközben az Oxus habjaiban lelte halálát. Utóda lőn fia

3. Mehemmed Rehim (1804—1826);

kit Medrehimnek is neveznek. Rögtön a jomutok ellen forditá fegyvereit, kiűzte őket a fővárosból, s gazdagon kárpótolta magát rajtok a szenvedett veszteségekért. Nem kevésb szerencsével járt el a karakalpakok ellen is, kik Ajdoszt alatt ellene fellázadtak, s kiket csakamar ismét engedelmességre téritett; kevesebb sikert arattak fegyverei Kungrat ellen, hol rokonainak egyike iparkodott tőle a trónt elvitatni, kivel aztán tizenhét évig tartó háborút viselt. Midőn ez idő alatt e várost ostromlá, az állhatatos védő, nevetve sikeretlen fáradozásait, egy nap a torony tetejéről átkiáltá hozzá:

Ücs aj savun, azaz: három hónapra aludt-tej.
„ „ kavun, „ „ „ dinnye.
„ „ kabak, „ „ „ tök.
„ „ csabak, „ „ „ egy neme a halnak.

Evvel azt akarta mondani, hogy van az év minden szakára külön élelmiszere, melyet bent a városban kaphat; nincs

tehát szüksége kenyérre, s azért éhség által nem lehet hódolásra birni.

Atyja halálát megbosszulandó, Medrehim Buhara ellen ment, melyben azon időben Emir Szejd, egy lágyeszű fejedelem uralkodott, ki a dervisségre adta magát. A hívaiak sok várost elpusztítottak Buhara körül, s több ezer fogolyt szedtek össze. Az emir, kinek ezt hirül hozták, azt felelte: „Akir Rigisztan amandur,"azaz: megvan még a Rigisztan,[14] ez biztos hely, s azért nincs mit félnie. Nagy pusztitások után Medrehim zsákmánynyal terhelten hazatért, s uralkodása végszakában még Asztrabad körül a tekkéket és jomutokat hóditá meg.

4. Allahkuli kán (1826—1841),

a telt hazne (pénztár) mellett atyjától még a szomszédnépek közt szerzett nagy befolyást is örökölte, melynek megtartása folytonos háborúkba keverte. Bokarában a gyönge Szejdet az erélyes Naszrullah követte, ki atyjának szégyenteljes veszteségeit jóvá akarván tenni, háborút kezdett, melyben a hívai trónörökös Rehimkuli Töre megveretett. Ugyanezen időben jött hire, hogy az oroszok Orenburgból Híva felé iparkodnak, sőt hogy a buharai emir támadása is csak a hitetlenek izgatásának eredménye. Nagy volt a kétségbeesés, mert hir szerint az orosz sereg 80,000 emberből és 100 ágyúból állt.[15]

A HÍVAI URALKODÓ–CSALÁD SZÁRMAZÁSI FÁJA

Mehemmed Emin Inag
(1792–1800)

14 Bokarának egyik főtere.

15 Ez a hívaiak versiója, de telve nagyitásokkal. Az oroszok ereje Perovszky tábornok vezénylete alatt 10—12,000 emberből állt. Megveretésök főoka a kemény hideg volt, de aztán futás közben sokat kellett az üldöző hívai lovasoktól is szenvedniök.

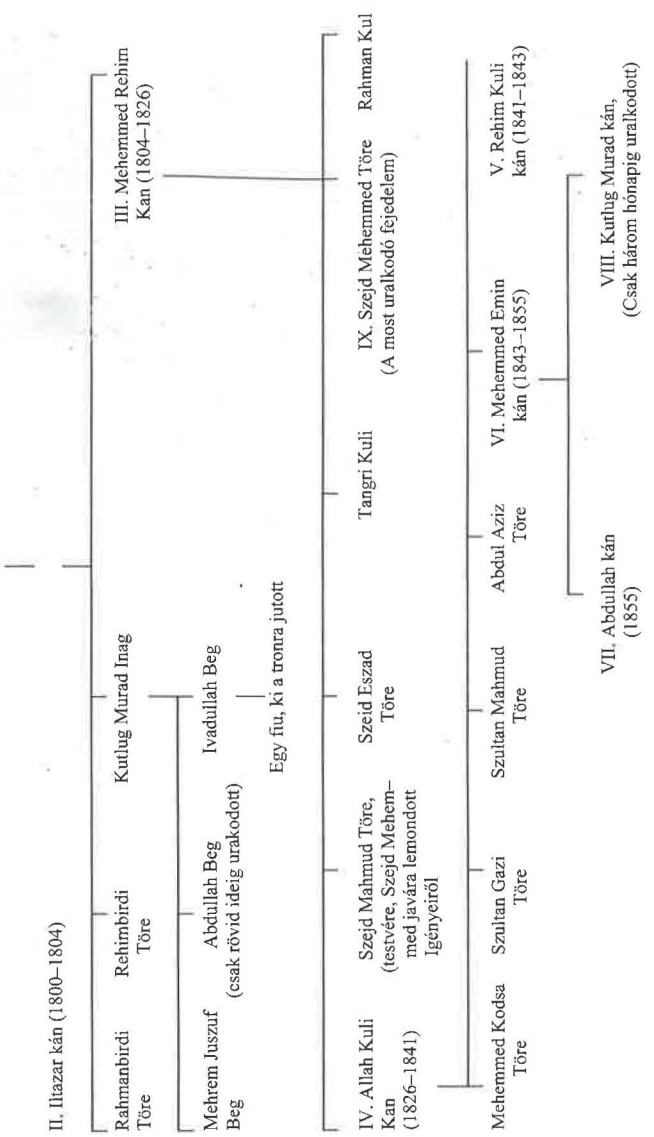

Sokáig hiába várván az ingilizek segélyét Heratból, a kán mintegy 10,000 lovast Kodsa Nijaz Baj vezérlete alatt az oroszok ellen küldött, kik az Ügesikságon át már az Atjolu tóig hatoltak előre, mely hat mértföldnyire van Kungrattól. A hívaiak azt beszélik, hogy megtámadták az ellent, s hallatlan mészárlást vittek végbe soraiban. Sokan elfogattak, s két oroszt mutattak nekem

Kivában, kik azon hadjáratból a fogságban visszamaradtak, s később, nyiltan áttérve az iszlámra, a kán által felszabadittattak , s ajándékot sőt még feleséget is kaptak tőle. A győzelem után a kán Dövkara vidékén két felől sáncokat hányatott, s ezeknek őrségét Kodsa Nijaz Baj-ra bizta, — de e sáncok már tiz év óta elpusztulva s elhagyatva állnak. Allahkuli, hogy az oroszok elleni szerencsét az istennek megköszönje, egy medreszét (collegiumot) alapított, s azt gazdag javadalmakkal látta el.

Más részről a Buhara elleni háború folytattatott; a göklenek is megtámadtattak, s nagy részök Kivába költözni kényszeríttetett.[16]

5. Rehimkuli kán (1841—1843).

Atyja halála után a trónra jutva, rögtön a dsemsidiekkel, azon perzsa nomád néppel gyült meg a baja, mely a Murgab keleti partját lakja, s melyből a hívaiak 10,000 sátort a főnökkel együtt az Oxus partján, közel Kilidsbajhoz telepitettek. Más részről az akkor Merv birtokában levő szarikok kezdtek az özbegekkel háborút. A kán ifjabb testvére, Medemin Inag, küldetett ellenök 15,000 lovassal, de a Híva és Merv közti borzasztó úton a katonák soraiban betegségek ütöttek ki; s miután ugyanekkor a buharai emir Hezareszp várost ostromlá, az Inag gyorsan ez ellen fordult fegyverevel, legyőzte s békére kényszerité. Ugyanekkor meghalván Rehimkuli kán, utódja lőn

16 Régi s különös szokás Kivában, egész törzseket egyszerre s erőszakkal az országba telepiteni, s mindenfele segélylyel ellátni, hogy — miután az ilyenek bosszúja soha le nem hül — közelből őrizhetők legyenek.

6. Mehemmed Emin kán (1843—1855),

ki, bár nem az örökösödési rend szerint, mert az elhaltnak fiai is maradtak, de előbbi érdemeinél fogva igazságos igényeket támaszthatott a trónra. Medemin kánt tartják az újabb időben Híva legdicsteljesb uralkodójának; mert a karezmi királyságnak, a mennyire lehetett, visszaadta 400 év óta elvesztett régi határait, s a környékbeli minden nomádok legyőzése által a kánságnak ugy tekintélyét, mint jövedelmeit jelentékenyen öregbité.

Két nappal utóbb, a mint a fehér nemezen magasra emeltetett, — a mi Kivában és Kokandban a trónralépés jelvénye[17], — személyesen ment a szarikok, ezen legvitézebb turkman törzs ellen, melyet a mervi termékeny lapályval együtt meghóditani szándékozott. Hat hadjárat után sikerült a mervi várat bevennie, egy Jolöten nevü s annak közelében fekvő más erősséggel együtt. Azonban alig tért vissza Kivába, a szarikok újra fellázadtak, s a Mervben hátrahagyott parancsnokot az őrizettel együtt legyilkolták. A kán gyorsan uj hadjáratra kelt, melyben a dsemsidiek, a szarikok ősi ellenségei is részt vettek. Ezek vezére Mir Mehemmed vivta ki a diadalt, s az özbeg hősök nagy bosszúságára diadalmasan bovonult Kivába.

A szarikok tehát meg voltak hóditva; de a tekkék, kik ekkor Karajap és Kabukliban, Merv és Akal közt laktak, az évi adót megtagadva ellenségeskedni kezdettek; mire Medemin kényszerülve látá magát, még turkman vértől párolgó fegyvereivel ujra egy másik törzs ellen fordulni. Három hadjárat után, melyek alatt a homoksivatagban sok ember és állat elveszett, végre sikerült a lázadók egy részét

17 E szertartás végzése a Dsagataj törzs akszakaljainak, a mint mondják, már Dsingiz kán óta kizárólagos szabadalma.

legyőznie, s jomutok és özbegekből álló őrséget hagyott hátra két parancsnok felsősége alatt. Szerencsétlenségre e kettő közt csakamar viszály támadt, mire az egyik visszatért Kivába, de büntetésül a kán által egy magas toronyról lelöketett. E tettével a kán a jomutokat mind ellenségeivé tette, titokban a tekkékkel kezdtek szövetkezni, s később halálának okai lettek. Ez időben Medeminnek 40,000 lovasa volt, özbegek és más adózó nomád törzsek férfiaiból; s e sereg egyik részét az oroszok ellen, kik akkor az Arai tó keleti részétől Híva felé közeledtek, Kodsa Nijaz Baj sáncaira küldé. Másik részével azonban maga ment Mervbe, hogy ott a szünni nem akaró turkman zavaroknak egy csapással véget vessen. Rögtön bevette Karajapot és Szaraksz (a régi Syrinx) ellen ment. Ennek közelében egy dombon[18], sátrában pihentében, táborának közepette néhány vakmerő ellenséges lovas által megtámadtatott; s ámbár felkiáltott: „Men Hazret em!" (én vagyok a kán!) feje levágatott, a nélkül hogy szolgái közül csak egy is segítségére siethetett volna. A levágott fej láttára, melyet a turkmanok a perzsa sahnak[19] küldtek ajándékul, páni rettegés tört ki seregében. A hadak mindazonáltal rendben vonultak vissza s útközben

7. Abdullah kánt (1855— 1856)

kiáltották ki uralkodóvá, ki alig érkezett a fővárosba a trónviszályok már megkezdődtek. Egy idősb koránál fogva tulajdonképen jogos trónkövetelő, Szejd Mahmud Töre, minden molla s az ország nagyjai előtt kardot vont, s az által

18 E halomról beszélik, hogy Ebu Muszlim. a bagdadi kalifák hatalmas hűbérese s később ellensége, szintén itt halt meg.

19 * A sah, kinek volt oka Medemintől félni, mert ez Szaraksz bevétele után bizonyosan Meshedet is megtámadta volna, eleinte nagy tisztességben tartá ellenének levágott fejét, s a várkapu (Dervaze daulet) előtt kis kápolnát épittetett számára. Később azonban, miután hire járt, hogy a jámbor siíták azt egy imamzade sírjának tartják, s igy vétkes tévedésre ád okot, ismét leromboltatá.

vélte jogát érvényesithetni, ha a kánt rögtön agyonvágja; de haragja lecsillapittatott, maga pedig később elzáratott. A jomutok is két herceget vontak magukoz, kiket a trónra akartak segiteni, de e szándék hamar kitudódván, a hercegek megfojtattak, a jomutokra nézve pedig, mert ellenséges érzületök már bizonyos volt, elhatároztatott, hogy meg fognak büntettetni. A kán néhány ezer lovassal ment ellenök, de ők ártatlanoknak tetteték magukat, s miután a törzs akszakaljai, a hódolás jeléül meztelen kardokat akasztva nyakaikba mezítláb jöttek eléje, a kán ezúttal békét hagyott nekik. Két hónap múlva azonban a jomutok ismét ellenséges indulatot mutattak; a kán megharagudott, gyorsan 2000 lovast szedett össze s a most már nyiltan ellenszegülő lázadókat magtámadta, — azonban szerencsétlenül. Az özbegek futni kényszerültek, s midőn a kánt keresték, kiviláglott, hogy az elsők közt esett el, s a többi halottakkal együtt észrevétlenül, ugyanazon árokba dobatott. Utódjává neveztetett

8. Kutlug Murád klián (csak 3 hónapig uralkodott),

az elhunytnak ifjabb testvére, ki bátyja oldalán harcolt, és nehéz sebekkel terhelten tért vissza. Nemsokára készült folytatni a harcot, mely bátyjának életébe került, midőn a jomutok főnökei békeajánlatokat tettek neki, s megigérték, hogy legközelebb a kán unokatestvérével együtt, ki az ütközetben kezeik közé került, hódolatuk nyilvánítására Kivában meg fognak jelenni. A kán és miniszterei ezen igéreteknek hitelt adtak, kitűzték a napot, s a jomutok, legjobb lovaikon, legszebb fegyvereikkel megrakva, 12,000 emberrel csakugyan megjelentek. A hódolás napjának reggelén a kán először is rokonát fogadá, ki őt megölelvén, alattomosan tört szúrt mellébe. A kán összerogyott s a turkmanok a jelenlévő szolgákra rohantak. A nagy zavarban a mehter a vár falára lépett, s annak ormairól tudtul adván a népnek a gaztettet, felszóllitá a hívaiakat, hogy minden a városban lévő jomutot siessenek legyilkolni. Az elkeseredett lakosság

a turkmanokra tört, kik megrettenésökben elkábulva, mint a juhok a mészáros kezében, vérzettek el a hívaiak fegyvere, sőt sokan a nők kései alatt is. Híva utcáin patakzott a vér, s hat napig tartott, mig a holttesteket mind el tudták takarítani.

E mészárlás után nyolc napig Híva fejedelem nélkül volt, s ekkor a koronát a nép a különben derék Szejd Mahmud Törének ajánlá; ki azonban opium–szivási szenvedélye miatt ifjabb testvére javára a trónról lemondott. S igy fejedelem lett

9. Szejd Mehemmed kán (1856–tól máig),

általánosan lágyeszűnek elismert ember, kiről az olvasó már hallott valamit. Uralkodása alatt a jomutokkal való polgárháboru sokat pusztította Kivát; az előbbi kánok által alapitott gyarmatok szétdúlva s elhagyatva állnak, mig a jomutok s özbegek egymást ölve, gyermekeiket s nejeiket kölcsönösen rabszolgaságra vitték, addig a bevándorolt dsemsidiek — e mondás szerint: „Inter duos litigantes tertius gaudet," — a fegyvertelen lakosságot megtámadták, Kilidsbajtól Fitnekig egész Kivát elpnsztitották, s gazdag zsákmánynyal megrakodtan, 2000 perzsa rabszolga kíséretében, kiket e zavarok alatt felszabadítottak, visszatértek a Murgab partjaira.

Szegénység, epemirigy, döghalál, és a népesség fogyása végre békére kényszeritett, midőn orosz befolyás által felizgatva egy Mehemmed Penah nevü trónkövetelő Kungratban kitűzte a lázadás zászlaját, s Mangislakon keresztül rögtön követséget indított Asztrakánba, az orosz padisah védelmét kikérni. De e küldöttségnek elment a hire, s a követek útközben megölettek. Később Mehemmed Penah, midőn orosz pénze elfogyott, saját párthívei által meggyilkoltatott; a lázadás főcinkosai pedig becsomagoltattak, az az: kezeik nedves bőrrel testüköz varratván Kivába küldettek, hol borzasztó halál várt reájuk.

XVIII FEJEZET.

BUHARA.

BUHARA VÁROSA, KAPUI, RÉSZEI, MECSETJEI, COLLEGIUMAI.– A KATALIN CÁRNÖ ÁLTAL ALAPÍTOTT COLLEGIUM.– A MEDRESZÉK RENDELTETÉSE NEM A TUDOMÁNY, HANEM A FANATISMUS ÉLESZTÉSE. – BAZÁROK. – A RENDŐRSÉGI RENDSZER SZIGORÚBB, MINT BÁRHOL ÁZSIÁBAN. – A BUHARAI KÁNSÁG. – LAKOSOK: ÖZBEGEK , TADSIKOK , KIRGISZEK, ARABOK, MERVIEK, PERSÁK, HINDITK, ZSIDÓK. – A KORMÁNY. – KÜLÖNFÉLE HIVATALNOKOK.– POLITIKAI FELOSZTÁS.– A HADSEREG. – A BUHARAI TÖRTÉNET RÖVID KÖRVONALOKBAN.

...regnata Cyro
Bactra... Tanaisque discora.
Horatius. Od. iii. 29. 27–8.

A BUHARA VÁROSA.

Buhara város határát, melyet egy napi járásra terjedőnek mondtak nekem, négy mértföldnyinél nem találtam nagyobbnak. Bár a vidék meglehetősen müvelt, e pontban Híva mégis nagyon túlhaladja. A városnak 11 kapuja van: Dervaze Imam, d. Mezar, d. Szamarkand, d.

Oglan, d. Talpacs, d. Sirgiran, d. Karaköl, d. Sejk Dselal, d. Namazgiah, d. Szalakane, d. Karsi, s két főrészre, a Deruni sehr-re (belváros) s a Beruni sehr-re (külváros), valamint több városrészre osztatik, melyek közül a Mahallei Dsujbar, Kiaban, Mirekan, Malkusan, Szabungiran a legnevezetesebbek.

A nyilvános épületeket, piacokat az olvasóval már az első részben kis előleges rajzban ismertettük meg, de mind e mellett meg akarjuk kísérteni e pontról szóló jegyzeteinket röviden összefoglalni.

Mecsetek.

A buharai azt mondja, hogy szülővárosában 360, részint nagy, részint kisebb mecset van, s hogy a jámbor müszülman szórakozásul minden nap mást látogathat meg. Én a nevezett számnak alig felét találhattam meg, s csak a következők említésre méltók: 1.Meszdsidi Kelan, melyet Timur építtetett fel, Abdullah kán pedig megujitott. Az emir itt tartja a nép nagy összecsődülése között pénteki imádságát. 2. Meszdsidi Divanbegi, melyet bizonyos Nezr, Imamkuli Kán emir divanbegi–je (államtitkár) a hasonnevü tóval és medreszével 1029–ben (1629) építtetett. 3. Mirekan és 4.Meszdsidi Mogak, földalatti épület, hol némelyek állítása szerint az első müszülmanok, mások szerint az első tüzimádók tartották volna vallási összejövetelöket. Az első állítás alaposabbnak látszik, mert először is a tüzimádók, a városon kivül, a szabadban megfelelőbb helyet találhattak volna, s mert másodszor sok kúfi felirat tanúsítja ez épület iszlami eredetét.

Medreszék (collegiumok).

A buharai a medreszék számával is épen ugy dicsekszik és azt 360-ra teszi, bár nincs több 80-nál. A legnevezetesebbek a következők : 1 . Medresze Kökeltas, építtetett 1426-ban;

150 cellája van, melyek mindegyike 100–120 tillába kerül[1]. Az első osztály növendékeinek évenkint öt tilla jövedelmük van. 2. M. Mirarab, 1529-ben épittetett és 100 cellája van, melyek mindegyike 80 – 90 tillába kerül, és 7 tilla jövedelemmel bir. 3. Kosmedreszei Abdullah kán (az Abdullah kán medresze–párja), 1572-ben építtetett, szintén körülbelől 100 cellája van, melyek azonban kisebb értéküek, mint az előbbeniek. 4. M. Dsujbar, 1582-ben a hasonnevü nagy tudós s ascéta egy unokája által építtetett; ez a leggazdagabban van javadalmazva, mert minden cella 25 tilla jövedelemmel bir, de nem nagyon lakott, mivel a város legszélsőbb végén fekszik. 5. M. Turszindsan, hol minden cellának öt tilla évi jövedelme van. 6. M. Ernazar, melyet Katharina cárnő követei egyikével építtetett fel, 60 cellával, mindegyik 3 tilla jövedelemmel.

Általában Buhara és Szamarkand collegiumai okozták, hogy nem csak az egész iszlámnak, hanem nekünk Európában is Közép-Ázsia főiskoláiról rendkívüli fogalmunk volt. A fölületes szemlélő az ily intézetek épitésénél nyilvánuló áldozatkészséget könnyen tarthatá a magasb törekvés tanujelének. Sajnos, hogy az egész mozgalom csak a vak fanatismuson alapul, s mint a középkorban, ugy jelenleg is ez iskolákban egy kevés logikán (mantik) s bölcsészeten (hikmet) kívül kizárólagosan a koránban s vallási kérdésekben adatik oktatás.[2] A tanulók összes számát nekem 5000-re mondták. Ezek nem csak Közép-Ázsia minden részéből, hanem Indiából, Kasmírból, Afghanisztanból, Oroszországból és Kinából is csoportosodnak itt össze, s a szegényebbek az emirtől évdijt nyernek, mert Buhara a medreszéknek s az iszlám szigoru megtartásának köszönheti a befolyást, melyet a többi szomszédos tartományon bir.

2 Akadnak bizonyára itt is olyanok, kik a költészettel és történettel szeretnének foglalkozni, de ezt csak titokban szabad tenniök, mert szégyennek tartatik az ily kicsinyes dolgokkal való bibelődés.

Bazárok.

Oly bazárok, minőket a perzsa fővárosokban találhatni, nincsenek itt. Csak egynehány van boltozva s kőből épitve, a legnagyobb rész fával vagy náddal fedett, mely hosszú rudakra illesztetik. Különben többféle bazár van: Tim Abdullah Kan, melyet a hasonnevü fejedelem Meshedből való visszatérte után (1582) perzsa mintára épittetett; Resztei Szuzengiran, hol a varró-eszközöket árulók, s r. Szarrafan, hol a pénzváltók s könyvárusok állnak, r. Zergeran, az aranymüvesek- , r. Csilingeran a lakatosok-, r. Attari, a füszerárusok-, r. Kannadi , a cukrot- s édességet árulók-, r. Csajfurusi a theaárusok-, r. Csitfurusi, bazari Latta a vászon árusok- és Timcse darajfurusi a füszerkereskedőknek helye sat. Minden bazárnak saját akszakal-ja van, ki az emirnek a rend- s a fizetendő dijakért felelős. A bazárokon kivül még körülbelől 30, mind kis karnvanszeraj van, melyek részint áruk raktárának, részint az idegenek lakelyéül szolgálnak.

Rendőrség.

Bokarában oly szigorú a rendőrség, mint az előttük ismeretes Ázsia egyik más városában sem. Nappala rejsz személyesen meglátogatja a bazárokat s nyilvános helyeket, vagy kiküldi számos emberét s kémét, s körülbelől két órával napnyugta után senkinek sem szabad az uton mutatkozni. A szomszéd nem látogathatja meg szomszédját, s a betegnek orvosság hiányában el kell vesznie, mert az emir engedélyt adott, hogy őt magát is fogják el, ha a mirsebek (éji őrök) az utcán tiltott időben találják.

B. A BOKAKAI KÁNSÁG.

Lakosok.

A kánság jelenlegi határai keletről a kokandi kánság és Bedaksan hegyei, délről az Oxus a Kerki és Csihardsuj túlsó

kerületekkel, nyugotról s éjszakról a nagy sivatag. A határokat különben ép oly kevéssé lehet pontosan meghatározni, mint a lakosok számát. Túlzás nélkül 2½ millióra tehetni az összes számot, kik letelepedettekre s nomádokra, valamint nemzetiség szerint özbegek-, tadsikok-, kirgizek-, arabok-, merviek-, persák-, hinduk-, és zsidókra oszlanak.

1. Özbegek.

Ezek ugyanazon 32 törzsből állanak, kiket Kivánál megneveztünk, de karezmi törzsrokonaiktól észrevehetőleg különböznek mind arcjelleg, mind jellemre nézve. Buhara özbegjei a tadsikok-kal szorosb összeköttetésben éltek, mint a hívabeliek a szart-okkal, s e közben a nemzeti jellegből s az özbeg egyszerü, őszinte természetességből sokat is vesztettek. Mint a kánság uralkodó népe, mert maga az emir is özbeg s a Mangit törzsből való, az ország haderejét is képezik, habár a magasb rangu tisztek csak gyéren vétetnek az özbegek soraiból.

2. A tadsikok.

Közép–Ázsia összes városainak ez ősi lakói, itt a legnagyobb számmal vannak, miért is Buhara az egyetlen hely, hol a tadsik nemzetiségére büszke. Megemlékezik még előbbi hazája, a régi Koraszan[3] határairól: keleten Koten (Kinában), nyugaton a Kaspi tenger, éjszakon Kodsend, délen India. Kár, hogy e nép régisége s előbbeni nagysága dacára minden bűnben s aljasságban a legnagyobb fokot érte el, s ha bennök a régi Ázsiát, nemünk bölcsőjét látjuk visszatükrözve, ama régi időkben csakugyan szomorú viszonyok lehettek.

3 Kor a régi persában napot jelent, szan vidéket, Koraszan tehát a nap vidékét jelenti, azaz keletet.

3. Kirgizek[4]

vagy kaszakok, a mint magukat nevezik, a buharai kánságban csak kis számmal vannak ugyan, csekély jegyzeteinket azonban e népről, mely valamint számra a legnagyobb, ugy a nomád-élet eredetiségében KözépÁzsiában a legfigyelemreméltóbb, ezennel itt alkalmilag el akarjuk mondani. Vándorlásaimon sokszor találtam egy-egy kirgiz sátor-csoportot, de valahányszor számuk után tudakozódtam, szemembe kacagtak s a felelet mindig ez volt: „Számláld meg– előbb a sivatag homokszemeit, akkor majd megszámlálhatod a kirgizeket is." Ép oly kevéssé mondhatók meg határaik. Annyit tudunk, hogy a nagy sivatagot lakják, mely Szibéria, Kina, Turkesztán s a kaspi tenger között terül el, s valamint e vidék, ugy társadalmi viszonyaik eléggé bizonyitják, hogy mily téves azok nézete, kik a kirgizeket majd az orosz, majd a kinai hódoltságban gondolják. Oroszország, Kina, Kokand, Buhara és Híva csak addig parancsolnak a kirgizeknek, mig az adó beszedésére kiküldött tisztjeik a nomádok között időznek. A kirgizek az adóbehajtást is erőszakos rablásnak tekintik, s köszönetre hiszik magukat kötelezetteknek, hogy az illetők a tizedrészszel, vagy más dij szabályzattal megelégszenek. Minthogy a világ-forradalmak évszázadok, sőt talán évezredek óta a kirgizekre csak csekély befolyással lehettek, e népnél, melyet csak egyes töredékeiben láthattunk, ama szokások s erkölcsök leghívebb képe található fel, melyek az ős idő turan népeit jellemzik, s az erény és nyerseség ama különös vegyülékét képezik. Feltünő a náluk tapasztalható nagy rokonszenv a zene és költészet iránt, különösen pedig aristocraticus büszkeségük.

4 Kir, annyit tesz, mint mező, giz vagy gez a gizmek ige törzse, azaz: vándorolni, széltiben jámi. Igy a kirgiz szó török nyelven oly embert jelent, ki a mezőkön vándorol, egyszóval nomádot s általában minden nomád népet e névvel szokás nevezni. Kirgiz természetesen mint törzs–elnevezés is használtatik, hanem a kaszakok csak egy alosztályánál, kik Kokandban, Hazreti Turkesztán vidékén vannak.

Ha két kirgiz találkozik egymással, mindjárt azt kérdezik: „Jeti atang kimdir?" kik a te hét atyád (ősöd)? A kérdezett, még a nyolc éves gyermek is, mindig pontosan megfelel, ellenkező esetben rendkivül müveletlen- s neveletlennek tartatik. Vitézségre nézve a kirgizek az özbegekkel s nevezetesen pedig a turkmanokkal nem mérközhetnek, az iszlám is náluk sokkal gyöngébb lábon áll, mint az utóbbiaknál. Csak a gazdag baj–ok szoktak a városból egy-egy mollát mogfogadni, ki aztán juhok, tevék s lovakban fizetendő bizonyos dijért házuknál a tanító, pap és titkári helyet tölti be. Ránk europaiakra nézve a kirgizek, ha többször érintkeztünk is velök, mindig csodálatos jelenségek maradnak. Naponkint, égető hőségben ép ugy, mint ölnyi magas hóban, minden holmijukkal, néhány óráig vándorolnak, hogy néhány órára ismét letelepedjenek; a kenyér létezéséről mit sem hallottak, s élelmök egyes egyedül tejből s husból áll. A kirgiz a városi lakost vagy más letelepedettet betegnek vagy bolondnak tartja, s mindenkit megsajnál, kinek arca nem mongol jellegü. A kirgiz aesthetikai nézete szerint a mongol fajban megtestesült a szépség netovábbja, mert isten a kiálló csontok által a lóhoz tette hasonlóvá, ezt pedig a kirgiz minden teremtett lény koronájának tekinti.

4. Arabok.

Ezek azon harcosok utódai, kik Kutejbe alatt, a harmadik kalifa idejében részt vettek Turkesztán elfoglalásában, s később ott le is telepedtek, de az arcjellegen kivül keveset tartottak meg hedsazi és araki testvéreik jellemző tulajdonaiból; csak néhányat találtam közöttük, kik arabul beszélnek. Számukat 60000–re teszik. Legnagyobb részt Vardanzi és Vafkend vidékén laknak.

5. A merviek.

Azon 40,000 persától származnak, kiket Szaid Kán emir 1810 táján, midőn Mervet a szarikok segélyével elfoglalta,

Bokarába áttelepített. Származásukra nézve tulajdonképen törökök Azerbajdsan s Karabagból, kiket Nadir sah hozott régi hazájukból Mervbe. A tadsik után a mervi a legravaszabb Buhara városában, de nem oly gyáva, mint amaz.

6. Persák.

Részint rabszolgák, részint olyanok, kik kiváltván magukat, Bokarában telepedtek le, hol minden vallási elnyomatás dacára, miután a siíta-felekezet szertartásait csak titokban végezhetik, kereskedés s kézi iparral örömest foglalkoznak; mert itt olcsóbban megélhetni, s a nyereség könnyebb, mint saját hazájokban. A perzsa, ki szellemi tehetségre nézve a közép-ázsiait nagyban fölülmúlja, a rabszolgaságból a legmagasb tiszti rangokra szokott fölemelkedni. A mint alig van a tartományokban kormányzó, ki ez vagy ama hivatalban ne használna persákat, kik előbb rabszolgái voltak s hozzá hivek maradnak; igy az emir környezetében hemzseg a sok perzsa, s a kánság első tisztviselői e nemzethez tartoznak. Bokarában a persákat oly embereknek tekintik, kik már többet érintkeztek a frengikkel s ezek ördöngös eszétől már többet is tanultak. Muszaffar-eddin emir különben keserűn megérezné, ha Perzsia megtámadná, mi már szándokában is volt; mert hadseregével, melynek parancsnokai Sahruk kan és Mehemmed Haszan kan, s topcsibasi-jai (a tüzérség vezérei) Zejnel bej, Mehdi bej s Leszker bej, mind persák, ugyan kevésre menne.

7. A Hinduk.

Számra ugyan csak 500-an vannak, s ezek is család nélkül a fővárosban s a tartománvokban elszórva élnek, de csodálatos, hogy az egész pénzkereskedés ezek kezében van. Nem lehet vásár, még faluban sem, hogy az uzsorás hindu ott meg ne jelenjen. Mikor a legalázatosabb is, mint az örmény Törökországban, az özbeget rettenetesen megcsalja, s minthogy

a jámbor kadi a Visnu-imádóval a legtöbb esetben együtt cimborál, az áldozat csak gyéren siklik ki kezéből.

8. Zsidók.

Körülbelül 10,000 van a kánságban, kik legnagyobb részt Bokarában, Szamarkandban és Karsiban tartózkodnak, s inkább kézműiparral, mint kereskedéssel foglalkoznak. Eredetükre nézve perzsa zsidók és pedig az első fogságból. Kazvinból s Mervből ezelőtt 150 évvel vándoroltak ide, s a legnagyobb elnyomatás és megvetés között élnek. Csak a küszöbön szabad mutatkozniok, ha valamely igazhivőt akarnak meglátogatni, s ha az utóbbi akar hozzájok jönni, saját házukat sietve elhagyva, az ajtó elé kell állniok. Buhara városában évenkint 2000 tilla dsizie-t (adót) fizetnek, melyet a községi előljáróhoz át, s ezért kétszer könnyeden arcul ütik, mit a korán a hódolás jeléül rendel. A szabadalmak hirére, melyeket a zsidók Törökországban élveznek, nehányan Damaszkusba és Szyriába vándoroltak ki, de ennek csak titokban szabad történnie, mert másként a kivándorlási kedv vagyonvesztéssel és halállal büntettetik. Feltünő, hogy mint tartják fel a posta-közlekedést az évenkint Turkesztanból Mekkába menő hadzsik által; útitársaim is több levelet hoztak s mindenütt fölkeresték az illetőket, kiknek a levél cime szólt.

Kormány.

A buharai kormányzási alak csak keveset tartott meg az óperzsa vagy arab jellegből, mert itt a török–mongol elem játszsza a főszerepet. Az alkotmány, bár a hierarchiának nagy befolyása van reá, katonai, s annak élén az emir áll, mint generalissimus, fejedelem és vallási főnök. Az ország katonai s polgári hatóságai a következőkre oszlanak: a) kette szipahi, azaz magasabb hivatalnokok; b) orta szipahi, azaz közép hivatalnokok és c) asagi szipahi (zabit.) Az első

két osztályba szabály szerint csak urukdar–okat, azaz jó családbelieket kellene fölvenni, mert hivatalaikba jerlik azaz fejedelmi kézirat és billig[5] azaz díszjelvények által igtattatnak be, de már régtől fogva persák is, kik előbb rabszolgák voltak, tiszteltettek meg e hivatalokkal.

Következő sorozat némi áttekintését nyújtja a hivataloknak, a mint azok az emirtől lefelé rendben következnek:

1. Atalik
2. Divanbegi (államtitkár)

Kette szipahi 3. Pervanedsi, a pillangó ember, mint az udvarnál nevezik, mert az emirtől mint futár fontos ügyekben ide oda küldetik.

4. Tokszabaj, tulajdonképen tughszabibi, t.i. ki tugh-ot (lófarkot) hord zászlóul.

Orta szipahi 5. Inag
6. Mirakor (lovász mester)

Asagi szipahi
(zabit) 7. Csohragaszi, tulajdonképen csehreagaszi, azaz: arcember, mert a nyilvános fogadtatásoknál az emirrel szemközt áll.

8. Mirzabasi (főirnok)

Asagi szipahi 9. Jaszaulbegi és kargaulbegi
(zabit) 10. Jüzbasi
11. Pendasabasi
12. Onbasi.

5 A jerlik és billig ó–török szavak. Az elsőnek jelentése: imi, a gyök jer, a magyarban ir, törökül jaz; a második annyit tesz, mint jel, jelvény, a magyarban bélyeg.

Ezeken kivül még az emir háztartása, emlitendő fel, melynek élén a kusbegi (vezir), mehter, deszturkandsi (főudvarmester) s a zekiatsi (vámos) állanak; ez utóbbi pénzügyminiszteri minőségében az emirnek egyszersmind háznagyja. Ezek után következnek a mehrem-ek (kamarások), kiknek száma a viszonyok szerint nagyobb vagy kisebb, s kik rendkivüli ügyekben mint biztosok küldetnek a tartományokba. Minden alattvaló, ha a kormányzó itéletével nincs megelégedve, az emirhez fordulhat s ekkor egy mehrem-et kap ügyészül. Ez vele elutazik az illető tartományba, megvizsgálja az ügyet s eldöntésre az emir elé terjeszti. Említendők még: az odadsi-k (ajtónállók vagy szertartók), a bakaul-ok (tárnokok) és a szelamagaszi, ki nyilvános meneteknél az emir helyett viszonozza a „Ve alejkum esz-szelam" üdvözlést. E hivatalok s méltóságok a mostani emir alatt csak névlegesen vannak meg, mert az minden pompa ellensége és több állást betöltetlenül hagyott.

Politikát felosztás.

A kánság politikai felosztása, mint Kivában, a nagyobb városok számán alapul. Buhara jelenleg a következ kerületekből áll, melyeket azok nagysága és népességük száma szerint akarunk elősorolni: 1. Karaköl, 2. Buhara, 3. Karsi, 4. Szamarkand, 5. Kerki. 6. Hiszar, 7. Mijankal vagy Kermineh, 8. Kette Kurgan, 9. Csardsuj, 10. Dsizzak, 11. Oratepe, 12. Sehri Szebz; ez utóbbi majdnem oly nagy, mint Szamarkand, de az emirrel való folytonos harcai miatt a kánsághoz csak részben számitható. A kormányzók, kik rangra nézve divanbegi-k, vagy pervanedsi-k, a tartomány jövedelméből bizonyos részt kapnak, de rendkívüli esetben erről le kell mondaniok. Minden kormányzó közvetlen parancsa alatt egy tokszabaj, egy mirzabasi, egy jaszaulbegi s több mirakor és csohragaszi áll.

Haderő.

A kánság állandó hadserege 40,000 lovasból állana, e számról azonban 60,000-ig lehet megszaporítani. Karsi ós Buhara járulnának ehhez a legtöbbel. A karsibeliek különösen hiresek vitézségük miatt. Igy beszélik Bokarában. de ez állítást túlzottnak találtam, mert az emirnek Kokand elleni hadjáratában, mely alkalommal hadserege legföljebb 30,000 emberből állt, drága zsoldon kellett segélycsapatokat tartania, mit a takarékos Muzaffar-eddin bizonyosan nem tett volna, ha a föntebbi szám igaz volna. A zsold, mely csak háború idejében fizettetik, havonkint 20 tengéből (11 shilling sterling) áll, melyből a legénynek lovát is el kell látnia. Ezen kivül a zsákmány fele a legénységet illeti. Különben csakugyan talányos, hogy az emir, alattvalóinak tetemes száma mellett nem tud nagyobb hadsereget tartani, s az is különös, hogy az 50,000 erszari soraiból, kik adót fizetnek neki, nem alakit segélycsapatokat s inkább a tekkékez fordul, sőt a szarikokat 4000 tilla évi zsolddal tartja szolgálatában.

C. BUHARA TÖRTÉNETÉHEZ.

Efrasziab, a nagy turani hős, tartatik Buhara alapitójának. A korábbi történetet tarka mesék pótolják, s ezekből csak annyit következtethetünk, hogy ama vidéket a török hordáknak betörései már ősidőktől fogva rémülettel tölték el, mely vidék perzsa lakossága már a Pisdadiak idejében az iráni rokonoktól el volt választva. A tulajdonképeni történet első fonala csak az arab hóditásnál kezdődik, és sajnálnunk kell, hogy a merész kalandorok nem hagyták hátra tetteiknek több irott emlékét, mint amennyi a Tariki Taberiben s más több arab forrásban van elszórva. Az iszlám Mavera-ül-nehrben (az Oxus és Jaxartes folyamok közötti tartományban) nem gyökerezhetett meg oly könnyen, mint más tartományokban, s az araboknak a téritést mindig meg kellett ujitniok, valahányszor hosszabb távollét után a városokba visszatértek. A Dsengiz kan általi elfoglaltatásáig (1225) Buhara és Szamarkand, valamint az akkori nevezetesb városok Merv (Mervi Sah Dsihan, azaz Merv, a világ királya), Karsi (Nakseb) és Belk (Um-ülbilad, az az: a városok anyja), Persiához tartoztak, bár a koraszani kormányzóság számára, mint akkor neveztetett, Bagdadból külön beigtatási ferman állíttatott ki. A mongolok berohanásakor a perzsa elemet a török egészen háttérbe szoritá, az özbegek mindenütt kezükbe ragadták a kormány gyeplőit, s Timur a sántitó világhóditó Sehri Szebzből (a zöld város), nem akart kevesebbet, mint Szamarkandot egész Ázsia fővárosává tenni. Vele azonban tervei is elhunytak, s a kánság tulajdonképeni részletes története a Sejbani házzal kezdődik, melynek alapitója, Ebulkejr kan, a Timur-nemzetség hatalmát saját házájában megtörte. Sejbani Mehemmed kan, Ebulkeir kan egyik unokája, Buhara határait Kodsendből Heratig kiterjeszté, s midőn Meshedet is meg akarta támadni, Iszmael sahtól megveretett s 916-ban (1510) elhullt a csatában. Utódjai közül Abdullah kan (szül. 1544-ben) volt egyike a legnevezetesebbeknek; újra elfoglalta Bedaksant, Heratot ('s Meshedet, s megérdemli, hogy a közmüvelődés s kereskedelem körül kifejtett törekvéseiért II. Abbasz sah, Perzsia nagy királya mellé helyeztessék. Uralkodása idejében Buhara utjai karavanszerajok és szép hidakkal, a sivatag cisternákkal volt ellátva, s az ebbeli összes maradványok az ő nevét viselik. Fia, Abdul Mumin kan 1004 (1595), nem sokáig tarthatá fen magát a trónon, mert meggyilkoltatott, s Tököl kirgiz-főnök berohanása után, ki mindent elpusztított, a Sejbani-ház utolsó sarjai is csakamar elhulltak.

Az ezt követett hosszas zürzavar s polgári háboruban nevezetesen Veli Mehennned kan, a Seibani-család egyik távolabbi oldal–rokona, és Baki Mehemmed kan küzdöttek egymással a trónért. Midőn az utóbbi 1025-ben (1616) Szamarkandnál csatában elesett, az előbbi megalapitá dynastiáját, mely, mint állítják, Ebul Fejz kanig élt, ki Nadir sahtól (1740) békét kért. E korszakban az Imamkuli kan és Nazir

Mehemmed kan (1650) uralkodók leginkább kitüntették magukat, s az isan–osztály bőkezü pártolása által sokkal járultak ahhoz, hogy a vallási rajongás Bokarában, valamint egész Turkesztanban oly fokot ért el, minőt az iszlam világ semmi korban vagy országban nem mutathat föl. Ebul Fejzt s fiát, saját vezirük, Rehim kan, árulólag gyilkolta meg. A gyilkos halála után, ki mint vezir önállón uralkodott tovább, Danial beg foglalta el a kormányt, ezt követték a Sah Murad, Szaid kan és Naszrullah kan emirek.

Minthogy a három utóbbi történetét már Malcolm, Burnes és Kanikoff tárgyalták, e korszakot, melyről kevés ujat mondhatnánk, nem akarjuk tovább részletezni s a következő fejezetben inkább a háborúkról szólunk, melyeket Buhara Kokanddal a legutóbbi három évtizedben viselt.

XIX. FEJEZET.

A KOKANDI KÁNSÁG.

LAKOSOK.– FELOSZTÁS.– KOKAND. – TASKEND.– KODSEND.– MERGOLAN, ENDIDSAN. – HAZRETI TURKESZTÁN.– ÓS. – POLITIKAI HELYZET. – A LEGUTÓBBI HÁBORÚK.

KOKAND vagy Fergana, mint a régiek nevezték, kelet felé a kinai Tatárországgal, nyugat felé Bokarával s a Jaxartessel, éjszak felé a nagy hordával, dél felé pedig Karategin és Bedaksannal határos. Kiterjedését határozottan nem mondhatjuk meg, de nagyobb mint Buhara és Híva, s népesebb is, mint az utóbbi kánságok.

A városok számából s más körülményekből következtethetni, hogy a mai Kokandnak három milliónál több lakosa van, kik a következő nemzetiségekre oszlanak:

1. Az özbegek.

A lakosság tulajdonképeni letelepedett részét képezik, s mint már Kivánál megjegyeztük, jellegükre nézve nagyon különbözők Buhara és Híva özbegjeitől. Minthogy az özbeg Turkesztanban már évszázadok óta az uralkodó nemzet,

mely az iszlámot s ennek civilizatióját előbb elfogadta mint ama vidéken a többi nomád-nép, nevükkel a müveltség s bon ton tekintetéből bizonyos kedvező előítélet fonódott egybe, s a kirgiz, kipcsak, és kalmuk, a mint a városokban letelepszik, rendszerint lemond nemzetiségéről s az özbeg elnevezést veszi fel. Kokandban ez már rég óta történik, s túlzás nélkül föltehetni, hogy azoknak fele, kik özbegeknek nevezik magukat, inkább az emlitett nomád népek vegyülékének tekinthető. A kokandi özbeg külsejére nézve igen ügyetlennek látszik, mi leginkább idomtalan bő ruházatának tulajdonitható. E nép példátlan gyávaságáról többször volt alkalmunk meggyőződni, s ha nem védelmeznék a nomádok, a városok már rég Kina, Oroszország vagy Buhara birtokába kerültek volna. Az özbegek után

2. A tadsikok

következnek, kik itt, ha nem is számosabban, de tömöttebben találhatók mint a buharai kánságban, s egész falvakat s városokat képeznek, mi másutt sehol sem fordul elő. Igy Kodsend városát, Velekendaz és Kiszakuz falvakat (Kodsend szomszédságában), kizárólagosan e perzsa ősnépség lakja, s még 400 évvel ezeltt a Namengan, Endigan és Mergolan[1] kiválóbb városok az övék voltak volna. Jellemükre nézve a kokandi tadsikok nem sokkal jobbak mint buharai testvéreik. Megjegyzendő, hogy nyelvük nyelvtani alakra, valamint szóbőségre nézve gazdagabb, mint a többi tadsikoké. Ez különösen Kokandban áll, melynek latosai egy nyelvet beszélnek, mely Rudeki, a legrégibb perzsa költő szójárásából, ki született buharai volt, sokat megtartott. Kokand többi városában, nevezetesen pedig a kinai határon, tadsikok igen gyéren találhatók.

1 A keleti irói nyelven e három utóbbi város elnevezése következő: 1) Nemengan, eredetileg Nemek kohn, azaz sóbánya; 2) Endekgan, ettől: endek, kicsiny; és 3) Murginan azaz tyúk és kenyér. Ez etymologiát barátaim beszélték el, talán nem egészen helyes, a perzsa származás azonban kétségbe vonhatatlan.

5. A kaszakok.

A legszámosb nép a kánságban. Nomádéletet élnek a Csaganak tó és Taskend közötti hegyes vidéken, s a kánnak ugyanannyi adót fizetnek, mint Kivában. A kokandi kirgizek között nehány tehetősb van, kik Hazreti Turkesztanban, vagy más helyeken házakat birnak, de ezekben soha sem laknak. A kirgizek különben nagy számuk dacára, minthogy kevés bátorságuk van, a kánságban csekély befolyással birnak.

4. A kirgizek.

Vagy is a tulajdonképeni kirgizek, kikről nálunk minden kaszak igy neveztetik, a kánság déli részeiben laknak, Kokand és Szarik Köl között, s harciasságuk miatt az egyik vagy másik kormánypárt rendszerint felhasználja felforgatási terveinek kivitelére. Sátraik számát 50,000-re teszik, tehát körülbelől annyira, mint a tekke-turkmanokét.

5. Kipcsak.

Ez véleményünk szerint a legrégibb s legeredetibb török törzs, mely e nagy család minden törzse között, melyek Komultól az Adriai tengerig elszórtan élnek, valamint arcjelleg, ugy jellem, nyelvben és szokásokban régi nemzetiségéhez a leghivebb maradt. A kipcsak név mesés etymologiája, mint azt Rasid-eddin Tabibi elbeszéli, olvasóinkat kevéssé fogja érdekelni. Előbb hatalmas törzs létezett volna e név alatt, s a jelenlegi kipcsakok, bár csak 5–6000 sátorral vannak, azt állitják, hogy Desti Kipcsak[2], a mint a keleti törté-

2 Desti Kipcsak, Bolgár határáig (Oroszországban ?) a leginkább szokásban levő elnevezés.

neti forrásokban Turkesztán régtől fogva neveztetik, őseik által lett elfoglalva és benépesítve. Csekély számuk dacára a kipcsakok Kokandban még most is a kormányügyekre a legtöbb befolyással vannak; ők nevezik és teszik le a kánokat, és sokszor megtörtént, hogy lovasaik közől csak valami 500 elfoglalt valamely várost a nélkül, hogy az Kan ellenük fellépni mert volna.

A török nyelvben, melyet a kipcsakok beszélnek, egyetlen egy perzsa vagy arab szót sem fedezhettem fel, s nyelvjárásukat a legjobb átmenetnek lehet tekinteni a mongol és dsagataj nyelv között. A kipcsak arcjellege is ép oly viszonyban áll Közép–Ázsia többi török fajához, mint a nyelv. A ferde szemre, szakálltalan állra és kiálló arccsontokra nézve hasonlók a mongolokoz, nagyobbára kis termetüek is, de ügyes mozgékonyságuk csodálatra méltó. Bátorságban, mint már említtetett, a kipcsakok túlhaladják Közép–Ázsia összes népeit, s kétségkivül maradt fen bennük a leghívebb kép ama nagy hordáról, mely egész Ázsiát felforgatá s átalakitá.

A kokandi kánság különféle kerületekre oszlik, melyek, mint mindenütt, ugy itt is, a legnevezetesb városok nevéről neveztetnek el. A főváros Kkokand[3], vagy Kokandi Latif, t. i. a bájos Kokand, mint a bennszülöttek nevezik, szép völgyben fekszik, s kerületére nézve hatszor oly nagy, mint Híva, háromszor oly nagy, mint Buhara, s négyszer olyan, mint Teherán. A város déli részét, hol a kán lakása van, csak a legujabb időben vették fallal körül, az északi nyitva van. A lakosok s házak száma aránylagosan kicsiny, mert a házak mellett nagy terménykertek terülnek el, ugy hogy itt–ott negyedórát kell menni, mig 10–15 ház mellett haladhatni el. Az épités tekintetéből maga a kokandi is Bokarának szokott előnyt adni, e főváros mibenlétét tehát könnyen elképzelhetni. Csak a négy mecset s a nagy bazár kis része van kőből épitve. A bazárban kizárólagosan orosz árukat, belföldi selyem- s gyapot kézmüiparcikkeket, valamint mesterséges bőrmunkákat kaphatni. A nyergek, ostorok s más lovaglási szerszám, melyek a kánság fővárosában készíttetnek, különös hírnek örvendenek.

3 Kobkend–ből (szép falu, szép hely), származott volna.

Kokand után Taskend emlitendő, a kánság első kereskedelmi városa, hol, többek állítása szerint, jelenleg sok tehetős kereskedő van, kik Orenburgba és Kizil Dsarba (Petropavloszk) nagy kereskedést üznek. Taskend, melynek átmeneti kereskedése van Buhara-, Kokand-, s a kinai Tatárországgal, Közép–Ázsiának egyik legfontosabb városa, mely után az oroszok titokban törekszenek, s melytől, mint már említtetett, legvégsőbb előőrseik (Kale Rehim) csak néhány napi járásra állomásoznak. Ha Oroszország egyszer e katonailag is fontos helyet elfoglalja, könnyü szerrel fogja majd a buharai és kokandi kánságokat is hatalmába keríteni; mert a mi az orosz szuronyoknak nem sikerül, elérik majd az egyenetlenség által, melyet a sz.–pétervári udvar a két kánság között szakadatlanul szít.

Taskend után a legnevezetesb helyek következők: Kodsend, melynek körülbelől 3000 háza és sok gyára (hol aladsát, a gyapotszövetek egy nemét készítik),18 medreszéje s kétszer annyi mecsetje van; Mergolan, nagy város, a kokandi tudományosság főhelye, hol jelenleg a Kodsa buzurk, a Makdum–aazam rend főnöke tartózkodik. E főpap a jelenlegi buharai emirtől, ki mint győző vonult be, megtagadta az áldást a nélkül, hogy az emir ezért megbüntethette volna. Endidsam, hol a kánságban a legjobb atreszt, nehéz selyemszövetet készítik; Namengan, melynek vidékén van a kipcsakok fő letelepedési helye. Ezeken kivül említésre méltók: Hazreti Turkesztán, Kodsa Ahmed Jaszavi–nak nagy tiszteletben tartott sírjával, kinek az erkölcsről s vallásról irt könyve (Mesreb)[4] még ma is a nomádok s a kokandi letelepedetteknek egyik kedvenc olvasmányuk; Sehri Menzil és Dsuszt, hol a hires kések készíttetnek, melyeknek a hiszari

4 E felette eredeti, törökül irt könyvnek egy példányát elhozhattam Európába, s reménylem, hogy fordítással együtt közzé tehetem.

kések után Turkesztanban a legnagyobb áruk van; Sehrikan, hol a legjobb selymet tenyésztik, és Ós, a kánság keleti oldalán, melyet Takti Szulejman, Szulejman trónjának is neveznek, és évenként számos zarándokok látogatnak. Maga a bucsujárási hely egy dombon van, mely Ós városa közepében emelkedik, s hol nagy négyszög kövekből épült s oszlopokkal ellátott régi épület maradványai között márványból vágott trónt mutatnak, s a helyet is megjelölik, hol Ádám, ki az iszlam–tanok szerint az első próféta volt földmüveléssel foglalkozott volna. Ez utóbbi mese nagyon jól van kigondolva; mert szerzője a nomádoknak a földmüvelést mintegy vallási kötelességnek akarta előtüntetni. Ós régészeinkre nézve minden esetre nem érdektelen. Nagyon valószínünek látszik, hogy a romok s nevezetesen az oszlopok, mint azokat nekem leirták, görög eredetüek s ha Sándor legkeletibb gyarmatát akarjuk fölkeresni, könnyen juthatni ama gondolatra, hogy Ós az a pont, melyen a merész macedóniai óriás birodalma legkeletibb határát valamely építési emlékkel jelölte meg[5].

5 Appianus (de rebus Syriacis 1. VII,) a görögök és Seleucus által alapított több várost emlit, a többi között áv Xx'jí^at;, „Wti'xw^iz/nta"t, melyet Plinius (VI, 16) érteni látszik, midőn igy szól: „Ultra Sogdiana oppidum Tarada, et in ultimis eorum finibus Alexandria ab Alexandro Magno condita". Ugy látszik, hogy ez vagy valamely szomszédos pont volt az ókor nagy hóditói ez irányban való előnyomulásának legszélsőbb határa, mert ott, úgymond Plinius: Hercules, Bacchus, Cyrus, Semiramis és Sándor által felállitott oltárok voltak. „Finis omnium eorum ductus ab illa parte terrarum, includente flumiue Jaxarte, quod Scythae Silin vocant". S Alexandreschata városát illetőleg Arrianus (Exped. Alex. 1. IV, e. I, 3 és IV, 10) Pliniussal egyetért; ez ugyanis azt beszéli, hogy Sándor ama várost hatátvárnak tüzte ki a folyam túlsó partján lakók ellen, s ott macedoni hadastyánok, görög zsoldosok s e célra magokat felajánló szomszédos barbárokból gyarmatot alakított. A város a Jaxartes partján épült és némelyek a mai Kodsendet ennek tartják. Hát ha Ós volna a hely, hol Sándor oszlopai álltak (Curtius VII, 5)? Azon föltevés mégis, hogy Sándor a Jaxartesen tul valamely területet állandóan elfoglalt, Arrianus jelentésével alig egyeztethető meg. Curtius (VII, 9.) Bacchus oltárainak maradványait igy irja le: „Kőből épitett emlékek, melyek számos helyközökben voltak felállitva, s nyolcvan magas fa, melyek törzseit repkény fedte."

A mi a kokandi kánság politikai viszonyait illeti, önállósága ép oly régi, mint Buhara és Kiváé. – A jelenleg uralkodó család azt állítja, hogy egyenesen Dsengiz kantól származik, mi azonban nagyon valószinütlen, minthogy ennek családját Timur megfosztá a tróntól s Babér után, ki Timur utolsó ivadéka volt Kokandban, a Sejbani–k ép ugy, mint más törzs-fők a kipcsakok s kirgizek közül, felváltva foglalták el a kormányt. A család, mely jelenleg a trónon ül, vagy jobban mondva, ezért Bokarával háborút visel, kipcsak eredetü, s csak nyolcvan év óta áll az ügyek élén. A kokandi intézményekre az arab s ó-perzsa elemek a legkevesebb hatással vannak s a Jaszao Dsengiz (a Dsengiz törvénykönyve), szolgál zsinórmértékül. A kánt trónraléptekor egy fehér nemezen magasra emelik, s a világ mind a négytája felé nyilakat kell röpitnie[6].

A BUHARA ÉS KOKAND KÖZÖTTI HÁBORÚK.

A) Naszrullah Emirrel folytatott haboru.

A Buhara és Kokand közötti ellenségeskedések már régi eredetüek. Miután a Sejban–ház vette át az ügyek vezetését Turkesztanban, Kokand, néhány város kivételével, melyeket a kipcsakok nyertek, a buharai kánsággal volt összeolvasztva; később elszakadt s önállósága idejében legnagyobb reszt a keleti szomszédokoz, Kasgar, Jarkend és Koten városokoz csatlakozott, melyek akkor még függetlenek voltak. Miután azonban ezeket a kinai császár birodalmával egybeolvasztotta, Kokandnak, mert a keleti ellenség nagyon hatalmasnak látszott, Buharaval való viszálykodásait ismét meg kellett kezdenie, s a háború, mely Közép–Azsiában való tartózkodásunk alatt folyt, csak a Mehemmed Ali kokandi káu és Naszrullah emir közöttinek folytatása volt.

6 Melyik magyar olvasónak nem jutna itt eszébe a mi koronázási szokásunk, midőn a király, a koronázási jelvényekkel feldiszitve, lovon a királyhalomra vonul s ott kardjával a világ négy tája felé vág?

Mehemmed Ali kán, kit a kokandiak ujabb korbeli legnagyobb uralkodójuknak neveznek, egyrészről kétségkivül sokat tett, hogy a terület megnagyobbítása s a belső jólét előmozdítása által kánságának bizonyos fényt szerezzen; de másrészről fölkelté a telhetetlen Naszrullah emir irigységét. Ez azért boszankodott leginkább, hogy a kokandi kán Kivával, Buhara főellenségével egyesült, s nagybátyját, vetélytársát, ki Kokandba menekült, az ottani udvarnál barátságosan fogadta. Mások okul emlegetik a vendégszeretetet is, melyben Conolly kapitány részesült. Egy szóval a két kánság közötti viszálykodásra ürügy elég sok volt, s a kitörés elkerülhetlennek látszott.

Miután Mehemmed Ali kan 1839-ben az oroszokat Sehidannál[7] tönkre tette, az emirrel való összeütközést közelnek tartván, elhatározta, hogy inkább maga lesz a támadó fél. A buharai határ ellen vonult tehát, elfoglalá Oratepét, s már Dsizakot és Szamarkandot fényegeté, midőn az emir, miután a megkisértett ármányok eredménytelenek maradtak, nagy számú özbeg lovassággal s az újonnan szervezett hadsereg (Szerbaz) 500 emberével, parancsnokuk és szervezőjük Abdul Szamed kan vezetése alatt ellene indult. Mehemmed Ali tanácsosnak látta a visszavonulást. Naszrullah három hónapon át ostromlá Oratepét s végül elfoglalta; a véres boszu azonban a lakosokat legelkeseredettebb ellenségévé tette, s alig hogy Bokarába visszatért, már is az utóbbiak Mehemmed Ali kannal egyetértve, a buharai őrséget megrohanták s a katonákat és tiszteket lekoncolták.

Alig értesült Naszrullah ez esetről, azonnal nagy sietséggel s valószinüleg még nagyobb haraggal minden rendelkezés alatt levő haderőt öszszeszedett, s Oratepe ellen indult. Mehemmed Ali most is visszavonult, s a lakosság egy

7 A kokandiak állitása szerint ez időben nagy számú kozákcsapat a Jaxartes jobb partján Hazreti Turkesztanból megkerülte a vidéket s Taskend ellen nyomult, s ez uton a kokandiak által megtámadtatván, nagy veszteséggel szétverettek.

része, az elkeseredett emirtől való félelemből követé. Ezúttal azonban nem sikerült előle kitérni, Naszrullah lépésről lépésre nyomában volt s Kodsendnél csatára kényszerité. Mehemmed Ali kan a csatával a nevezett várost is elveszté s minthogy visszavonulásában magát üldöztetve s fővárosát fenyegettetve látta, a győző elé parlamentaireket küldött. A béke Kohne Badem mellett köttetett meg. Mehemmed Alinak Kodsendet sok más helylyel át kellett engednie. De hogy a béke a két felet nem engesztelheté ki, könnyen elképzelhető. Az emir, hogy a legyőzöttet még inkább boszantsa, az újonnan elfoglalt tartomány kormányzójának Mehemmed Ali testvérét s vetélytársát nevezte ki, a ki előbb Bokarába menekült. Ezúttal azonban roszul számitott. A kokandi fejedelmeknek még élő anyja kibékité a testvéreket, s az emir erről még mit sem tudott, midőn Kodsend a többi helylyel egyetemben ismét Kokanddal egyesült s most egy ellenség helyett kettővel volt dolga.

A buharai zsarnok dühe nem ismert határt s boszuszomja rendkívüli készületekre birta. Rendes hadseregén kivül, mely 30,000 lovasból és 1000 szerbazból állt, még 10,000 turkmant fogadott zsoldba a tekke és szalor törzsekből. Sietve nyomulva Kokand ellen, Mehemmed Alit ugy meglepte, hogy fővárosából meg kellett futnia, de futásában Mergolannál utólérték, s 10 napra reá fivérével s két fiával saját fővárosában kivégeztetett[8]. Utána pártjabelijeinek is legnagyobb része a hóhérok kezeibe esett, vagyonuk elkoboztatott s a zsákmánynyal gazdagon megrakodott emir csakamar visszatért Bokarába, Ibrahim Bi-t, egy született mervit, 2000 katonával hagyván hátra helyőrségül az elfoglalt városban.

Alig három hónap telhetett el, midőn a kipcsakok, kik eddig semlegesen maradtak, megunták a buharaiakat, elfoglalták helyőrségestől a várost és Sir Ali kant, Mehemmed

8 Hogy e véres tettet kimentse, Naszrullah azon hirt terjeszteté, hogy Mehemmed Ali saját anyját vette nőül s ezért bünteté halállal.

Ali kan fiát[9] ültették a trónra. Hogy ismét váratlanul meg ne rohantassanak, a kokandiak azon eszmére jöttek, hogy a város ama részét, melyben a kán lakása van, fallal vegyék körül, mely terv csakamar valósittatott is, mert az emir elfogatott helyőrségét kényszeritették e munkára. Tudták, hogy az emir boszut fog állni és senkit sem lepett meg, midőn csakamar ez eset után 15000 buharai jelent meg Kokand előtt, egy kokandi trónkövetelő s Naszrullah régi pártfogoltjának vezetése alatt. Ugy látszik azonban, hogy Muszulman Kul (ez volt a vezir neve) már az uton megegyezett földijeivel, mert a város kapuit csakamar megnyitották előtte, bevonult s első tette az volt, hogy Naszrullah ellen, ki azon igérettel küldé, hogy kánná teszi, fellázadt s földijeivel egyesülten a vele jött buharaiakat elüzte.

Az igy négyszer megcsalatott emir ezúttal sem akart engedni, s ujból küldött hadsereget Sahruk kan[10] vezérlete alatt, ki már akkor főparancsnoki rangot viselt. Ez azonban

9A Kokandban jelenleg uralkodó háznak családfája, Mehemmed Alitól kezdve, következő:

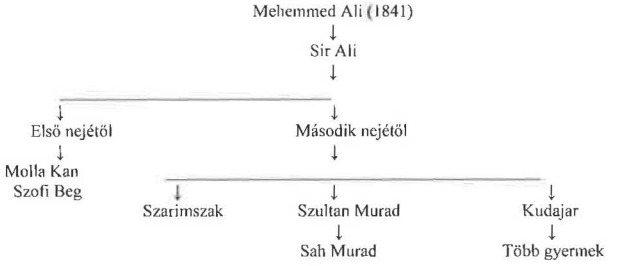

10 A gyalázatos Abdul Szamed kant, ConoUy, Stoddart és Naselli gyilkosát e közben utolérte az igazságos büntetés. Az emir, ki Sehri Szebzbe küldte, meggyőződött nyilvános árulásáról , s minthogy erőszakkal mit sem tehetett ellene, csellel akarta behálózni. Abdul Szamed sokáig meghiusitá ezt, de végre még is kelepcébe jutott, s midőn az előteremben megpillantá a hóhérokat, saját tőrével felmetszi hasát, hogy még halála által is boszantsa a jellemre nézve hozzá hasonló urát.

csak Oratepéig ment, mert a hir, hogy az emir Szamarkandban megbetegedett s Bokarába visszatért, félbeszakasztá az egész hadjáratot. Megbetegedése után néhány napra Naszrullah meghalt s a világ a legnagyobb zsarnokok egyikétől megszabadult.

Mint hiteles forrásból értesültem Naszrullah emir halálát egyes egyedül a túlságos dühösködési rohamok okozták, melyeket a Kokand elleni többszörös szerencsétlen hadjáratok ép ugy, mint a példátlan makacsság, melylyel Sehri Szebz[11] városa védelmezé magát, idéztek elő. E város ellen harmincszor szállt táborba s már hat hónapon át sikertelenül tartá megszállva. Ottani ellene bizonyos Veliname volt, kinek nővérét nőül vette, hogy az összesógorosodás által Veliname-t még inkább lekötelezze. Az emir halála napján érkezett meg történetesen a hir, hogy a város bevétetett. A dühöngő alig volt már eszméletén, s még is meg parancsolá, hogy az elpártolt sógort minden gyermekével meggyilkolják; de minthogy vérét nem láthatta folyni, este, néhány órával halála előtt saját nejét, Veliname nővérét, magához hivatá. A szegény asszony, két gyermek anyja, minden tagjában remegett, de ez nem inditá meg a haldokló zsarnokot; fekelye mellett fejezteté le s tekintetét legnagyobb ellensége nővérének vérére meresztve kilehelte utálatos lelkét.

B) A Muzaffar–ed–din emirrel viselt háború.

Az Ügyek e közben Kokandban is más fordulatot vettek. Muszulman Kul meggyilkoltatott s helyette Kudajar kaN emeltetett fel a fehér nemezen. Ez eleinte igen tevékeny volt, s többször szerencsésen csatázott a Jaxartes felől előnyomuló oroszokkal. De mig a határon volt elfoglalva, a

11 Sehri Szebz , melyet előbb Kesnek neveztek, Timur szülővárosa, s hires lakosainak kiváló harciasságáról.

fővárosban Molla kan neveztetett ki kánnak s minthogy Kudajar csak kis sereg felett rendelkezhetett, célszerübbnek találta a Bokarába való menekülést, hogy Muzaffar–ed–din segélyével visszanyerje trónját. Ennek, atyja halála után, azonnal Sehri Szebz várossal akadt baja, mely a rajta vett véres boszuk dacára, ismét fellázadt s épen Csirakcsi, egy védett hely falai előtt állt, mely hely Sehri Szebzhez tartozik, midőn azon hirt vette, hogy az oratepei kormányzó, született sehri-szebzi, Kokandal egyesült s Mollah kan már Dsizzak ellen nyomul.

Muzaffar-ed-din emir, ki a nála vendég- s pártfogoltként levő Kudajar kantól felizgattatott, nem tartóztathatta meg magát, hogy a már nagyon szorongatott Sehri Szebzet elhagyva, 15000 emberrel Kokand ellen ne induljon, melynek elismert derék kánja (Molla kan) komolyan fenyegeté őt. Muzaffar-ed-din, atyja politikáját követve, egy általa kezdeményezett összeesküvésben előbb meggyilkoltatá ellenfelét s miután ez által Kokandban mindenben a legnagyobb zavar támadt, elfoglalta a fővárost s Kudajart helyezte a kormányra. Sah Murad, a jog szerinti trónutód a kipcsakokoz menekült.

Kudajar kan alig viselte négy hónapon át uj méltóságát, midőn a kipcsakok, élükön Sah Muraddal, megtámadták s ismét a Bokarába való menekülésre kényszeriték. Az emir, midőn pártfogói szerepében igy látta magát csuffá téve, minden erejét összeszedte, hogy Kokandon fényes boszut álljon. Miután Sahruk kant 40000 emberrel és Mehemmed Haszan bejt 30 ágyuval előre küldte, néhány száz tekke által kisértetve maga is Kokandba indult, azon erős szándékkal, hogy addig nem tér vissza, mig a kinai határig mindent meg nem hódit.

Kokandban a fiatal emir e szándoka meglehetősen ismert volt, ismerték kapzsiságát is s a telhetőleg igyekeztek a buharaiaknak ellent állni. Az ulemák a benyomuló emirt kafir-nak (hitetlennek) nyilatkoztatták ki, s dsihad-ot (vallásháborút) hirdettek ellene; mindenki fegyverhez nyult, de

minden hasztalan volt. Az emir ezúttal valóban nem csak Kokandot, hanem a kinai határig minden területet meghóditott. A kipcsakok, Alem Kul törzsfőnökük vezérlete alatt a leghevesebben álltak ellent; ezeket a turkmanok támadták meg, s érdekes látvány lehetett, midőn a két legvadabb tatár őstörzs csatázott egymással. Alem Kulnak a csatában történt elhulltával neje állt a horda élére. Egyideig folytatták a háborut, de végre mégis az emirrel békét kötöttek. Az elfoglalt kánság, melyből az emir minden ágyút, nagy mennyiségü fegyvert és tetemes kincset Bokarába hurcolt, két részre osztatott. Kokand Sah Muradnak, a kipcsakok kedvencének jutott. Kodsend pedig Kudajar kannak. Muzaffar-ed-din fővárosába visszatért s ez uton találkoztam vele 1863-ik évi sept. 15-dikén.

Ez óta Kokandot bizonyára ismét uj változások érték. Ugyan ily viszálykodás létezett előbb Kasgar, Koten s Jarkend között, s a mint ez csak akkor szünt meg, midőn Kina foglalta el a kánságokat, ugy itt is valószinüleg az orosz hóditás fog a borzasztó polgári háborúknak véget vetni.

XX. FEJEZET.

A KINAI TATÁRSÁG.

KÖZELEDÉS NYUGATRÓL. – KÖZIGAZGATÁS. – LAKOSOK. – VÁROSOK.

Ha az utas Ós-tól 12 napi utat előrehalad, a kiai határokoz ér Kasgar városánál. Az ut odáig hegyes vidéken vezet keresztül, hol a kipcsakok nyájaikkal barangolnak. Mint mondják, csak Dsengiz idejében voltak e téren itt ott falvak, ma már azoknak romjai sem láthatók. Tűzhelyek és kőrakások jelelik azon pontokat, melyeken karavánok és utasok megpihenni szoktak. A kipcsak, jóllehet vad és harcias, egyes utast ritkán támad meg, nagyobb karavánok, melyek Kinából jönnek, mérsékelt sarcot fizetnek, egyébként ki sem háborgattatik. Egy napi járásra Kasgartól az első kinai őrségre bukkanhatni, mely 10 katona és egy irnokból áll, s csak azoknak enged szabad utat, kik a namengani akszakaltól, ki a kinaiaktól mint valami ügynök fizettetik, útlevéllel vannak ellátva. Az útlevél előmutatása után minden utas pontosan kikérdeztetik az iránt, mit idegen országokban látott és hallott. Az irnok a jelentést két példányban állitja ki, az egyik a legközelebbi őrhelyre küldetik, az uj kihallgatás eredményével való összehasonlítás végett, a másik az illető kormányzóhoz. Mint nekem Hadzsi Bilal

és többi barátom a kinai tatárságból beszélte, legtanácsosabb, ily alkalomkor a „Belmejmen-nel[1] (nem tudom) felelni; kényszeríteni nem lehet és nem akarnak senkit, sőt maga az irnok sem bánja, ha hivatalán könnyitenek.

A „kinai tatárság" neve alatt többnyire a kinai birodalomnak azon nyugotra terjedő részét értjük, mely a keleti hosszaság 93°-tól a 69°-ig nyúlik, és északról a nagy kirgiz hordával, délről Bedaksan és Tibettel határos. Mint mondják az Ili és Kohne Turfan közt fekvő terület több század óta Kina souverainitása alatt áll, Kasgar, Jarkend, Akszu és Koten azonban csak ezelőtt 150 évvel kebleztettek be. A nevezett városok a legnagyobb ellenségeskedésben éltek egymással, míg végre több előkelő a jarkendi főnök, Ibrahim Beg vezérlete alatt, hogy ezen civódásoknak vége vettessék, a kinaiakat az országba behivta, kik csak hosszas habozás után vállalták el az uralmat és e városokat mind ez ideig a mennyei birodalom többi tartományaiban divatozó kormányformától eltérő módon igazgatják.

a). Közigazgatás.

Mint hiteles forrásból hallám (megmondtam fentebb, hogy barátom Hadzsi Bilal a kormányzó főpapja volt), ezen tartományok mindegyike két főhatósággal bir, egy kinai vagy katonai és egy tatár-muszulmannal, mely utóbbi polgári, s főnökei amannak főnökeivel ugyan egy rangban állanak, nekik azonban annyiban vannak alávetve, hogy csak azon hatóság utján értekezhetnek a legmagasabb hatósággal Pe-

1 Egyébként a kinaiaknak van egy közmondásuk, mely ezen szabálynak egészen megfelel, ugyanis :
Bedsidu jika-le
Dsidu si-ka-le.

„Nem tudom, egy szó; tudom, tiz szó." Azaz: ezen szóval „nem tudom" mindent megmondtál, ezen szónál „tudom" tovább kérdeznek, és többet kell mondanod.

kingben. A kinai hatóság, mely a város megerősített részét lakja, a következő személyekből áll:

1. Anban, kinek jelvénye egy karneolgomb a fövegen és egy pávatoll. Évi fizetése 36 jambu[2], körülbelül 20000 frank. Alatta állanak:

2. a Da–luj-ok, titkárok, számszerint négyen, kik közül egyik a levelezést, a másik a pénztárt, a harmadik a büntető igazságszolgáltatást, a negyedik a rendőrséget kezeli.

3. a Dsi–zo–fang, irattánok.

A kinai főtisztnek udvara Ja–mun-nak neveztetik, s mindenkinek szabad bejárata van, ki az altisztek igaztalansága ellen vagy más ügyben akar panaszt emelni. Jellemző, hogy épen az anban kapuja előtt egy óriási dob áll melyre a panaszlónak csak egyet kell ütni, hogy a titkárt, kettőt, hogy magát az anbant elészólitsa. Legyen éjjel vagy nappal, nyáron vagy télen, ezen segélyhívásnak nem szabad sikertelenül elhangzania, legalább ritka esetben történik az. Ily haranghuzó Európában is nem egy igazságügyi hatóságnak volna ajánlatos.

A tatár–muszulman hivatalnok–csapat, mely igazságügygyel, adóbehajtással, vagy a nem kinai lakosság egyéb belügyeinek elintézésével van megbizva, következő egyénekből áll:1.

1. Vang vagy Hakim, ki az Anban-nal ugyan egy rangban és fizetésben áll.

2. Haznadsi vagy gaznadsi, mint a tatárok nevezik, ki a pénztárra ügyel.

3. Iskaga (szószerinti értelemben ajtónálló), a főceremoniamester vagy a főintendáns egy neme.

4. Sang begi, titkárféle, tolmács és közvetítő a kinai és muszulman hatóságok között.

5. Kazi beg, a kadi vagy biró.

2 Jambu egy tömör ezüst darab, melynek két füle van. s formájára sulymértékeinkez hasonlit. Bokarában 40 tillába cserélik be.

6. Örteng begi, postamester, ki a kerületében levő összes póstaházakért felelős. A póstaintézmény e tájon nagyon hasonlit a perzsa csaparhoz; a kormány bizonyos utakat bérbe ad, és a postamester tiszte, utána nézni, ha valjon a bérlők mindenütt jó lovakat tartanak-e. Kasgartól Komulig 40 állomás számíttatik, melyek az örteng 16, rendkívüli esetekben azonban 12 vagy 10 nap alatt megjár. Komultól Pekingig 60 állomás számíttatik, melyek szintén 20 vagy 15 nap alatt megjárhatók. Az egész utat tehát Kasgartól Pekingig, mely 100 napijárás a posta egy hónap alatt szokta megtenni[3].

7. Badsgir, vámszedő.

b) Lakosok.

A kinai tatárság lakóinak legnagyobb része, a négy tartományban t. i., letelepedett, földmivelő emberekből áll, kik nemzetiségükre nézve özbegeknek nevezik magukat, de az első pillanatra elárulják valódi kalmuk eredetüket. Özbegek azon értelemben, a melyben e szó Bokbarában és Kivában veendő, a kinai tatárságban soha sem voltak. Itt özbegek alatt az északon betörő kalmukok, kirgizek és perzsa őslakóktól eredt népvegyület értetik. Megjegyzésre méltó, hogy oly helyeken, hol az óperzsa népesség sűrűbb volt, (mai nap t. i. egészen elpusztult) az iran jelleg urakodóbb, mint az ellenkező esetben. Az özbegek után a kalmukok és kinaiak jönnek; az elsők vagy katonák vagy nomád életet folytatnak, az utóbbiak kereskedők vagy kézmivesek, csak a fővárosokban találhatók, és ott is csekély számmal.

Végül még a tungani vagy töngeniekről kell említést tenni, kik Ilitől messze Komulon tul terjednek el, nemzetiségre nézve kinaiak, vallásra nézve azonban muszulmanok, és ugyan mindannyian a Safei felekezethez[4] tartozók. Tungani vagy töngeni a kinai–tatár nyelvjárásban „ megtértet" jelent (ozmanli–törökül: dönme, renegát) és mint állítják ezen kinaiak, számra nézve egy millió, Timuir idejében egy arab kalandor által téritettek meg, ki a nevezett hóditóval Damaszkusból jött Közép–Ázsiába és a kinai tatárságban mint csodatevő szent kóborolt. Ezen tunganiak fanatisums és a nem muszulman népek iránti gyűlölet által tüntetik ki magukat; s ámbár az iszlám legkeletibb előőrsei, még is minden évben nagy számmal szoktak hadzsikat Mekkába küldeni.

Mi a lakosság általános jellemét illeti, a kinai tatárt becsületes, bátortalan és a butasággal határos együgyünek találtam, annyira hogy Közép–Ázsia többi városi lakosaihoz oly viszonyban áll, mint a buharai a párisi vagy londonihoz. Gyakran gyönyörködtem abban, hogy mily túlságos szerények voltak utitársaim kivánságaikban és mily lelkesedéssel beszéltek szegény hazájukról. Nemcsak Rum és Perzsia, de még Buhara is nagyon fényes, és drágának tünik fel előttük és ámbár nyelv és vallásra tőlük különböző nép uralkodik felettük, ezen uralmat mégis a három kánság muszulman uraságа elébe teszik. Egyébként nincs is okuk a kinaiakkal nem lenni megelégedve. Mindenki tizenötödik évétől kezdve a kodsák (a próféta utódai) és mollák kivételével évenként 5 tengè (3 frk 75 cent.) adót fizet. Katonaság toborozva és nem erőszakkal szedetik, és e mellett a muszulman ezredeknek még azon előnyük van, hogy másokkal nem vegyítve képeznek csapatokat, és apró külsőségek kivételével[5] vallásuk gya-

3 Feltünő, hogy a póstakocsisok, kik többnyire kalmukok, ezen 30 nap és 30 éjre terjedő erős lovaglást egy év alatt többször képesek megtenni. Nálunk az efféle rendkivüli dolognak tartatik. XII. Károlynak lovaglása Demotikából Stralsundba, és a török futáré, ki Szigetvár alól, hol a nagy Szoliman meghalt, 8 nap alatt Kutahiaba ért, történeti nevezetességüek.

4 A szunniták maguk közt négy mezhebet (felekezetet) számitanak: Hanifei, Safei, Maleki es Hambali. Mind a négy egyenlő tekintélyben áll, s véteknek tartatik egyiknek a másik felett előnyt adni

5 Ezek: 1.a térdig érő ruha kék vászonból, melyre mint kinai jelvényre a muszulmanok undorral tekintenek. 2. a bajusz megnövesztése, minthogy az iszlám szigorúan parancsolja a felsőajkat fedő szőrnek rövidre nyirását.

korlatában sem háboríttatnak. A magasb hivatalnokoknak e tekintetben nincs oly jó dolguk, rangjuknak előírt ruházatot, hosszú bajuszt és kontyot kell viselniük, és mi a legiszonyúbb, ünnepnapokon a pagodákban meg kell jelenniök, hogy a leleplezett császári arckép előtt hódolatukat nyilvánitandók a padozatot homlokukkal háromszor megérintsék[6]. A muszulmanok azt állítják, hogy magas állású honfitársaik ily alkalmaknál ujjaik közé egy darabka papirt rejtenek, melyre „Mekka" van irva, és hogy ezen csel által a térdhajtás nem a mennyei császár, hanem a szent város tiszteletére történik.

Mi a társadalmi viszonyokat illeti, könnyen elgondolható, hogy a kinaiak és muszulmanok, kik mindketten separatistikus érzelmüek, mint élnek együtt. Barátságos viszony lehetetlen, de észrevevém, hogy különös ellenségeskedés sem létezik. A kinaiak, kik csekélyebb számmal vannak, soha sem éreztetik a tatárokkal, hogy ők az uralkodó nemzet, s mint mondják főleg a hatóságok nagy részrehajlatlanság által tüntetik ki magukat. Minthogy az uralkodó vallásra való áttérés a kinaiak által feltünő módon roszaltatik, nem lehet azon csodálkozni, ha a gondoskodás bizonyos nemével arra ügyelnek, hogy a muszulmanok vallási kötelmeiket teljesítsék és a hanyagokat szigorúan megbüntetik.

Ha a muszulman nem imádkozik, a kinai ezt szokta rá mondani: „Lám, mily hálátlan vagy. Nékünk néhány száz istenünk van, s mégis eleget teszünk valamennyinek; te azt állitod, hogy csak egy istened van, s még azt sem tudod kielégíteni." A mint több alkalommal tapasztalám, még a mollák is dicsérik a kinai hivatalnokok igazságszeretetét, bár másrészt vallásukról a legkiméletlenebben beszélnek. A tatárok uralkodóik ügyessége s művészetének dicsőítésében fáradhatlanok, sőt mikor a dsong kafirok-ról (a nagy hitetlenek, azaz tulajdonképeni kinaiakról) kezdenek szólni, nincs vége hossza a dicséretnek[7].

Különös jelenség, melyet itt mindenütt a legszélső nyugati határtól a keletiig észrevettem, az, hogy az iszlám hivei, legyenek bár törökök, tatárok, arabok, persák vagy özbegek, valamint saját hibáikat szidják és gúnyolják, ugy dicsőítik s magasztalják a nem–mohamedánok érdemeit s előnyeit. Elismerik, hogy müvészet, humanitás és példátlan igazságosság megkülönböztető tulajdonai a kafirnak, s mégis mindenikök villámló tekintettel mondja: „El hamdü lillah ena müszlim!"azaz: hála istennek, hogy muszulman vagyok!

c) Városok.

A városok közül, melyeket alább a kinai tatárság útmutatójában előrorolok, Kotent és Jarkendet mint a legvirágzóbbakat, Turfan Ilit és Komult mint a legnagyobbakat, Akszut és Kasgart, mint a legszentebbeket hallám emlittetni. Az utóbbiban, melynek 150 mecsetje (alkalmasint csak imádkozásra szánt agyagkunyhók) és 12 medreszéje van, látható Hazreti Afaknak, a kinai tatárság nemzeti szentjének nagy tiszteletben tartott sirja. Hazreti Afak neve: „ Ő magassága a láthatár" — a mi a szent tehetségei– és képességeinek végtelenségét akarja jelenteni, kit különben Kodsa Szadiknak hittak. A tatárok vallásos jellemét nagyon elősegité. A mint mondják, Kasgar azelőtt jelentékenyebb város volt, s lakói gazdagabbak, mint most. Hanyatlása csupán a kokandi kodsák berohanásainak tulajdonitandó, kik a várost minden évben megtámadják, a kinaiakat bekergetik a várba s pusztítva ás rabolva addig tanyáznak ott, mig az ostromlott

6 Szedsde, mint ezt az iszlámban nevezik, csak Isten előtt van megengedve és minden más esetben bálványozásnak tartatik.

7 Peking bevétele a francia-angol sereg által azonban nem maradt titok előttök. Midőn Hadzsi Bilalt kérdém, mint egyeztethető ez össze a kinaiak mindenhatóságával, azt felelte, hogy a frengik csel által Peking minden lakosát ópiummal elaltatták, s igy az alvó városba természetesen könnyen behatolhattak.

Várőrség Pekingbe kérdést intézve, onnan hivatalos engedélyt kap a támadásra. A kokandi kodsák, — egy csapat rabló kalandor, már évek óta pusztítják ily módon a várost, s a kinaiak mégis mindig – kinaiak maradnak

XXI FEJEZET.

KÖZÉP-ÁZSIA KÖZLEKEDÉSE.

KÖZLEKEDÉS OROSZORSZÁG, PERZSIA ÉS INDIÁVAL. - A HÁROM KÁNSÁG S A KINAI TATÁRSÁG UTJAI.

KÖZÉP-ÁZSIA a legjelentékenyebb közlekedésben áll Oroszországgal, még pedig a következő főutakon:

a) Kivából a karavánok Astrakanba s Orenburgba mennek, honnan nem egy jobb módú kereskedő Nizsnej-Nowgorodba, sőt Pétervárra is eljár.

b) Buhara, főkép nyárban folytonos összeköttetésben áll Orenburggal. Ezen ut a legkeresettebb, s 50-60 nap alatt megtehető; csak rendkivüli esetekben tart tovább; és ha a kirgizek közt nincsenek különös zavarok, a legkisebb karavánok is eljárhatnak rajta.

c) Taskendből Orenburgba és Kizil Dsarba (Petropavloszk) mennek karavánok, amabba 50 - 60, ebbe 70 nap alatt érnek el. Ezek a legnagyobb karavánok, mert utjok a legveszélyesebb vidékeken vezet keresztül.

d) Namenganból s Akszuból Pulatba (Szemipalatinszk) nagyobbrészt kinai karavánok járnak, melyek erős őrizet kíséretében negyven nap alatt szoktak célhoz érni. Egyes

ember, természetesen dervis minőségben, zavartalanul utazhatik a kirgizek közt, s azért utitársaim közől többen Szemipalatinszk, Orenburg, Kazan, és Konstantinápolyon keresztül mentek volt Mekkába.

Ezen utak visznek észak felé. Délnek a közlekedés sokkal csekélyebb. Híva évenként egy-két kis karaván küld Asztvakánon s Deregözön keresztül Persiába. Bokarának összeköttetése már nagyobb, de már két év óta innen sem ment egyetlen egy karaván sem Merven keresztül Meshedbe, mert a tekkék minden közlekedést félbeszakítottak. A leglátogatottabb a herati ut; Heratban azután a karavánok szétválnak, a mint vagy Persiába, vagy Afghanisztan és Indiába mennek. A Karsin és Belken át Kabulba vezet ut is csak másodrangú jelentőséggel bir, mert a Hindukus átlépése mindig nagy nehézségekkel jár; s azért ez ut még nyáron át is nagyon elhagyatott.

Az emlitett közlekedési utakon kívül még azon összeköttetést kell megemlítenem, melyet egyes zarándokok vagy koldusok tartanak fenn Turkesztán legrejtettebb zugaitól kezdve Ázsia legtávolabb vidékeiig. Érdekes látni e nagyszerü csavargókat, kik üres zsebbel elhagyják hazájokat, s ezer és ezer mértföldnyi utakra kelnek, oly országokba, melyeknek azelőtt nevét sem hallották, oly népek közt, melyek tőlük arckifejezés, nyelv és szokásokra nézve teljesen különböznek. A szegényebb[1] középázsiai csak egy álom sugallatát követve minden további megfontolás nélkül kapja magát, s elvándorol Arabiába, sőt a török birodalom legnyugatibb részeibe. Veszteni valója nincs, látni akarja a világot, s megy, amerre a véletlen viszi. A világot akarja látni, azaz az ő világát, moly Kinával kezdődik, s a török birodalommal végződik. Európát szépnek tartja, de véleménye szerint annyira tele van varázslattal s más pokoli mesterségekkel, hogy még a legbiztosabb Ariadne-fonallal sem mer e veszélyes labyrinthba behatolni.

1 A gazdagok csak ritkán vetik alá magokat a zarándoklás fáradalmainak. De találtak erre pótszert. A gazdag fogad magának helyettest, ellátja útravalóval s Mekkába küldi, hol ez imáiba saját neve helyett küldője nevét foglalja; — de ez utóbbi, halála után, mégis azon szerencsében részesül, hogy sírkövére, saját neve mellé a „hadsi" cim is kivésetik.

Volt alkalmam meggyőződni, hogy minél mélyebben megy be az ember Turkesztanba, annál nagyobbnak találja a zarándoklásra való hajlamot. Kiváből évenként 10-15, Bokaráből 30-40, Kokandból s a kinai tatárságból 60-80 hadzsi kerül ki. Hozzávéve ehhez a persák zarándoklási dühét Meshed, Kerbela, Kom és Mekkába, lehetetlen az ázsiaiaknak e még most is meglevő vándorlási szenvedélyét észre nem venni. A régi népvándorlások csirája még mindig létezik, s ha nem állna utjában hatalmas befolyásával a nyugati civilizatió, mely Ázsiát minden oldalról körülveszi, ki tudja, mily változások történtek volna e világrészben.

A HÁROM KÁNSÁG UTJAI.

A. A HÍVAI KÁNSÁG S A SZOMSZÉD TARTOMÁNYOK UTJAI.

1) Kiváből Gömüstepébe :

a) Ortajolu, lovon 14-15 nap alatt könnyen megtehető. Állomásai a következők:

1. Akgap.
2. Medemin.
3. Sor Göl (tó)
4. Kaplankir
5. Dehli Ata
6. Kahriman Ata
7. Kojman Ata
8. Jeti Sziri
9. Dsenak
10. Ulu Balkan
11. Kicsig Balkan
12. Kören Tagi (hegylánc)
13. Kizil Takir
14. Bogdajla
15. Etrek
16. Gömüstepe

b) Tekke Jolu; tart 10 napig. Állomásai:

1. Medemin
2. Döden
3. Sahszenem
4. Ortakuju
5. Alti Kujruk
6. Csirlalar
7. Csin Mohammed
8. Szazlik
9. Etrek
10. Gömüstepe

Ezen utat látszanak használni az alamanok, mert csak igy fogható fel, mint tehetnek nagy utakat oly gyorsasággal.

2) Kivából Meshedbe

Két út vezet; az egyik Hezareszpből Deregöznek a sivatagon át dél felé, 12 napig tart; a másik, mely Merven visz át, következő főállomásokat vagy kutakat érint:

1. Dari
2. Szagri
3. Nemekabad
4. Saksak
5. Surken
6. Akjap
7. Merv

3) Kivából Bokarába (font)

Kivától	Kankáig	6 tas (vagy ferszak)
Kankától	Surakanig	5 „
Surakantól	Akkamisig	6 „
Akkamistól	Töjebojunig	8 „
Töjebojuntól	Tünüklüig	6 „
Tünüklütől	Ücsudsakig	10 „
Ücsudsaktól	Karakölig	10 „
Karaköltől	Bokaráig	9 „

60 tas.

4) Kivából Kokandba

a sivatagon keresztül vezet egy út, Bokarát nem érintve. Surakannál elhagyva a kánságot, 10-12 nap alatt Kodsendbe

érhetni. De Dsizzak felé kitérve az út rövidebb. Ezen az uton járt Conolly is, egy kokandi herceg kiséretében, kivel Kivában találkozott.

5) Kivából Kungratba s az Aral tó partjához

Kivától	Ürgendsig	4 tas.
Jengi Ürgendstől	Görlenig	6 „
Görlentől	Jengi Japig	3 „
Jengi Japtól	Kitajig	3 „
Kitajtól	Mangitig	4 „
Mangittól	Kipcsakig	1 „
Kipcsaktól	Kanliig	2 „
Kanlitól	Kodsa Iliig	22 „
Kodsa Ilitől	Kungratig	4 „
Kungrattól	Hekim Atáig	4 „
Hekim Atától	Csortangölig	5 „
Csortangöltől	Bozatavig	10 „
Bozatavtól	a tó partjáig	5 „

Összesen 73 tas, mely, ha az út nem nagyon rosz, 12 nap alatt megjárható.

6) Kivából Köhnén át Kungratba

Kivától	Gazavatig	3 tas
Gazavattól	Tashauzig	7 „
Tashauztól	Kökcsegig	2 „
Kökcsegtől	Kizil Takirig	7 „
Kizil Takirtól	Porszuig	6 „
Porszutól	Köhne Ürgendsig	9 „
Köhne Ürgendstől	Kodsa Iliig	6 „

Innen Kungratig, mint már fölebb említém 4 tas, összesen tehát 44; igy ez az út rövidebb volna, mint a Görlenen át vezető, de egyrészt veszélyes, másrészt a sivatag miatt igen fárasztó, miért is az 5. szám alatti út a legjártabb.

7) Kivából Fitnekbe

Kivától	Seik Muktarig	3 tas
Sejk Muktartól	Bagatig	3 „
6 tas		
Bagattól	Isancsepéig	2 tas
Isancsepétől	Hezareszpig	2 „
Hezareszptől	Fitnekig	6 „
16 tas		

E számot, az 5. szám alatti 73-hoz adva, kiviláglik, hogy az Oxus hosszában elnyuló kánság legnagyobb terjedtsége nem több, mint 89 tas.

B. A BUHARAI KÁNSÁG S VIDÉKÉNEK UTJAI

1) Bokarából Heratba

Bokarától	Kosrobatig	3 tas
Kosrobattól	Tekenderig	5 „
Tekendertől	Csercsiig	5 „
Csercsitől	Karahindiig	5 „
Karahinditől	Kerkiig	7 „
Kerkitől	Zejdig (kut)	8 „
Zejdtől	Andkujig	10 „
Andkujtól	Batkakig	5 „
Batkaktól	Majmenéig	8 „
Majmenétől	Kajszarig	4 „
Kajszartól	Narinig	6 „
Narintól	Csicsektuig	6 „
Csicsektutól	Kale Veliig	6 „
Kale Velitől	Murgabig	4 „
Murgabtól	Derbendig	3 „
Derbendtől	Kale Nóig	8 „

Kale Nótól	Szercsesméig	9 „
Szercsesmetől	Heratig	6 „
108 tas.		

mely út lovon 20-25 nap alatt megtehető.

2) Bokarából Mervbe

Csardsujon keresztül kell menni, mely várostól három külön út visz a sivatagon keresztül:

Rafatakon át, mely 45 ferszaknyi hosszu s egy kuttal bir.

Ücshadsin keresztül, melynek 40 ferszaknyi hosszában két kutja van.

Jolkujun ét, mely legkeletfelébb fekszik s 50 ferszak hosszu.

3) Bokarából Szamarkandba (közönséges út)

Bokarától	Mezarig	5 tas
Mezartól	Kerminéig	6 „
Kerminétől	Mirig	6 „
Mirtől	Kette Kurganig	5 „
Kette Kurgantól	Daulig	6 „
Daultól	Szamarkandig	4 „
32 tas.		

Terhelt szekéren ezen út hat, jó lovon három nap; a postafutárok azonban két nap alatt is megteszik.

4) Szamarkandból Kerkibe

Szamarkandtól	Robati Hauzig	3 tas
Robati Hauztól	Najmanig	6 „
Najmantól	Surkutukig	4 „
Surkutuktól	Karsiig	5 „
Karsitól	Fejzabadig	2 „

Fejzabadtól	Szengszulakig	6 „
Szengszulaktól	Kerkiig	6 „

32 tas

5) Szamarkandból Kodsenden át Kokandba

Szamarkandtól	Jengi Kurganig	3 tas
Jengi Kurgantól	Dsizzakig	4 „
Dsizzaktól	Zaminig	5 „
Zamintól	Dsamig	4 „
Dsamtól	Szavatig	4 „
Szavattól	Oratepéig	2 „
Oratepétől	Nauig[2]	4 „
Nautól	Kodsendig	4 „
Kodsendtől	Karakcsikumig	4 „

Átvitel/Áthozat 34 tas.		
Karakcsikumtól	Mehremig	2 tas
Mehremtől	Besarikig	5 „
Besariktól	Kokandig	5 „

46 tas.

Ezen út, mely szekéren 8 napig tart, rendesen meg szokott rövidittetni az által, hogy Oratepéből nyolc óra alatt egyenesen Mehrembe lehet menni, hat tast nyerve.

6) Szamarkandból Taskendbe s az orosz határhoz

Szamarkandtól	Jengi Kurganig	3 tas
Jengi Kurgantól	Dsizzakig	4 „
Dsizzaktól	Dsinaszig	16 „

2 Tulajdonképen Kale Nam.

Dsinasztól	Zengi Atáig	4 „
Zengi Atától	Taskendig	6 „

33 tas

Innen még öt napig tart az út Kale Rehimbe, hol, a mint mondják, az első orosz erősség, és a legszélső kozák előőrs van.

C. A KOKANDI KÁNSÁG UTJAI

1) Kokandból Ósba (egyenes irány)

Kokandtól	Karaultepeig	5 tas
Karaultepétől	Mergolanig	3 „
Mergolantól	Serikánig	4 „
Serikántól	Endiganig	3 „
Endigantól	Ósi	4 „

16 tas.

Ez út kocsin 4 nap alatt megjárható.

2) Kokandból Namenganon át Ósba

Kokandból	Bibi Uvejdaig	3 tas.
Bibi Uvejdától	Sehri Menzilig	2 „

Átvitel/Áthozat		5 tas
Sehri Menzintől	Kirgisz Kuranig	4 tas
Kirgisz Kurantól	Namenganig	4 „
Namengantól	Ücskurganig	3 „
Ücskurgantól	Gömüstepéig	5 „
Gömüstepétől	Ósig	4 „

25 tas

E két főuton kívül van még egy hegyi út Taskendből Namenganba, melynek azonban több igen veszélyes pontja van. Az út nem több 45 mértföldnél, s mégis 10 napig tart, a következő helyeken vezetve keresztül: Toj Tepe, Karakitaj Tilav, Kosrobat, Mollamir, Babatarkan, Sehidan, hol az oroszok Mehemmed Ali kán által megverettek, Kamiskurgan, Pungan, Haremszeraj, Ujgur, Pop, Szeng, Dsuszt, Tőrekurgan, Namengan.

D. A KINAI TATÁRORSZÁG UTJAI

Kasgartól Jarkendig 36 (tas) mértföldet számitanak, s ez utat a karavánok s szekerek egy hét alatt teszik meg. Kasgartól két napi járásra a Jengi Hiszar nevü helyen kell átmenni, mely erős őrséggel van megrakva.

Kasgar Akszutól 70 mértföldnyire van, a karavánoknak ez út 12 napig tart.

Akszutól Usturbanig, mely délnek fekszik, két nap alatt lehet elmenni.

Akszutól kelet felé menve, a következő állomásokon keresztül Komulba érünk:

Akszutól	Bajig	3 napi járás
Bajtól	Szaramig	1 „
Szaramtól	Kucsáig	2 „
Kucsától	Siarig	2 „
Siartól	Bögürig	4 „
Bögürtől	Kurliig	3 „
Kurlitól	Köhne Turfanig	8 „
Köhne Turfantól	Komulig	3 „
		20 napi járás

Ehhez véve a Kasgartól Akszuig terjedő 12 napnyi utat, az egész 38 nap alatt járható meg.

XXII. FEJEZET.

ÁLTALÁNOS VÁZLAT A FÖLDMIVELÉS, IPAR ÉS KERESKEDELEMRÖL.

FÖLDMIVELÉS. – KÜLÖNFÉLE LÓFAJOK. – JUHOK. – TEVÉK. - SZAMARAK. - KÉZMŰÁRÚK. - A KERESKEDÉS FŐHELYEI. -— OROSZ KERESKEDÉS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

a) Földmivelés.

MAJDNEM hihetetlen, mily termékeny általában véve e három kánság földje, mely oáz formában emelkedik ki a középázsiai roppant sivatagból. A földmivelés legkezdetlegesebb állapota dacára, nagy a bőség gyümölcs és gabonában, sőt sok helytt több is van, mint kellene. A hívai gyümölcs jelességét már emlitém, s nem mellőzhetem Bokarát és Kokandot sem, melyek ugyan Kivával nem tehetők egy sorba, de különösen jeles szőllőik miatt, melyeknek ott tiznél több faja található, pompás gránátalmáik, s leginkább kajszi barackjaik miatt nevezetesek, melyek nagy tömegekben kivitetnek Persiába, Afghanisztanba és Oroszországba. Gabona a három kánságban ötféle van: búza, árpa, dsügeri (Holcus saccharatus), köles (tarik) és rizs. A legjobb búza és dsügeri Bokarában és Kivában terem, a legjobb köles Kokandban; az árpa sehol sem különösen szép, s vagy magában, vagy dsügerivel keverve lóetetésre használtatik.

A baromtenyésztésben a turkesztaniak főgondoskodása három állatban öszpontosul, s ezek: a ló, juh és teve. A ló, melyet a középázsiai alter egójának tekint, itt különböző fajokban s tulajdonságokkal található. A lovak nevelése s a fajok különbségéről egész könyveket lehetne irni, de nem birván szakismerettel, nem fogok annyira kiterjeszkedni. Valamint a nomádoknak törzseik s nemzetségeik, ugy a lovaknak fajaik és családjaik nagy számmal vannak, melyek közől a következő fajok a legérdekesebbek:

1. A turkman ló, melynek két alfaját, a tekke- és jomutfajt különböztetik meg. A tekkék lovai, melyek közől a körogliak s akalok a legkedveltebbek, magas termetök által tünnek ki (16–18 marok). Testalkotásuk könnyed, fejök szép, tartásuk méltóságos, és gyorsaságuk bámulatraméltó, de nem kitartók. A jomut lovak alacsonyabbak, s bennök a szép termet roppant gyorsasággal s példátlan kitartás és erővel párosul.[1] Általában a turkman ló ismertető jelei: karcsú derék, vékony fark, szép fej és nyak (csak az kár, hogy a sörényét le szokták vágni), és finom, sima, fényes szőr; mely utolsó tulajdonságát megmagyarázza az, hogy télen nyáron többszörös nemeztakaróval van ellátva. Egy jó turkman ló ára 100–300, de sohasem kevesebb, mint 30 arany.

2. Az özbeg ló hasonlit a jomuthoz, de termete izmosabb, nyaka rövid s vastag, s inkább utazásra, mint hadban vagy rabló kalandokban használható.

3. A kaszák ló félvad állapotban él, kicsiny, hosszú sörénnyel, vastag fej s otromba lábakkal. Ritkán kap abrakot, télen nyáron maga keresi a legelőn takarmányát.

4. A kokandi teherhordó és igásló, a kaszak és özbeg lónak vegyülete, s nagyon erős. E négy fajból valódi turkman lovak csak Persiában, özbeg lovak Afghanisztan és Indiában vannak elterjedve.

1 Láttam ily fajta lovat, mely 30 órai gyors ügetést is kitartott, lovasán kivül még egy rabszolgát is vive.

A legszebb juh Bokarában van. Húsa a legjobb, melyet Ázsiában találtam. A tevének három faját ismerik, az egy- és két púpost, mely utóbbi nálunk baktriainak hivatik, s csak a kirgizeknél fordul elő, és a ner, melyet már Andkujról szóltomban említek. Szamár legszebb van Kivában s Bokarában; s ezek közől a hadsik évenként sokat hajtanak Persiába, Bagdad, Damaszkus és Egyiptomba.

b) Ipar.

Ezelőtt kétszáz évvel, midőn Törökország nem nyitott még annyira ajtót az európai kereskedésnek, Engürü (Angora), Bruszsza, Damaszkus és Aleppo gyáraiban bizonyosan több belföldi kelmét készitettek, mint most. Közép-Ázsia ránk nézve még most is távolabb fekszik, mint Törökország akkor, s azért a ruhaneműeket s házi szükségletek kielégítésére szolgáló eszközöket legnagyobbrészt a belföldi ipar termeli.

A középázsiai ipar főhelyei Buhara, Karsi, Jengi Ürgends, Kokand és Namengan. E városokból kerül ki a sokféle gyapot és selyemszövet, vászon és bőrárúk, melyek a belföldi szükségletet fedezik. Legelterjedtebb árucikk az aladsa-kelme, melyet férfiak ugy mint nők ruházatra használnak. Ezt Kivában gyapjúból s nyers selyemből, Bokarában s Kokandban pusztán gyapjúból szövik. A szabómesterség nem képezvén itt külön keresetágat, a gyáros mindjárt ki is szabja s meg is varrja a ruhákat, s a gyártmányok nagy része már kész öltönyök alakjában jő kereskedésbe. Midőn Bokarában voltunk, az egész világ panaszkodott a ruhák drágasága felett, melyeknek ára ez volt:

	Első osztály	Második osztály	Harmadik osztály
Kivai kabát	30 tenge	20 tenge	8 tenge
Bokarai kabát	20 „	12 „	8 „
Kokandi kabát	12 „	8 „	5 „

Az Aladsán kivül gyártatnak még selyemszövetek, gyapjusálak turbánra, többnyire rosz s durva vászon, s ebből ismét egy neme a caliconak setétveres alakokkal, mely egész Turkesztan és Afghanisztanban ágytakarókra használtatik.

A bőripar terén a középázsiaiak a chagrin (tatárul: szagri) készítésében tünnek ki, mely zöld szinü s apró, hólyagforma emelkedésekkel bir. A bagariát kivéve, melyet vizkulacsaik számára Oroszországból hozatnak, minden csizma s lószerszám belföldi bőrből készül. A finomabb bőrt meszt-re (harisnyaformáju alsó cipőkre), a durvábbat kusra (felső cipőkre) használják. A buharai s szamarkandi papirosnak nagy hire van egész Turkesztanban s szomszéd tartományaiban. Nyers selyemből készül nagyon vékony és sima, s az arab irásra igen alkalmas.

Vas és acélmunkák, a nyers termény hiányánál fogva, csekély mennyiségben találhatók. Dicsérik a hezareszpi puskákat, a hiszari, karsii és dsuszti kardokat s késeket.

Közép-Ázsiának jelentékeny iparcikke, mely Persián s Konstantinápolyon át még Európába is behozatik, a szőnyegek, kizárólag a turkman nők szorgalma s ügyességének gyümölcsei. Eltekintve a szép s igazi szinektől, és a szövés erősségétől, a legfeltünőbb az, mikép tudják ezen egyszerü nomád nők az alakok arányosságát annyira eltalálni, s honnan veszik az izlést, mely gyakran jobb, mint nem egy európai gyárosé.

Egy egy szőnyegen mindig több leány s fiatal aszszony szokott dolgozni. Élükön egy idős matróna áll, ki előbb a homokban pontozza ki az illető alakok mintáját s erre tekintve mondja meg a különféle fonalak szálszámát, melyekből a kivánt alakok készüljenek. Ezek mellett még a nemez munkák is említésre méltók, melyekben azonban inkább a kirgiz nők tüntetik ki magukat.

c) Kereskedés.

A mint a közlekedési utakról szóló fejezetben már említtetett, hogy Oroszország a legkiterjedettebben s legrendszeresebben közlekedik Közép-Ázsiával, ugy az orosz kereskedés is a legrégibbnek s legtetemesebbnek mondható. E kereskedés folytonos növekvésben van s legalább e téren nehezen akadnak vetélytársai.

Az orosz kereskedésnek Közép-Ázsiában való növekvéséről a következő egészen hiteles adatok a legjobb bizonyságot nyújthatják. Kanikov 1843-ban megjelent munkájában azt mondja, hogy évenkint 5–6000 teve szükségeltetik az átszállitó kereskedésre, hogy a Közép-Ázsiából való behozatal 3–4 millió rubelre rug, s a kivitel, mely 1828-ban 1,180600 rubelt tett, 1840-ben 3,283654 rubelre s 25 kopekre emelkedett. Igy állt az arány 1828-tól 1840-ig. S. Saville Lumley, nagy szorgalommal és ügyességgel kidolgozott „Report on Russian trade in Central Asia" (1862) munkájában jelenti, hogy az 1840—1850 időszakban a kivitel 1,014237 font st., a bevitel 1,345741 font st.-re emelkedett.

A részletes áttekintést Lumleyuek következő rovatozott kimutatása szolgáltathatja:

KIMUTATÁSA
az Oroszország s Közép-Ázsia országai közötti kereskedésnek 1840-1850 között

1 Ezen állomásokat éppen nem mondhatjuk szabadon választott lakóhelyeknek, minthogy a falaik közé zárkózott lakosok földmiveléssel nem mernek foglalkozni, s a kormány csak az utak fenntartása végett lakatja öket e négy helységben. Abbaszabád például éppen olyan gyarmat, melyet kiválólag e célból telepitettek; a lakosság georgiai származású, és sok van még arcában a kaukázusi faj sajátságaiból, bár, mint nekem egyikük mondta, a nép szépsége folytonosan csökken, minthogy itt a híres kakhétai bor, a Kaukázus tokajija, egészen hiányzik.

KIVITEL

	Bokara	Kiva	Kokand	Összesen
	Font st.	Font st.	Font st.	Font st.
Vertpénz, arany s ezüst	213,969	15,210	375	229,551
Réz	45,776	1,856	2,013	49,675
Vas, acél áruk, különböző érc	82,127	9,331	10,970	102,437
Gyapot kelmék	156,707	58,915	7,559	223,181
Gyapju kelmék	50,467	25,869	1,976	78,312
Selyemszövetek	10,550	4,799	71	15,420
Bőr	81,543	37,921	4,069	123,533
Fa áruk	8,595	460	826	9,881
Festékanyag s festékek	48,635	17,904	693	67,232
Különféle áruk	85,416	27,567	2,031	115,012
Összesen	783,785	199,830	30,663	1,014,237

BEVITEL

	Bokara	Kiva	Kokand	Összesen
	Font st.	Font st.	Font st.	Font st.
Nyers gyapot s fonalban	333,177	76,255	2,718	412,150
Gyapot szövetek	469,622	88,960	14,180	601,802
Nyer selyem s selyemkelmék	17,443	3,088	160	20,691
Gyapjukelmék	428	1,322	52	1,802
Buzér (krapp)	7,351	26,201	7	34,559
Prémáruk s bárányből	151,773	6,297	1,995	160,065
Drágakövek s gyöngyök	17,856	703	-	18,559
Aszalt gyümölcs	27,784	2,147	16,883	44,814
Sálok s kasmir	24,242	-	-	24,242
Különféle áruk	19,664	4,452	3,041	28,057
Összesen	1,096,380	249,425	39,936	1,345,741

Különben csak egy tekintetet kell vetnünk a buharai, hívai és karsii bazárokra, hogy az orosz kereskedés e roppant növekvéséről meggyőződjünk, s épen nem túlzás, ha azt állitjuk, hogy egész Közép-Ázsiában nincs ház, sőt nincs

sátor, hol valamely oroszországi árut ne lehetne találni. A legjelentékenyebb kereskedést az öntött vasból készült katlanok s vizkannákkal üzik, melyek a déli Szibériából s nevezetesen az uráli gyárakból hozatnak be, s csak ez egy cikknek Bokarába, Taskendbe és Kivába szállítása évenkint több mint 3000 tevével történik. Az öntött vas mellett a nyers vas és sárga réz, az orosz kattun, percaille, musselin, theafőzők, fegyverek, rövid áruk és a cukor emlitendők. A posztót nagy ára miatt csak kevesen veszik s gyéren található. A nevezett cikkek Bokarából s Karsiból nem csak Turkesztannak többi részeibe, hanem még Majmenébe s Heratba, sőt Kandahar- s Kabulba is vitetnek. Az utóbbi helyekez Pesaver és Karacsi természetesen közelebb van, de az orosz árúkat még is inkább kedvelik, bár az angolok náluk sokkal jobbak.

E körülményt az olvasó feltünőnek fogja találni, de okai nagyon egyszerüek. Bokarától Orenburg épen oly messze van, mint Karacsi, mely a britt-indiai területen levén, az angol kereskedelenmek végörse lehetne. Az ut innen Heraton át sokkal kényelmesebb s célszerübb lenne, mint az Oroszországba vezető, mely a sivatagon halad át. S hogy az angol kereskedést az orosz még is háttérbe szorítja, ez, véleményünk szerint, annak tulajdonitható: hogy először is az orosz kereskedelmi összeköttetések a tatársággal már néhány százévesek, az angol összeköttetések pedig, azokoz képest, még ujaknak nevezhetők, s eléggé tudva van, hogy a keleti mily szívósan ragaszkodik minden régihez és megszokotthoz; s másodszor az oroszok, mint közeli szomszédok, jobban ismerik a közép-ázsiainak izlését, mint a birminghami, manchesteri s glasgowi angol gyárosok stb. Ezen csak akkor lehetne segíteni, ha európai utazók ama vidéken szabadabban járhatnának mint most, midőn az utazót nemcsak Bokarában, hanem Afghanisztanban is ezer veszély fenyegeti. Végül harmadszor a herati ut, minden természeti kényelmessége dacára, a kormányok rablási rendszere miatt, az idegen kereskedőre nézve nagyon elrémítő, mint

az a XIII. s XIV. fejezetekből látható. A mi tehát Közép-Ázsia azon részét illeti, melyet beutaztunk, a felhozott okokból ott az angol kereskedést az orosznál sokkal csekélyebbnek találtuk, s azon adatok, melyeket mr. Davies 1862-ik februárban megjelent „Report on the Trade of Central Asia"-jában felhoz, inkább az India, Afghanisztan s a kinai tatárság, mint az India és Turkesztan közötti kereskedelmi viszonyokat tüntetik elő. Az árúk minőségére nézve a verseny mindenesetre lehetséges, s nem is kételkedhetni, hogy az angol gyártmányok mindig tulsulylyal bírnának.

Turkesztán Oroszországon kivül még majdnem folytonos kereskedésben áll Heraton át Persiával is, hova bárány-bőrt, szárított gyümölcsöt, festéket s néhány belföldi kelmét szállit, mely cikkeket aztán meshedi opiummal[2], a Ralli és Comp. ház által néhány angol áruval, cukorral és rövid árúkkal cserél be. Meshedből Bokarába oly ut is vezet, melyet tiz nap alatt lehet megtenni, de a karaván ok a rabló tekkék miatt a Heraton által való kerülőre vannak kényszerítve, mely háromszor annyi időbe kerül. Kabulból kék s fehér csíkos gyapot-sált hoznak Bokarába, melyet a tatárok pota-nak, az afghanok lungi-nak neveznek, s nyári turbánul általánosan viselik. Ugy látszik, hogy ez angol gyártmány, mely Pesaveren át hozatik be, s az egyetlen, mely nagy keletnek örvend, mert az izlésnek megfelel. A kabuliak ezenkívül indigót és fűszert hoznak be, s ezt orosz kattunnal, theával és papirossal szokták becserélni. Kinával csak jelentéktelen kereskedést űznek theával s porcellánnal, mely azonban egészen más fajta, mint a mint mi Európában használunk. A kinaiak gyéren lépnek át a határon s a közlekedés csak a kalmukok és muszulmanok által tartatik fen.

2 Az ópium, melyet itt terjak-nak neveznek, Perzsia délkeleti részeiben a következőleg készittetik. A mákfejet félig érett állapotban este, bizonyos meghatározott időben, hosszában három helyen bemetszik. A bemetszéseken másnap reggelen harmatszerü folyadék mutatkozik, melyet napkelte előtt le kell róluk venni; ezt később megfőzik s igy készül a terjak. Csodálatos, hogy a három bemetszésből különféle minőségű folyadék ered, s ezek közől a középsőt a legjobbnak mondják.

Végre azon kereskedésről is meg kell emlékeznünk, melyet a hadzsik űznek Perzsia, India, Arábia s Törökországban. Az olvasó ezt csodálatosnak fogja találni, de tapasztalásból mondhatjuk, hogy e forgalom megérdemli a kereskedelmi vállalkozás nevét. Az 50–60 hadzsi, kik velem jöttek Közép-Ázsiából Heratba, Bokarából mintegy 40 tucat selyem zsebkendőt, Namenganból körülbelől 2000 db kést és 30 db selyemszövetet, nagy mennyiségü kokandi dappit (sapkák, melyek körül a turbánt tekerik) stb. hoztak magukkal. S ezek csak a velem utazó hadzsik voltak. A beviteli kereskedésben sem kell a hadzsikat felejteni, mert föltehető, hogy az európai rövid árúk nagyobb része általuk jut KözépÁzsiába.

XXIII. FEJEZET.

KÖZÉP-ÁZSIA BEL- S KÜLPOLITIKAI VISZONYAI

BELVISZONYOK BUHARA, HÍVA ÉS KOKAND KÖZÖTT. – KÜLVISZONYOK TÖKÖKORSZÁG-, PEKSIA-, HÍVA- S OROSZORSZÁGGAL.

a) Belviszonyok.

ABBÓL, a mit Híva és Kokand ujabb történetéről fentebb közöltem, már meglehetős világos fogalmat képezhetünk magunknak a három kánság közt fenálló viszonyokról. Mindazonáltal itt még néhány adatot fogok összeállítani, hogy az egész helyzet áttekintését megkönnyítsem.

Legjobb lesz, ha Bokarán kezdjük. E kánság, mely még az iszlám behozatala előtt már főszerepet játszott, mind az óta, dacára a sok forradalomnak melyen keresztül ment, fentartotta felsőbbségét. Minthogy a mai Közép-Ázsia civilizatiójának bölcsője, Kokand és Híva épen ugy, mint a déli kis kánságok, sőt maga Afghanisztan is, mindig elismerték e szellemi tulnyomóságát. A mollákat s a nemes Buhara iszlami tudományosságát nagyon dicsérik. De a szeretet csak is eddig tart, mert minden kísérlet, melyet Buhara emirei eddig tettek, hogy e szellemi befolyás alatt politikai hatalmukat is megna-

gyobbitsák, nem csak a politikai kánságoknál, hanem egyes városoknál is meghiúsult. A háborúkból, melyeket Naszrullah emir Kivával és Kokanddal viselt, rövidlátó politikusok azt következtethetnék, hogy Bokarában az orosz megtámadástól való félelemből, ha jó szerivel nem sikerül, erőszakkal akarnak szövetséget létrehozni. De Bokarában sohasem foglalkoztak ilyes tervekkel. Az emirnek hadjáratai rablási támadások, és szilárdan meg vagyunk győződve, hogy azon esetben, ha Oroszország Közép-Ázsiában valósítani kezdi terveit, a három kánság nemcsak nem segélyezi egymást, hanem viszálykodásuk által a közös ellenségnek a legjobb fegyvert szolgáltatja. Híva és Kokand, bár Buhara kibékithetlen ellenségeinek tekinthetők, nem tartatnak nagyon veszélyeseknek, s a napról napra túlerősbülő Afghanisztan az egyetlen középázsiai vetélytárs, melytől Buhara fél.

Hogy e félelem a tetőpontján volt, midőn Doszt Mohammed kan győzedelmesen az Oxus felé nyomult elő, alig kell mondanom. Naszrullah emir igen jól tudta, hogy az öreg Doszt a gyalázatos tréfát, melyet Bokarában rajta vagy is jobban mondva fián[1] követtek el, ki ott vendégszeretetet keresett, soha meg nem fogja bocsátani. S a mint még az is hírlett, hogy Doszt Mohammed az angolokkal kibékült s nökeri ingiliz (angol zsoldos) lett, még fokozódott az a gyanítás, hogy az angolok általa a Conolly és Stoddart véres halálát akarják megboszulni. A kép, melyet a tatár zsarnok országa jövőjéről magával a sirba vitt, valóban elszomorító lehetett. Nem kevésbé aggódott fia s utódja, a mostani emir, midőn trónra lépett. Muzaffar-ed-din épen Kokandban volt, midőn meghozták Doszt Mohammed halálának hírét. A hírvivő követ 1000 tengét nyert ajándékba; ugyanaz nap ünnepély rögtönöztetett, s estve az emir, törvényes nejei számának kiegészítésére, Kudajar kan ifjabbik hugát vette nőül. A nagy félelem elmúlt ugyan, de bizonyos tartózkodás még

1 Ferrier. History of the Afghans, 336. l.

mindig létezik, minthogy Bokarában igen jól tudják, hogy az afghanok az angolokkal való barátságos viszony következtében már néhány ezer jól iskolázott rendes katona felett rendelkeznek.

Tudván, hogy az afghánokkal, mint tulsulylyal bíró ellenséggel nem mérkőzhetnek meg, Bokarában azt a politikát követik, hogy diplomatiai uton igyekeznek nekik telhetőleg ártani. Minthogy az afghanok az angolokkal szövetkeztek, a buharaiak könnyü szerrel híresztelhetik róluk egész Turkesztanban, hogy az iszlamtól elpártoltak, s a legutóbbi időkben a Kabullal való kereskedelmi összeköttetések is nagyon meglazultak. Mint már említtetett, a szalorok és tekkék folytonosan Buhara zsoldjában állanak. Herát megszállásánál az öreg Doszt nagyon elcsodálkozott, hogy a turkmanok, dacára az ajándékoknak melyekkel elhalmozá, folytonosan nyugtalaniták és hadseregéből sokat elfogtak. Elfelejtette, hogy tulajdonképeni ellenségei a buharai aranyok voltak, minthogy a turkmanok rokonszenve felett mindig csak a nagyobb összeg határoz. Ennyit Buhara belpolitikájáról.

Híva az örökös harcok által, melyeket a saját harcias lakosságával, nevezetesen a jomutok, csaudorok és kaszakokkal kell viselnie, nagyon megfogyott. Népességre nézve Buhara sokkal túlhaladja, s hogy az emirek eddig meg nem hódíthatták, egyedül az özbeg lakosság vitézségének tulajdonitható. Mint hallottam, Allahkuli kán volt az első, ki (valószinüleg Conolly tanácsára) Buhara s Kivába követet küldött, hogy a három kánság között véd- s dacszövétséget szervezzen Oroszország fenyegetőleg növekvő hatalma ellen. Buhara nemcsak megtagadta ezt, hanem az oroszok felé is hajolt. Kokand hajlandónak nyilatkozott, ugy szintén Sehri Szebz s Hiszar városok, melyek az emirrel háborút viseltek. De ez unio még is a jámbor óhajok sorában maradt, s hogy mily nehezen volna létesithető, legjobbban bizonyitja egy régi arab közmondás, melyet a közép-ázsiaiak saját jellemök előtüntetésére használnak, s mely igy hangzik:

„Rumban áldás van, Damaskusban jóság, Bagdadban tudomány, Turkesztanban csak harag és ellenségeskedés" [2].

Kokand a kipcsakok, kirgizek és kaszakokkal való folytonos viszálykodás miatt ugyanazon bajokban szenved, mint Híva. Ezen kivül özbeg lakossága példátlanul gyáva s nem csodálkozhatni, hogy bár területre és népességre nézve a három kánság között a legnagyobb, Buhara minduntalan leveri.

b) Külviszonyok.

A mi az idegen országokkal való politikai viszonyokat illeti, Közép-Ázsia csak Török- és Oroszország, Persiával és Kinával jön érintkezésbe. A konstantinápolyi szultán a vallásfőnök s kalifának tartatik, s minthogy Közép-Ázsiában szokásban volt, hogy Turkesztán három kánsága a beigtatás jeléül a bagdadi kalifától bizonyos udv. tisztségféle kitüntetést kapott, a régi udvariasságot ma sem felejtik el, s el trónralépésnél rendkivüli követek által kérik Konstantinápolyban e tisztb. hivatalokat. A hívai kán pohárnoki, a buharai rejszi (vallásfelügyelő), s a kokandi lovászmesteri rangot visel. Ez udv. tisztségek még mindig tiszteletben tartatnak, s mint hallom, az illetők évenkint egyszer teljes formalitással végzik tisztüket. De csak eddig terjed a közelebbi összeköttetés. Világi befolyást a konstantinápolyi szultánok a három kánságra nem gyakorolhatnak. A közép-ázsiai nép a Rum névvel (mint a hogy itt Törökországot nevezik) a régi Róma minden hatalmát s fényét egybeköti ugyan s evvel ugyanazonosnak tartja, de a fejedelmek keresztül látnak az illusión s csak akkor ismernék el a szultán nagyságát, ha a porta a beigtatási fermánokoz s imádkozási engedélyekez néhány száz ezer piasztert csatolna. Kivában s Kokandban a konstantinápolyi fermánokat még mindig bizonyos tisztelettel olvassák. Az előbbi kánság Sükrullah baj által 10 éven át volt Konstantinápolyban képviselve, az utóbbinak Molla kan uralkodása alatt még ezelőtt négy évvel követe (Mirza Dsan) volt a szultán udvarában. E követségeket Törökország régi szokás szerint sokszor éveken át tartja állami költségen, mi a külügyi költségvetést nagyon megszaporítja ugyan, de a szellemi felsőbbségnek Ázsiában való fentartására okvetlenül szükséges.

Az oszmán birodalom e távoli keleten csak akkor bírhatott volna világi befolyással, ha a keleti élet álmából Nagy Péter előtt ébred fel. Az Oszman ház, mint török dynastia, a török elemekből, melyekkel nyelv, vallás s történelem által rokon, az Adria partjaitól messze be Kináig hatalmasabb birodalmat alapithatott volna, mint a minőt a nagy Romanov különböző elemekből erőszak s ármány által össze alakítani tudott. Az anatoliak, azerbajdsanok, turkmanok, özbegek, kirgizek s tatárok az egyes tagok, melyekből a nagy török colossus támadhatott volna, s ez aztán északi ellenével jobban megmérkőzhetnék, mint a jelenlegi Törökország.

Persiával, bár ez a legközelebbi szomszéd, Híva s Buhara részéről csak olykor váltatnak követek. Azon körülmény, hogy a persák a siíta felekezethez tartoznak, oly választó fal a két fanatikus nép között, minő Európában 200 évvel ezelőtt a protestantismus volt. Ehhez csatlakozik még az iran s turan népfaj közötti, már történeti tárgygyá vált ellenségeskedés, s igy könnyen elképzelhetni, hogy e természetes szomszédok mily csekély rokonszenvvel viseltetnek egymás iránt.

Perzsia, melynek a dolgok természetes rendje szerint a csatornának kellene lenni, melyen az uj civilizatió Turkesztanba vezettetnék, erre legkisebb befolyást sem gyakorolhat. Képtelen levén saját határait a turkmanok ellen megvédeni, a Buhara elleni hadjáratában Mervnél szenvedett vereség erkölcsileg egészen tönkre tette. Hatalmát a három kánságban a legkevésbé félik s a tatár azt állitja, hogy az isten adott ugyan a persának fejet (eszet) és szemet, de szivet (bátorságot) nem.

2 El-bereket fi Rum, el-muruvet fi Sam, el-ilm fi Bagdad, el-bogz ve adavet fi Mavera-ül-nehr.

A mi Kinát illeti, ennek Közép-Ázsiával való politikai viszonyai oly csekélyek, hogy alig érdemesek a megemlítésre. Bokarával századonkint talán csak egyszer van összeköttetésben. Az emirek néha küldenek ugyan követet Kasgarba, de a kinaiak soha sem mernek egész Bokaráig menni be Turkesztanba. Kokanddal gyakrabban érintkeznek, de a muszulman barbárokoz mindig csak alsóbb rangu hivatalnokokat küldenek.

Egészen más Oroszország viszonya Közép-Ázsiával. Minthogy Oroszország már évszázadok óta van ama tartományok birtokában, melyek Turkesztán sivatagának északi határait képezik, nagy kereskedelemi közlekedése miatt Oroszország a három kánságot mindig jobban vette szemügyre mint a többi szomszéd, s eddigi politikai sikereit bizonyosan még a teljes meghódítással is fogja tetézni. Egyedül a természeti akadályoknak tulajdonitható, hogy Oroszország tervei itt lassú, de nem kevésbé biztos léptekkel haladhatnak elő. Közép-Ázsia három kánsága még hiányzó részei ama nagy tatárbirodalomnak, melynek Oroszországba való bekeblezését Vasziljevics Iván (1462–1505) kezdte meg, s mely munkán

Nagy Péter óta lassan ugyan, de szakadatlanul dolgoznak.

Az orosz politika magukban a kánságokban sem maradt teljesen észrevétlenül. A fejedelmek épen ugy, mint a népek jól ismerik a fenyegető veszélyt, s a gondatlanság csak a keleti közömbösségnek s a tömegek vallási lelkesedésének tulajdonitható. A közép-ázsiaiak legnagyobb része, kikkel e pontról szóltam, igy nyilatkozott felőle: „Turkesztannak két vára van, az egyik ama szentek nagy száma, kik földjében nyugszanak, s a „nemes Bokarát" mindig megvédik, a másik a nagy sivatag, mely körülveszi." Csak kevesen, és pedig a kereskedők, kik hosszabban időztek Oroszországban, fogadnák közönyösen a kormányváltozást, mert bár ők is, úgy mint hontársaik, gyülölnek mindent a mi nem mohammedán, mégis dicsérve elismerik a hitetlenek igazságosságát és rendszeretetét.

XXIV. FEJEZET.

OROSZ–ANGOL VERSENYZÉS KÖZÉP-AZSIÁBAN.

OROSZ ÉS ANGOLORSZÁG VISZONYA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN. – OROSZORSZÁG ELŐNYOMULÁSA A JAXARTESNÉL.

„Az orosz-angol versenyzés Közép-Ázsiában – igy szóltak hozzám Angolországban visszatértem után – mesebeszéd. Hagyja el egészen ezen elcsépelt s már nem divatos politikai kérdést. Turkesztán népei vadak, nyersek s barbárok, s örülünk, ha Oroszország magára vállalja ama vidékeken a civilizálást. Angolországnak a legkisebb oka sincs, hogy ama politika felett irigység s féltékenységgel őrködjék."

Teljes irtózattal eltelve ama rémes jelenetek iránt, melyeket Turkesztanban láttam, s melyeknek e lapokon halvány rajzát adni igyekeztem, csakugyan sokáig gondolkodtam, hogy valjon e tanácsok s a politikai nézet, melyet velem elfogadtatni akartak, egészen helyesek- e. Azon gondolattal, hogy a keresztény civilizatio, e kétségkivül legnemesebb s legragyogóbb disz, mely az emberi társadalmat valaha ékitette. Közép-Ázsiára nézve is jóltevő – rég tisztában voltam. De nem oly könnyen estem tul a megjegyzés politikai részén, mert akár hogy latolgatom e kérdést, akár hogy képzelhetek el minden lehető eshetőséget, sehogysem békülhetek meg teljesen azon

gondolattal, hogy Angolország közönyösen tekintse az indiai birtokaihoz való orosz közeledést.

A politikai utópiák ideje elmúlt. Nagyon messze vagyunk a már meséssé lett russophobiától, hogy közelnek lássuk a pillanatot, melyben az orosz kozák s az angol szipahi mint határőrök egymásba botlanak. A két nagy colossus összeütközése Közép-Ázsiában, melyet politikai rajongók már évek előtt beállandónak hittek, még nem történik meg egyhamar. De e kérdés, ha lassan is, folytonosan előre halad, s az események természetes sorát követve, a nélkül, hogy indulatoskodnánk, el akarjuk mondani az okokat, melyekből az angol közönyösséget a középázsiai orosz politika iránt nem helyeselhetjük.

Mindenekelőtt azon kérdést kell feltennünk, valljon Oroszország csakugyan előrenyomul-e dél felé, s hogy már mennyire haladt. Még 25 évvel ezelőtt a közép-ázsiai orosz politikára kevés figyelemmel voltak. Afghanisztánnak elfoglalása az angolok által, az orosz-perzsa szövetség s a Híva elleni vállalat, ezek okozták, hogy a sz. pétervári és londoni cabinetek közötti diplomatiai levelezésben Turkesztán először emlittetett. Ezóta ismét meglehetős szélcsend állt be. Angolország, terveinek meghiúsulása által elkedvetlenittetve, egyszerre visszavonult, de Oroszország titokban folytatá tevékenységét s Turkesztanhoz való határ-viszonyaiban lényeges változások álltak be. Közép-Ázsia nyugati részében, nevezetesen az Aral tón s partjain, az orosz befolyás lényegesen növekedett. Az Oxus torkolatainak kivételével az Arai tó összes partvidéke orosz területnek ismertetett el. Magán a tón jelenleg három gőzös van, melyeknek a hívai kán megengedte, hogy Kungratig[1] mehetnek fel az

1 Hogy az orosz hajók az Oxuson nem mennek tovább, egyes egyedül e folyam számos s gyorsan váltakozó homoktorlaszainak tulajdonitható. Csodálom, hogy Burnes oly kedvezőn nyilatkozott hajózhatásáról. Oly hajósok, kik egész életöket az Oxuson töltötték, beszélték nekem, hogy a ma szerzett tapasztalatokat holnap már nem lehet használni, oly váltakozók a zátonyok.

Oxuson. Azt mondják, hogy a halászok védelmezésére vannak itt, de valószinüleg más rendeltetésük is lesz, s Kivában mindenki tudja, hogy a kungrati ujabb forradalom, valamint egyéb csetepaték a kozákok s özbegek között, az úgynevezett halászati gőzösökkel összeköttetésben vannak.

Hanem mindezek csak másodrendü tervek, a tulajdonképeni hadmüveleti vonal a Jaxartes balpartján keresendő. Itt az orosz elrőősök, kiket egy szakadatlan erőd-láncolat véd, Kale Rehimig, Taskendtől 32 mértföldnyire nyomultak el, s mint már említtetett, e várost lehet a közép-ázsiai hóditások kulcsául tekinteni. S ez ut, melynek kevesebb sivatagja van, mint a többinek, nagyon helyesen is volt megválasztva. A hadsereg itt több megtámadásnak lenne ugyan kitéve, de ezek könnyebben legyőzhetők, mint az elemek rohamai. Kokand keleti határán is, Namenganon túl-felől az oroszok folytonosan közelednek, s Kudajar kán idejében már több összeütközés történt a kokandiak s oroszok között.

Az orosz terveknek Közép-Ázsiában való előhaladása felett tehát a legkevésbé sem lehet kétkedni. Mint már emlitettük, a civilizatio érdekében az orosz fegyvereknek a legjobb sikert kell kivánnunk, de a kérdés igen bajos és bonyolódott lesz, ha a hóditás későbbi következményeire gondolunk. Azon kérdésre, hogy Oroszország beéri-e Bokarával, hogy az Oxust elfogadja-e befolyása és tervei határául, bajos a felelet. A nélkül hogy mély combinatiókba bocsátkoznánk, igen valószínünek mondhatjuk, hogy a sz. pétervári udvar sok éven által nagy fáradsággal és költséggel folytatott politikája részére gazdagabb jutalmat fog követelni, mint a minőt Turkesztán oáz-országai nyújthatnak. Legalább szeretném látni azt a politikust, ki állítani akarná, hogy a Turkesztán birtokába jutott Oroszország tartózkodni fog Afghanisztanban vagy Eszak-Indiában, hol a politikai fondorlatok mindig termékeny földet találnak, közvetve vagy közvetlenül föllépni. Akkor, midőn Perovszki hadsorai az Aral nyugati partjától Kabulig vetettek árnyékot, akkor,

midőn a Vitkovics-féle[2] kisértet Kandahar és Kabulban megjelent, az ily eshetőség lehetőségét belátták. S a mi már egyszer megtörtént, szükség esetében nem ismétlődhetik-e?[3]

A nélkül azonban, hogy e kérdést az irigység s féltékenység visszatetsző színezetében tüntessük fel, jogosítva hisszük magunkat, hogy a közép-ázsiai orosz tervek iránti közönyösséget roszaljuk. Ez igénytelen véleményünk; de váljon az angol oroszlán és az orosz medve Ázsiában majd ellenségesen egymásra támadnak-e, vagy pedig a hódításban testvérileg megosztozkodnak, ez oly kérdés, melyhez a „ne sutor ultra crepidam" szerint, mint philologizáló dervis nem merek hozzászólni.

2 Ez volt az orosz ügynök neve, kit a sz. pétervári udvar 1838-ban nagy összeg pénzzel küldött Afghanisztanba, hogy Angolország ellen ármánykodjék.

3 Mig e sorokat irom, a „Daily Telegraph"-nak 1864-iki oct. 8-diki számának egy levele azon hirt közli, hogy az oroszok már elfoglalták Taskendet. Ez állitás hitelességében talán még kétkedni lehet, de az ama vidéken való orosz mozgalom kétségbevonhatatlan.

UTÓSZÓ

Különleges könyvet tart a kezében az Olvasó, ugyanis eredeti megjelenése óta e kötet most lát napvilágot másodsorra. Vámbéry, úgy gondolván, hogy a könyvéhez mellékelt hosszú gazdasági és statisztikai leírások az orosz hódítás okán aktualitásukat vesztették, eredeti munkájából egy, elsősorban személyes élményeire koncentráló útleírást szerkesztett, s ez terjedt el az egész világon. Ez látott napvilágot több alkalommal magyar nyelven is: *Dervisruhában Közép-Ázsián át* cím alatt.

Az idő azonban furcsa jószág: Ami a maga korában értéktelenné vált, újra érdekessé teszi számunkra a történelmi távolság. Az elavult földrajzi és statisztikai leírásokból értékes történelmi forrás lett, melyet minden bizonnyal nagy haszonnal forgatnak majd a korszak kutatói.

Ami a munka további részeit illeti, az fő vonalaiban megegyezik a már jól ismert *Dervisruhában* anyagával.

*

Az olvasó számára az alábbi jegyzetek nyújtanak segítséget a könyvben való tájékozódáshoz.

JEGYZETEK:

Abdul Aziz: Abdülaziz (1861–1876) török szultán.
Abdul Medzsid: Abdülmecit (1839–1861), török szultán.
Abdullah Khán Sejbáni: II. Abdallah (1583–1598), az egész KözépÁzsia felett uralkodó Sejbáni dinasztia utolsó jelentős uralkodója. Halála után nem sokkal, a dinasztia elvesztette Buharát, s Hívába szorult vissza.
Akszu: Város Kelet-Turkesztánban (Hszincsiang).
Alaman: Rablóhadjárat, 'kalandozás'.
Ali: Ali b. Abi Tálib (599–661), a Próféta unokaöccse, az iszlám negyedik kalifája. Az iszlám síita felfogása szerint a Próféta egyetlen legitim örököse.
Amon bol: Aaman bol! 'Légy békében' Vámbéry özbeges ejtéssel írta e szót.

Bábi: Iszlám szekta, a bahái vallás elődje.
Baktra: Balkh régi neve.
Beglerbég Szeráj: Beylerbeyi Sarayı, paolta a Boszporusz ázsiai partján.
Báj: Gazdag ember. E cím gyakran összekeveredik a bi (ld. lennebb) címmel.
Bi: Beg, úr, közép-ázsiai ejtésben.
Bokhara Serife: Helyesen Buhara-i Seríf, 'nemes Buhara'.

Clavije: Helyesebben Clavijo, Timurhoz küldött kasztíliai követ.

Csaudor: Türkmén törzs.

Dolma Bagcse: Dolmabahçe, a XIX. századi oszmán szultánok palotája.
Doszt Mukhammed Khan: Afgán uralkodó, 1826–1839; 1845 to 1863, a Barakzaj dinasztia megalapítója.
Durani, szadduzi, barekzi: Afgán törzsek nevei.

Dzsanszisz: Helyesen dzsászúsz, kém.

Erzerum: Erzurum, nagyváros Északkelet-Anatóliában.
Euxinus: A Fekete-tenger ókori neve.

Farz, szunna, vádzsib, musztahab: Az emberi cselekedetek megítélése az Iszlámban:
Farz 'kötelezettség'; szunna 'a vallási hagyomány által előírt cselekedet' (pl. a körülmetélkezés); vádzsib '(fontos) előírás'; musztahab 'szabadon választott cselekedet' (pl. Ramadánon kívül, egy pohár víz magunkhoz vétele).
Fátiha: A Korán nyitó szúrája (fejezete), amelyet imádkozáskor és áldáskéréskor recitálnak.
Ferszákh: Farszáh (<paraszanga) , régi iráni távolsági mérték, kb. 5,3 km.
Frat: Fırat, az Eufrátesz török neve.

Gobineau, Comte de, Joseph-Arthur: (1816–1886), francia diplomata. politikus, íeó és művész, a „modern" fajelmélet egyik kidolgozója, 1862–63-ban teheráni francia követ.
Guszl: teljes testi, rituális fürdő az iszlámban.

Hamam: török fürdő.
Háfiz: Hafiz-i Sirází, a legjelentősebb középkori perzsa költő.
Herát: Nagyváros Afganisztán nyugati részén.

Hyrkánia: Történeti tájegység a Kaspi déli partjainál, a mai Irán és Türkmenisztán területén.

Imám: Vallási elöljáró, itt: imavezető.
in partibus: részlegesen.
in toto: összességében.

Jaszaul: (Hívában): Udvari strázsa.
Jomut: Másképpen Jomud, a türkmének második legerősebb törzse.

Kanli: Kanlı, 'vérben levő', vérbosszúban álló, gyilkosságban vétkes.
Kaflankir: Helyesen Kaplankır, 'tigris puszta'.
Karsi: Város a mai Üzbegisztánban. Eredetileg itt állt a közép-ázsiai mongol uralkodók palotája, s a város innen vette a nevét.
Kejkausz: Az iráni mitológia ősi uralkodója, a Sáhnáme szereplője.
Kerki: Város a mai Türkmenisztánban.
Khátib: Prédikátor. A mai iszlámban általában az imám tölti be ezt a tisztet.
Khatt-i Humájún: Hatt-i hümayun, 'felséges kézirat, uralkodói ediktum'; Vámbéry valószínúleg az 1839-ben kiadott gülhánei Hatt-i şerif néven ismert szultáni ediktumra gondolt, amely formálisan felmentette a birodalom nem muszlim alattvalóit korábbi alávetett helyzetük alól.
Kirgiz: Ebben az időben akazahokat nevezték e néven, míg a valódi kirgizek neve kara-kirgiz volt.
Kollmann tábornok: Kollmann József (1808–1899), Feyzi paşa. Magyar emigráns, eredetileg az 1848-as forradalom katonája, Vámbéry barátja.
Kopek: orosz váltópénz.

Köregen: Vő. Timur Lenk dzsingiszida báburalkodik nevében uralkodott, mint a vejük.
Kullu múminína ikhvatun: Helyesen: Kulli muminina ikhvánun „minden (igaz)hívő testvér", alighanem sajtóhiba.
Kullu khattátin dzsáhilun: Minden szépíró tudatlan.

Mazanderán: Iráni tartomány a Kaspi-tó déli partján.
Molla Iszhák: Vámbéry „tatárja". Budapesten az Akadémia könyvtárában dolgozott.
Muzaffar-ed-din: Buharai emír, uralk: 1860–1886. Az ő uralma alatt lett Buhara orosz vazallussá.
Mürid, murid: Egy dervisrend elöljárójának tanítványa.
Mudir: Helyesen muríd 'kereső'. (Ld. fennebb.)

Nádir: Nádir sah (1736–1747), perzsa uralkodó. Fő haditette India elfoglalása volt.
Nakisbendi: Nakışbendi vagy nakşibendi, közép-ázsiai eredetű, befolyásos dervisrend.

Nyomtatott könyv: Az iszlám hagyomány szerint az írás, különösen a Koránnak, tehát Allah szavának leírása szent cselekmény. Ezért alapvetően elítélték a szedett könyvek terjesztését. A magyar származású Ibrahim Müteferrika volt az első, aki III. Ahmed (1703–1730) szultántól arab betűs szedésre és könyvnyomtatásra kapott engedélyt, azzal a kivétellel, hogy a Koránt szedett betűkkel nem sokszorosíthatja. Közép-Ázsiában és Indiában a XX. századig csak a kézírásról sokszorosított litográfiák terjesztését engedélyezték. Jelenleg, saját tapasztalataink szerint, a számítógépes kiadványszerkesztés (legalábbis Törökországban) litográfia értékű, s ezzel a módszerrel a Korán terjesztése is megengedett.

Ova: Oba, falu, nomád szállás.
Ovejsz Krajne: Uwajsz al-Karáni, a szúfizmus legendás előfutára, aki Jemenben élve, álmában szerzett tudomást a Próféta működéséről, s így tért meg az iszlámra.
Oxus: Amu-darja.

pasalik: Paşalık, tartomány.
Petek: Bitik, irat.

pír: 'Öreg', dervisrend elöljárója.

Quot linguas calles tot homines vales: Ahány nyelvet ismersz, annyi embert érsz.

rája: reaya, (nem muszlim) alattvaló.
Reszte-i csitfurusi: Festett kelmeárusok utcája (a bazárban).
Rigisztán: Regisztán, Szamarkand főtere.

Sópuszta: Dast-e Kavír (Vámbéry angolos átírást használt), Irán közepét elfoglaló nagy sivatag.
Stoddart és Conolly: Buharába küldött brit indiai ügynökök. Kivégzésük fő oka a saját politikai érzéketlenségük vplt.

Szedd-i Iszkender: Nagy Sándor fala. Nagy Sándort az iszlámhívők a Koránban emlegetett Zu'l-Karnajnnal azonosítják, s az igazhívő világ egyik nagy hősének tartják.
Szejd Mehemed khán: Szajjid Muhammad kán. Uralkodott 1856–1864.

tatár: Itt közép-ázsiai török muszlim.
Tebrisz: Tabriz, az iráni Azerbajdzsán fővárosa.
Tekke turkomán: Teke, a mai türkmének vezértörzse.

Tekkje: Tekke 'támpont, derviskolostor'. Innen származik a pécsi Tettye neve.
Tenge: Közép-ázsiai pénznem.
Tilla: 'arany', közép-ázsiai pénznem.

Úti ruha: Itt, a mekkai zarándokok varrás nélküli öltözete, az ihrám.
Ulemá: Ulamá, vallástudós.

Vakanüvisz: Krónikás. A régi közép-ázsiai iszl szokás szerint, az ország határára érkező idegeneket részletesen kifaggatták hazájuk és utazásuk körülményeiről. A középkori iráni földrajzi irodalom ismeretei is nagyrészt ilyen forrásokból erednek.

Zerefsán: Transzoxszánia folyója.

A dervis Vámbéry Ármin

Vámbéry kutatótársaival

Vámbéry Ármin huszonkét éves korában.
1854-ik évi kecskeméti fénykép után

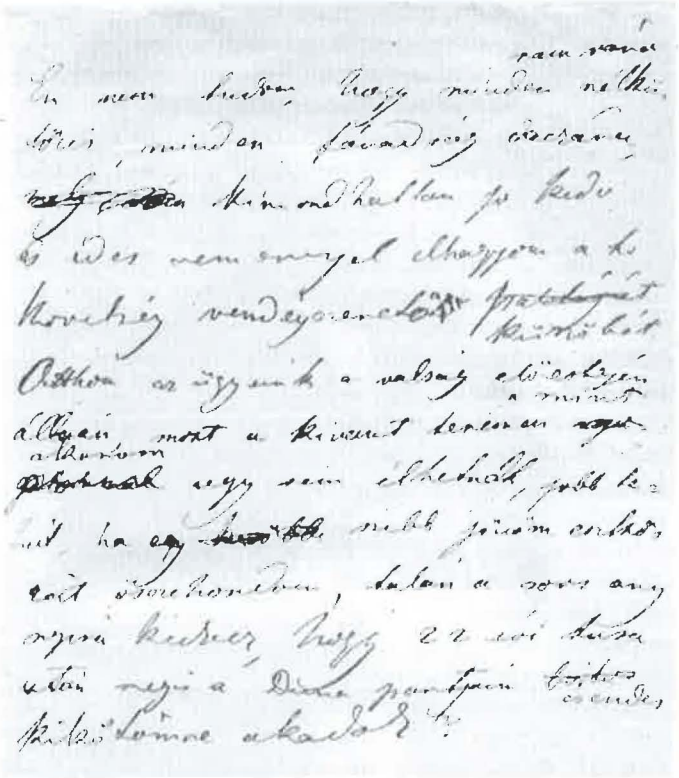

Egy lap Vámbérynak Teheránból Eötvös József báróhoz 1863 márczius 20-ikán írt leveléből, mielőtt útra kelt volna Bokhara és Szamarkand felé.

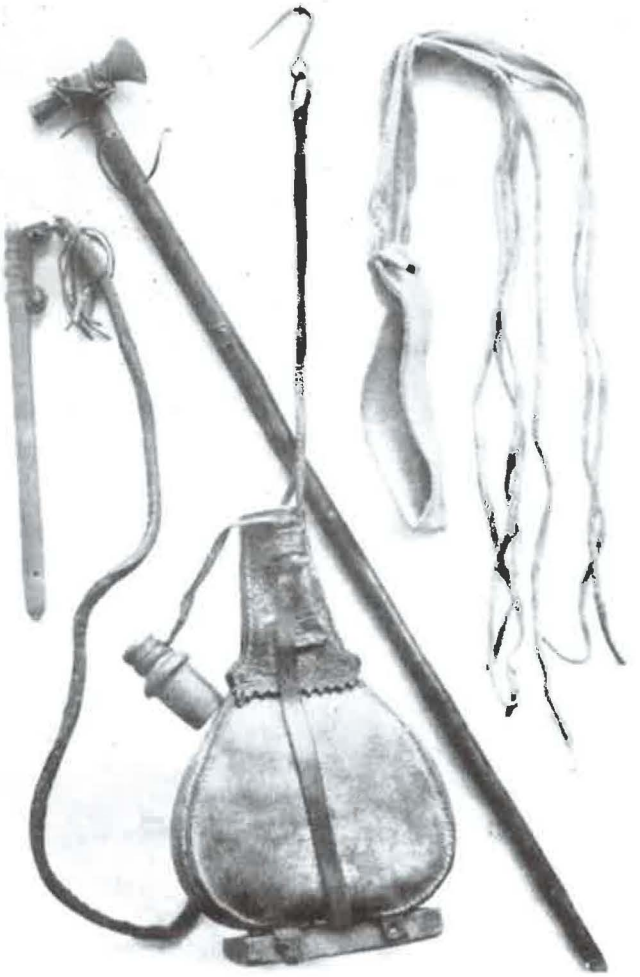

Emléktárgyak Vámbéry középázsiai utazásából.

Az utolsó három pénzdarab, melyet Vámbéry, kolduló dervis szerepében, Karsiban kapott.

Vámbéry arcképe.

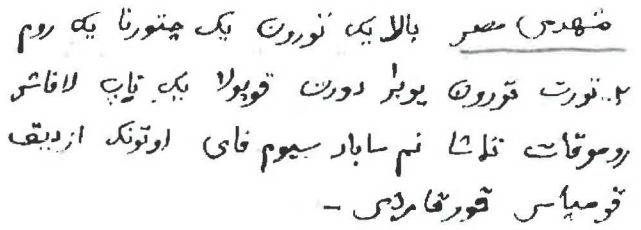

Egy lap Vámbérynak a pusztában arab betűvel, de jórészt magyarúl írt feljegyzéseiből. Íratott Karsiban, már visszatérőben Szamarkandból.

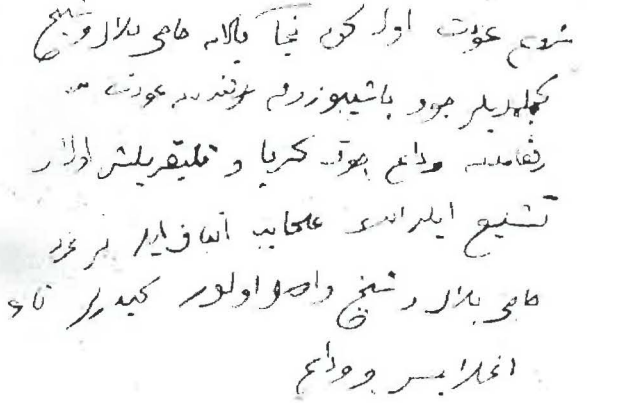

Egy lap Vámbérynak Középázsiában titkon írt feljegyzéseiből.

Vámbéry és tatárja.

Vámbéry és szamara.

Imádkozó molla

Kolduló dervisek

Fejvadászok

Közép-ázsiai városlakó nő

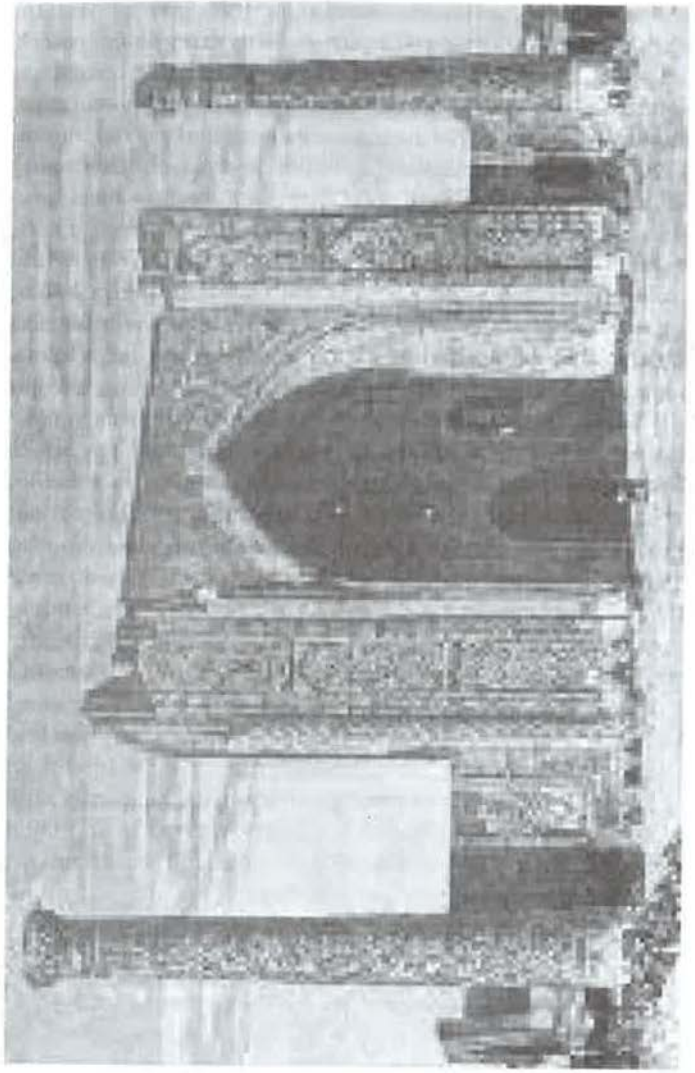

A szamarkandi Medresze Mirza Ulug

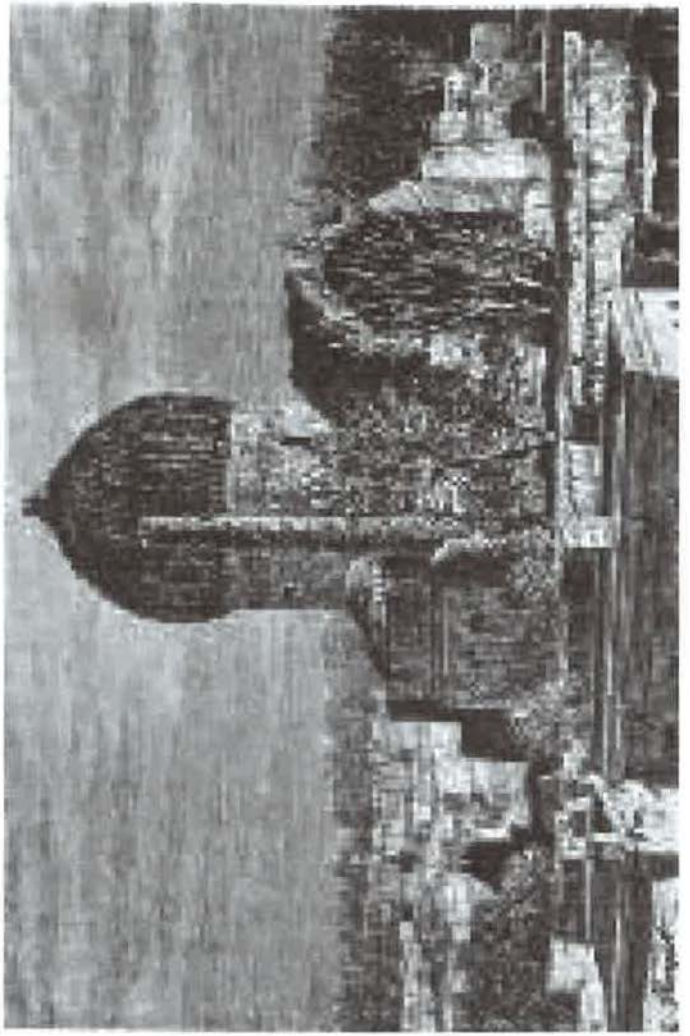

Timur Lenk türbéje Szamarkandban

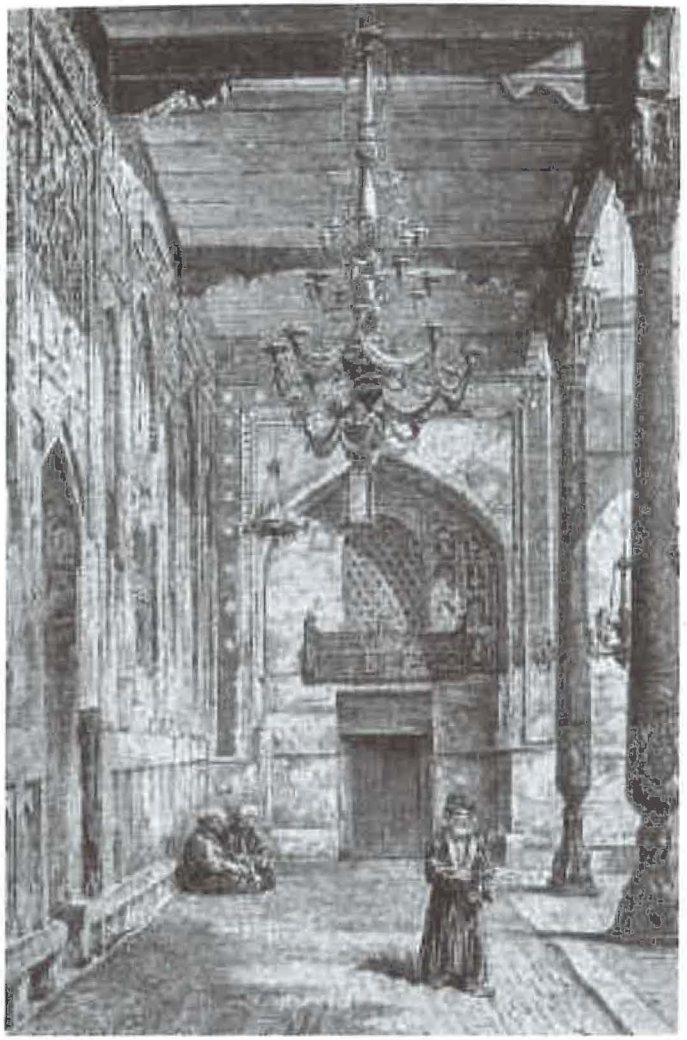

Egy bokharai mecsetben

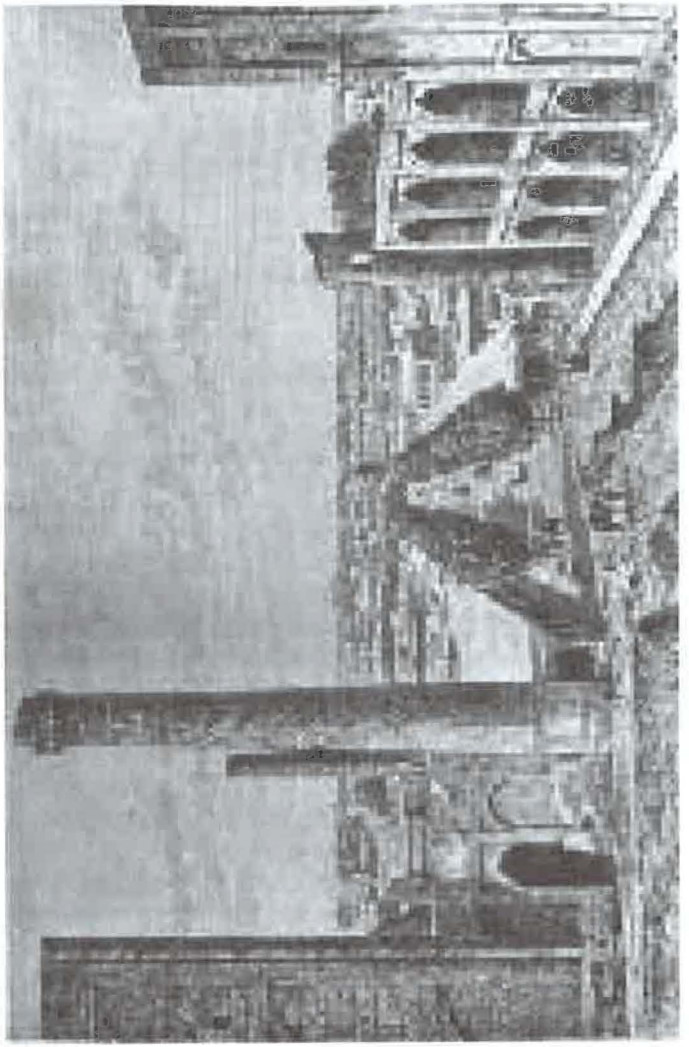

Szamarkand látképe a Rigisztánról nézve

TARTALOM

I. FEJEZET 13

TEBRIZBŐL TEHERÁNBA. – MEGÉRKEZÉS TEHERÁNBA S FOGADTATÁS A TÖRÖK KÖVETSÉGNÉL. – PERZSA ÉS TÖRÖK ÉLET. – EURÓPAI KÖVETSÉGEK S EURÓPAI EGYÉNEK A SAH SZOLGÁLATÁBAN. – PERRUH HÁN S A BELGIUMI, POROSZ ÉS OLASZ KÖVETSÉGEK. – HERAT ÉS TOVÁBBUTAZÁSOM AKADÁLYAI. – KIRÁNDULÁS SIRAZBA.

II. FEJEZET 19

VISSZATÉRÉS TEHERÁNBA, – A SZUNNITÁK, DERVISEK ÉS HADZSIK TÁMOGATÁSA A TÖRÖK KÖVETSÉGNÉL, – A SZERZŐ EGY MEKKÁBÓL VISSZATÉRŐ, TATÁR HADZSIKBÓL ÁLLÓ KARAVÁNNAL ISMERKEDIK MEG. – A KÜLÖNBÖZŐ UTAK. – SZERZŐ ELHATÁROZZA A HADZSIKOZ CSATLAKOZNI. -- HADZSI BILAL. – SZERZŐ BEMUTATTATIK LEENDŐ UTITÁRSÁNAK. – AZ UTAZÁS A JOMUTUKON S A NAGY PUSZTÁN KERESZTÜL ELHATÁROZTATIK.

ELINDULÁS TEHERÁNBÓL

III. FEJEZET 31

ELINDULÁS TEHERÁNBÓL ÉSZAKKELETI IRÁNYBAN – A KARAVÁN TAGJAI, – A SIÍTÁK

GYŰLÖLETE MINDEN HADZSI IRÁNT, – MAZENDRAN, – ZIRAH, – HEFTEN, – TIGRISEK ÉS SAKÁLOK, – SZARI, – KARATEPE

IV. FEJEZET 39

KARETKEPE, – EGY AFGHAN, NUR-ULLAH, SZERZŐT MEGVENDÉGELI. – DERVISSÉGE GYANUBA VÉTETIK. – A HADZSIK ÉLELMISZEREKKEL LÁTJÁK EL MAGUKAT A SIVATAGON KERESZTÜL VEZETŐ UTRA. – AFGHAN GYARMAT. – NADIR SAH. – A KASPI TENGER ELSŐ MEGPILLANTÁSA. – JAKUB, TURKMAN HAJÓS. – SZERELMI TALIZMÁN. – HAJÓRASZÁLLÁS ASURA FELÉ. – UT A KASPI TENGEREN. – ASURA OROSZ RÉSZE. – OROSZ HADIHAJÓ A KASPI TENGEREN. – TURKMAN FŐNÖK OROSZ SZOLGÁLATBAN. – SZERZŐ FÉLELME A FELFEDEZTETÉSRŐL. – MEGÉRKEZÉS GÖMÜSTEPÉBE S A GÖRGEN TORKOLATÁNÁL.

V. FEJEZET 51

MEGÉRKEZÉS GÖMÜSTEPÉBE, A HADZSIK SZIVES VENDÉGSZERETETTEL FOGADTATNAK. – KANDZSAN. – ÓGÖRÖG FAL. – AZ I'LEMÁK BEFOLYÁSA. – AZ ELSŐ MECSET, MELY A NOMÁDOK KÖZT TÉGLÁBÓL ÉPITTETETT. – PERZSA RABSZOLGÁK. – KIRÁNDULÁS GÖMÜSTEPÉTŐL ÉSZAK–NYUGATI IRÁNYBAN. – TATÁR ELJEGYZÉS, LAKOMA STB. – A HÍVAI KÁN KERVANBASIJA A SIVATAGON ÁT TEENDŐ UTAZÁSHOZ KÉSZÜL. – A TEVÉKET BÉRBEADÓ ILIASZ BEG. – ALKUKÖTÉS KULKANNAL. – TURKMANOK EXPEDÍCIÓJA PERSIÁBAN LÓRABLÁSRA. – A LÓRABLÓK VISSZAÉRKEZÉSE.

VI. FEJEZET 71

ELUTAZÁS GÖMÜSTEPÉBŐL. – VOLT GAZDÁNK JELLEME. – TURKMAN SÁNCOK VAGY FÖLDHÁNYÁSOK. – KALAND VADDISZNÓKKAL. – FENSÍK GÖMÜSTEPE ÉSZAKI RÉSZÉN. – NOMÁD SZOKÁSOK. – TURKMAN VENDÉGSZERETET. – AZ UTOLSÓ KECSKE. – PERZSA RABSZOLGA. – A SIVATAG KEZDETE. – TURKMAN FELESÉG ÉS RABSZOLGANŐ. – ETREK. – PERZSA RABSZOLGÁK. – OROSZ MATRÓZ MINT RABSZOLGA. – SZÁNDÁKBA VETT SZÖVETSÉG A JOMUTOK ÉS TEKKE-K KÖZÖTT. – ÖSSZEJÖVETEL A KERVANBASIVAL. – A KEM TÖRZS. – AZ ELVÁLÁS ETREKTŐL. – AZ AFGHAN VESZEDELMET OKOZ. – A KARAVAN LEIRÁSA.

VII. FEJEZET 87

A KERVANBASI KÖVETELI HOGY SZERZŐ JEGYZETEKET NE IROGASSON. – MEHEMMED ESKÜJE S TESTVÉRÉNEK NEMES MAGAVISELETE. – A VEZETŐ ELTÉVESZTI AZ UTAT. – KÖRENTAGI, RÉGI, VALÓSZINÜLEG GÖRÖG ROMOK. – KIS ÉS NAGY BALKAN. – AZ OXUS RÉGI MEDRE. – VÉRBOSZU. – A SZOMJUSÁG KINJAI

VIII. FEJEZET 105

VIHAR. – ZERGÉK S VAD SZAMARAK. – MEGÉRKEZÉS A KAFLANKIRI FENSIKRA. – AZ OXUS RÉGI MEDRE. – BARÁTSÁGOS TÁBOR. – LOVASOK KÖZELEDÉSE. – GAZAVAT. – BEVONULÁS KIVÁBA. – AZ AFGHAN GONOSZ MEGTÁMADÁSA. – TALÁLKOZÁS A KÁNNAL. – SZERZŐ FEL-

SZÓLITTATIK, MUTASSA MEG A TÖRÖK IRÁS MESTERSÉGÉT. – TISZTELETRUHÁK, JUTALMUL ELLENSÉGNEK FEJEIÉRT. – FOGLYOK KIVÉGEZTETÉSE. – KÜLÖNÖS MODJA A NŐK KIVÉGEZTETÉSÉNEK. – KUNGRAT. – A SZERZŐ VÉGSŐ ÁLDÁSA A KÁNRA.

IX. FEJEZET 131

ELUTAZÁS KIVÁBÓL BOKARÁBA. – HÁROM ÚT. – GODZSE. – KANKA. – AZ OXUS ÉS RÉVE. – NAGY HŐSÉG. – SURAKAN. – VÁSÁR. – JAPKENARI. – AKKAMIS. – TÖJEBOJUN. – SAJÁTSÁGOS BESZÉLGETÉS EGY KIRHISZ ASSZONYNYAL A NOMÁD ÉLETBŐL. – TÜNÜKLÜ. – A TEKKÉNEK ALAMANJA. – A KARAVAN, VESZÉLY ÁLTAL FENYEGETVE, VISSZAFORDUL TÜNÜKLÜBE. – KÉNYTELEN A SIVATAGBA KICSAPNI. – SZOMJUSÁG. – ELHULLÓ TEVÉK. – SORKUTUK. – MEDEMIN BULAG. – EGY HADZSI HALÁLA. – VIHAR. – SZERZŐ VESZEDELME. – VENDÉGSZERET FOGADTATÁS A PERZSA RABSZOLGÁK KÖZÖTT. – A „NEMES BUHARA" ELSŐ BENYOMÁSA

X. FEJEZET 149

BUHARA. – FOGADTATÁS A TEKKIÉBEN, AZ ISZLAM FŐSZÉKELYÉN. – RAHMET BI. – BAZÁROK. – BAHA-EDDIN, TURKESZTAN NAGY SZENTJE. – SZERZŐ ELLEN KÉMEK KÜLDETNEK KI. – RÖVID IDŐ ELŐTT BOKARÁBAN VOLT UTAZÓK SORSA. – KÖNYVBAZÁR. – A FONALFÉREG (RISTE). – A VÁROS VIZZELVALÓ ELLÁTÁSA. – HAJDANI S MOSTANI EMIREK. – AZ URALKODÓ EMIR HÁREME, KORMÁNYA S CSALÁDJA. – RABSZOLGARAKELY ÉS KERESKEDÉS. – ELUTAZÁS BOKARÁBÓL S LÁTOGATÁS BAHA-EDDIN SIRJÁNÁL.

XI. FEJEZET 171

BOKARÁBÓL SZAMARKAND FELÉ. – A CSÖL MELI NEVÜ KIS SIVATAG. – AZ ÚT NÉPESSÉGE A HÁBORU MIATT. – SZAMARKAND. – HAZRETI SAH ZINDE. – TIMUR MECSETJE. – VÁR (ARK). – TIMUR ELFOGADÓ CSARNOKA. – KÖKTAS, VAGY TIMUR TRÓNJA. – KÜLÖNÖS ZSÁMOLY. – TIMUR ÉS TANITÓJÁNAK SIRJA. – SZERZŐ MEGTEKINTI TIMUR VALÓDI SIRJÁT A FÖLD ALATT. – KORÁN FOLIÓBAN, HIR SZERINT OSZMANTÓL, MOHAMMED IRNOKÁTÓL. – KOLLEGIUMOK. – RÉGI OBSZERVATORIUM. – GÖRÖG ÉS ÖRMÉNY KÖNYVTÁR, DE NEM MINT ÁLLITTATIK, TIMUR ÁLTAL RABOLVA. – NYILVÁNOS ÉPÜLETEK ÉPITÉSI MODORA, NEM KINAI, HANEM PERZSA IZLÉSBAN. – A MAI SZAMARKAND. – LAKOSSÁGA. – DEHBID. – SZERZŐ ELHATÁROZZA HOGY VISSZATÉR. – AZ EMIR MEGÉRKEZÉSE. – SZERZŐ TALÁLKOZIK VELE. – BÚCSUZÁS A HADZSIKTÓL, S ELINDULÁS SZAMARKANDBÓL.

XII. FEJEZET 192

SZAMARKANDBÓL KARSIBA A SIVATAGON ÁT. – NOMÁDOK. – KARSI, A RÉGI NAKSEB. – KERESKEDÉS ÉS IPARCIKKEK. – KERKI. – OXUS. – SZERZŐ ARRÓL VÁDOLTATIK, HOGY MEGSZÖKÖTT RABSZOLGA. – ERSZARI-TURKMANOK. – MEZARI SERIF. – BELK. – SZERZŐ EGY BUHARAI KARAVÁNNAL EGYESÜL. – RABSZOLGASÁG. – ZEJD. – AND-KUJ. – JEKETUT. – KAJRABAD. – MAJMENE. – AKKALE.

XIII. FEJEZET.....207

MAJMENE. – POLITIKAI ÁLLÁSA ÉS FONTOSSÁGA. – AZ URALKODÓ FEJEDELEM. – FÉLTÉKENYSÉG BUHARA ÉS KABUL KÖZT. – DOSZT MOHAMMED KÁN. – ISAN EJUB ÉS MOLLA KALMURAD. – MAJMENE VÁR ÉS KÁNSÁG. – MEGSZÖKÖTT OROSZ FEGYENCEK. – MURGAB FOLYÓ ÉS BALA MURGAB. – DSEMSIDIEK S AFGHANOK. – TÚLSÁGOS VÁM. – KALE NO. – HESZARE. – ADÓK ÉS ROSZ IGAZGATÁS AFGHANIÁBAN.

XIV. FEJEZET.....225

AZ ELPUSZTULT HERAT. – BAZÁR. – SZERZŐ ELHAGYOTT HELYZETE. – MEHEMMED JAKUB KÁN, A SZERDAR. – AFGHAN SEREG. – TALÁLKOZÁS A SZERDARRAL. – AZ AFGHANOK VISELETE HERAT OSTROMÁNÁL. – NAZIR NAIM VEZIR. – PÉNZÜGYI VISZONYOK. – TODD ŐRNAGY. – MOSZALLA, HÜSZEJN MIRZA SZULTÁN SIRJA. – KODSA ABDULLAH ANSZARI ÉS DOSZT MOHAMMED KÁN SIRJA.

XV. FEJEZET.....237

SZERZŐ EGY MESHEDBE MENŐ KARAVÁNHOZ CSATLAKOZIK. – KURSZUN, LEUTOLSÓ AFGHAN VÁROS. – ALAPTALAN IJEDELEM VADSZAMARAKTÓL. – VITA ALATT LEVŐ TERÜLET AZ AFGHAN ÉS PERZSA BIRTOK KÖZÖTT. – AZ ÚT SOKFÉLE IRÁNYBAN OSZLIK EL. – JUSZUF KAN HEZARE. – FERIMON. – DOLMAGE EZREDES. – SZULTAN MURAD MIRZA HERCEG. – SZERZŐ KILÉTÉT

MEGIRJA A HERATI SZAERDÁRNAK. – SAHRUD. – TEHERAN S FOGADTATÁS AZ OTTANI TÖRÖK ÜGYVIVŐ ISZMAEL EFENDITŐL. – BARÁTSÁGOS FOGADTATÁS MR. ALISON S AZ ANGOL KÖVETSÉGTŐL. – TALÁLKOZÁS A SAHHAL. – KAVVAN UD-DAULET S A MERVI VERESÉG. – VISSZATÉRÉS TREBIZONDON ÉS KONSTANTINÁPOLYON ÁT PESTRE. – SZERZŐ A HÍVAI MOLLÁT PESTEN HAGYJA ÉS LONDONBA MEGY. – OTTANI FOGADTATÁSA.

XVI. FEJEZET.....249

HATÁROK ÉS TÖRZSFELOSZTÁS. – SEM URALKODÓ, SEM ALATTVALÓK. – AZ ISZLAM. – AZ EZ ÁLTAL LÉTESITETT VÁLTOZÁSOK CSAK KÜLSŐLEGESEK. – AZ AKSZAKALOK MAGUKBAN HATALOM NÉLKÜLIEK. – A MOLÁK BEFOLYÁSA. – A NOMÁD-SÁTRAK SZERKEZETE. – ALAMANOK S EZEK VEZETÉSE. – PERZSA GYÁVASÁG. – TURKMAN KÖLTŐK. – TROUBADOUROK. – EGYSZERŰ HÁZASSÁGI SZOKÁSOK. – LOVAK – SIRHALMOK. – GYÁSZ A HALOTTAKÉRT. – A TURKMANOK SZÁRMAZÁSA. – ÁLTALÁNOS VÁZLATOK A TURKMANOK TÖRTÉNETÉBŐL. – PILLANATNYI POLITIKAI ÉS FÖLDRAJZI FONTOSSÁGUK.

XVII. FEJEZET.....269

HÍVA, A FŐVÁROS. – FŐFELOSZTÁSA, A VÁHOS KAPUI S RÉSZEI. – BAZÁROK. – MECSETEK. – MEDRESZÉK VAGY KOLLÉGIUMOK; ALAPÍTÁSUK, SZERVEZETÖK S JAVADALMAZÁSUK. – RENDŐRSÉG.– A KÁN ÉS KORMÁNYA.– ADÓK. – TÖRVÉNYSZÉK. – A KÁNSÁG. – CSATORNÁK. – POLI-

TIKAI FELOSZTÁSOK. – TERMÉNYEK. – IPAR ÉS KERESKEDELEM. – UTAK. – A KÁNSÁG NÉPESSÉGE. – ÖZBEGEK. – TURKMANOK. – KARAKALPAK. – KASZAK (KIRGISZEK). SZART. – PERSÁK. – HÍVA TÖRTÉNETE A XIX. SZÁZADBAN. – A KÁNOK S NEMZETSÉGÖK.

XVIII FEJEZET 295

BUHARA.
BUHARA VÁROSA, KAPUI, RÉSZEI, MECSETJEI, COLLEGIUMAI.– A KATALIN CÁRNÖ ÁLTAL ALAPÍTOTT COLLEGIUM.– A MEDRESZÉK RENDELTETÉSE NEM A TUDOMÁNY, HANEM A FANATISMUS ÉLESZTÉSE. – BAZÁROK. – A RENDŐRSÉGI RENDSZER SZIGORÚBB, MINT BÁRHOL ÁZSIÁBAN. – A BUHARAI KÁNSÁG. – LAKOSOK: ÖZBEGEK , TADSIKOK , KIRGISZEK, ARABOK, MERVIEK, PERSÁK, HINDITK, ZSIDÓK. – A KORMÁNY. – KÜLÖNFÉLE HIVATALNOKOK.– POLITIKAI FELOSZTÁS.– A HADSEREG. – A BUHARAI TÖRTÉNET RÖVID KÖRVONALOKBAN.

XIX. FEJEZET 309

A KOKANDI KÁNSÁG.
LAKOSOK.– FELOSZTÁS.– KOKAND. – TASKEND.– KODSEND.– MERGOLAN, ENDIDSAN. – HAZRETI TURKESZTÁN.– ÓS. – POLITIKAI HELYZET. – A LEGUTÓBBI HÁBORÚK.

XX. FEJEZET 323

A KINAI TATÁRSÁG.
KÖZELEDÉS NYUGATRÓL. – KÖZIGAZGATÁS. – LAKOSOK. – VÁROSOK.

XXI FEJEZET 331

KÖZÉP-ÁZSIA KÖZLEKEDÉSE.
KÖZLEKEDÉS OROSZORSZÁG, PERZSIA ÉS INDIÁVAL. - A HÁROM KÁNSÁG S A KINAI TATÁRSÁG UTJAI.

XXII. FEJEZET 341

ÁLTALÁNOS VÁZLAT A FÖLDMIVELÉS, IPAR ÉS KERESKEDELEMRÖL. FÖLDMIVELÉS. – KÜLÖNFÉLE LÓFAJOK. – JUHOK. – TEVÉK. - SZAMARAK. - KÉZMŰÁRÚK. - A KERESKEDÉS FŐHELYEI. — OROSZ KERESKEDÉS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

XXIII. FEJEZET 351

KÖZÉP-ÁZSIA BEL- S KÜLPOLITIKAI VISZONYAI
BELVI.SZONYOK BUHARA, HÍVA ÉS KOKAND KÖZÖTT. – KÜLVISZONYOK TÖKÖKORSZÁG-, PEKSIA-, HÍVA- S OROSZORSZÁGGAL.

XXIV. FEJEZET. 357

OROSZ–ANGOL VERSENYZÉS KÖZÉP-AZSIÁBAN.
OROSZ ÉS ANGOLORSZÁG VISZONYA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN. – OROSZORSZÁG ELŐNYOMULÁSA A JAXARTESNÉL.

A Vámbéry kötet sorozatban eddig megjelent könyvek:

Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át
Vámos Magda: Resid efendi (Vámbéry Ármin élete)
Vámbéry Ármin: Küzdelmeim (önéletrajzi regény)
Kis József: Vámbéry nyomában
(Egy filmrendező naplójából)
Vámbéry Ármin: A magyarok keletkezése és gyarapodása
Vámbéry Ármin: Vándorlásaim és élményeim Perzsiában
Vámbéry Ármin: A török faj
Vámbéry Ármin: A Nyugat kultúrája Keleten
Vámbéry Ármin: A magyarság bölcsőjénél
Hazai György: Vámbéry inspirációk
Vámbéry Ármin: Bokhara története
Vámbéry Ármin: Keleti életképek
Vámbéry Ármin: Oroszország és a Kelet
Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át (tudományos kiadás)

Vámbéry Polgári Társulás

Vámbéry Ármin
Közép-Ázsiai utazás
Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Dobrovits Mihály
Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft.
Nyomta: Print Invest Magyarország H – Zrt.
Kiadta: Vámbéry Polgári Társulás, Dunaszerdahely, 2014
Megjelent 600 példányban

Ármin Vámbéry

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Dobrovits Mihály
Grafická úprava: Kalligram Typography s.r.o.
Tlač: Print Invest Magyarország H – Zrt.
Vydal: Občianske združenie Vámbéry,
Dunajská Streda, 2014
Náklad: 600 výtlačkov

ISBN 978-80-8062-488-0